

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK **XXIII. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM**

IMPERIUM SINE FINE

A HATÁRTALAN BIRODALOM

Tanulmányok Róma császárkori történelméről

A TEMATIKUS LAPSZÁM SZERKESZTŐI:
SZÉKELY MELINDA – ILLÉS IMRE ÁRON

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC
Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
MOLNÁR GÁBOR, NAGY GÁBOR
Munkatársak KISS NIKOLETT, KOMÁROMI CSABA

A szerkesztőbizottság elnöke SZEGFŰ LÁSZLÓ
Szerkesztőbizottság DÖBÖR ANDRÁS, JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE,
RÁCZ LAJOS, ZAKAR PÉTER

Számunk a EIKKA Alapítvány, EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Nemzeti Civil Alapprogram, Szegedért Alapítvány, SZTE Bölcsészettudományi Kar, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, SZTE Történettudományi Intézet, SZTE JGYPK HÖK, SZTE EHÖK, a SZEPA Alapítvány, valamint a PTE Földtudományok Doktori Iskola támogatásával készült.

MEFESZ 1956
www.mefesz.hu

Belvedere Meridionale Alapítvány
www.belvedere.meridionale.hu

A Belvedere Meridionale 1989-es alapításától kezdődően a történelem és más társadalomtudományi szakos felsőoktatási hallgatók, doktoranduszok, fiatal kutatók és oktatók megjelenési fóruma. A lap legfontosabb küldetése a felsőoktatás és szakemberképzés alapját jelentő mester és tanítvány viszony kialakítása, a tudomány hagyományainak ápolása, a kutatói szellemiség kibontakozásának támogatása. Ennek szellemében a folyóirat tevékenységét a tudományos élet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai segítik, lektorálják.

Címlapunkon: részlet Antoninus Pius császár római diadaloszlopáról

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen. A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és más társadalomtudományok tárgyköréből.

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ

Cím: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-576

E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu, serk@belvedere.meridionale.hu

Nyomás: BÁBA ÉS TÁRSAI KFT. B/KUL/523/SS1993. ISSN 1419-0222

TARTALOM

SZÉKELY MELINDA: <i>Előszó</i> Melinda Székely: Preface	{4}
Tanulmányok	
ILLÉS IMRE ÁRON: <i>A Flavius-kori Hispania városi törvényeinek közös mintája</i> Aron Imre Illés: The Common Model of the Municipal Charters from the Flavian Spain	{6}
SZÉKELY MELINDA: <i>A germán népek intézményei és kereskedelme a Kr. u. 1. században</i> Melinda Székely: Institutions and Trade of German Tribes in the First Century AD	{25}
TÓTH IVÁN: <i>Alexandros vs. Róma? A Római Birodalom Arrhianos Anabasisában</i> Iván Tóth: Alexandros vs. Rome? The Roman Empire in Arrian's Anabasis	{36}
GÖNCZI GERGŐ: <i>Gallienus császár a római történetírásban</i> Gergő Gönczi: Emperor Gallienus in the Roman Historiography	{44}
HAJDÚ ATTILA: <i>Lucanus Cordusa. A megistenülés szemtanúi a római hagyományban</i> Attila Hajdú: Lucan's Cordus. Eyewitnesses of Apotheosis in the Roman Tradition	{56}
SZABÓ ÁDÁM ÁGOSTON: <i>A keresztényüldözések utóhatása: bukott és eretnek püspökök Szent Cyprianus munkásságában</i> Ádám Ágoston Szabó: The Aftermath of the Christian Persecutions: Lapsed and Heretic Bishops in the Works of St. Cyprian	{68}
SZÉLL GÁBOR: <i>Iustinianus és Theodora sajátos küzdelme a monofizitákkal</i> Gábor Széll: Justinian and Theodora's Peculiar Struggle with the Monophysites	{79}
JANZSÓ MIKLÓS: <i>A titokzatos Tabula Cebetis</i> Miklós Janzsó: The Mysterious Cebe's Tablet	{88}
PALOTÁS GYÖRGY: <i>A római sárkányos zászló, a draco. Katonai felszerelés vagy hatalmi szimbólum?</i> György Palotás: The Roman Dragon Standard (draco). Military Equipment or Symbol of Power?	{94}
HORTI GÁBOR: <i>Diocletianus mélységi védelme és a ripa Sarmatica Valeria és Pannonia II provinciákban</i> Gábor Horti: Defense-in-depth under Diocletian and the ripa Sarmatica in Valeria and Pannonia II	{106}
Téka	
<i>A lex Irnitana új kiadása. Hiánypótló munka a német ókortudományban?</i> Joseph Georg Wolf: Die Lex Irnitana. Ein römisches Stadtrecht aus Spanien (ismerteti: Illés Imre Áron)	{113}
<i>Zsoltárok és imák a sivatagból</i> Luke Dysinger: Psalmody and prayer in the writings of Evagrius Ponticus (ismerteti: Bara Péter)	{119}

Előszó

A RÓMAI Birodalom kapcsán sokan a hódításokra gondolnak elsősorban. A császárkor elején maguk a rómaiak is töretlenül hittek az addig sikeres expanziós politika létjogosultságában. Ezt az érzést fogalmazta meg Vergilius az első római császár, Augustus idejében az *Imperium Romanumot* határnélküli, végtelen birodalomnak nevezve (*Aen.* 1.278-279: *Imperium sine fine*). A következő évtizedekben, különösen a Teutoburgi-erdőn elszenvedett súlyos vereség (Kr. u. 9) után a császárnak és a római népnek is be kellett látnia, hogy a hódításnak határt kell szabni. A 2. század végén meginduló germán támadások már defenzívába kényszerítették a rómaiakat. A válság után átszervezett és megerősödött birodalmat a népvándorlás ereje rázta meg, végül az 5. században a Nyugatrómai Birodalom germán királyságokra hullott, míg keleten örökségét a Keletrómai (Bizánci) Birodalom vitte tovább.

A kötetet alkotó tanulmányok témái elsősorban a római császárkorhoz kapcsolódnak: törvények, feliratok, germán népek intézményei, hadművészet, görög-római történetírás, császárkultusz, kereszténység, építészet és bizánci kor. A kötet szerzői között az SZTE oktatóit, volt és jelenlegi PhD hallgatóit, valamint egyetemi hallgatóit egyaránt megtaláljuk.

A tanulmányok változatosak, és főként olyan területekkel foglalkoznak, amelyek meghatározóak voltak a Rómát követő évszázadokban is. A Római Birodalom maradandó hatást gyakorolt a nyugati civilizációra, így a kultúrára, a vallásra, a politikai fejlődésre, az építészetre, és a művészetekre is. A római jog képezi a modern európai jog alapját, és római örökség a középkori Európát összetartó kereszténység és latin nyelv is. Hatásuk máig alapvető jelentőségű.

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a Vergiliusnál szereplő jupiteri jóslat időre vonatkozva mégiscsak beteljesedett: a római örökség a mai napig érezhető az európai élet számos területén. Hatását tekintve tehát megvalósult az időben „végtelen” *sine fine Imperium*.

SZÉKELY MELINDA

SZÁMUNK SZERZŐI

BARA PÉTER egyetemi hallgató (CEU), mimnermosz@yahoo.com; GÖNCZI GERGŐ hallgató (SZTE BTK) lohengrin18@freemail.hu, HAJDÚ ATTILA PhD-hallgató (SZTE BTK), tibullus@gmail.com; HORTI GÁBOR PhD-hallgató (SZTE BTK), yunioor@gmail.com; ILLÉS IMRE ÁRON doktorjelölt (SZTE BTK), graeculus@gmail.com; JANZSÓ MIKLÓS tanár (Nagykanizsa), janzso.miklos@gmail.com; PALOTÁS GYÖRGY hallgató (SZTE BTK), gyurr86@gmail.com; SZABÓ ÁDÁM ÁGOSTON PhD-hallgató (SZTE BTK), vestificus@gmail.com; DR. SZÉKELY MELINDA egyetemi docens (SZTE BTK), mszekely11@gmail.com; SZÉLL GÁBOR tanár (Csongrád), szellgabor1@gmail.com; DR. TÓTH IVÁN tanársegéd (SZTE BTK), tivan33@gmail.com

„Imperium sine fine”

Studies on the history of Imperial Rome

Preface

Concerning the Roman Empire, many think of the conquests. At the beginning of the Imperial Era, even the Romans believed in the perpetual success of expansionism. This intension was formulated by Virgil in the time of the first Roman Emperor, Augustus, when he denominated the Imperium Romanum a borderless, infinite empire (*Verg. Aen.* 1.278-279: *Imperium sine fine*). In the following decades, especially after the disastrous defeat at the Teutoburg Forest (9 A.D.), the emperor and the people of Rome had to realize that an end must be put to the conquests. The harassment of the Germanic tribes, at the end of the 2nd century A. D. forced the Romans into defensive. After the crisis, the reorganized and strengthened empire was shocked by the force of the Great Migration. Then, during the 5th century, the Western Roman Empire fell apart to Germanic kingdoms, while the heritage of Rome was taken onward by the Eastern Roman (Byzantine) Empire.

The volume includes studies primarily about the imperial period of the Roman Empire: legislation, inscriptions, Germanic institutions, warfare, Greek and Roman historiography, emperor cult, Christianity, architecture and the Byzantine Era. The authors are professors, current and graduated PhD students, as well as students of the University of Szeged. The studies share various topics, generally dealing with issues that were determinant also in the centuries following the fall of Rome. The Roman Empire has made a permanent mark on western civilization, including culture, religion, political development, architecture, and art as well. Modern European legislation is founded on Roman legislation, and the unifying force of Medieval Europe, Christianity is also Roman heritage, as well as the Latin language. Their influence is remarkable even nowadays.

We can, therefore clearly state that the prophecy of Jupiter, mentioned by Virgil, has been fulfilled: Roman heritage can undoubtedly be sensed on most parts of European life. Concerning its effects in time, the Roman Empire truly became infinite, *sine fine imperium*.

MELINDA SZÉKELY

A Flavius-kori Hispania városi törvényeinek közös mintája

Armando Ruiz Torrent egy 2010-es tanulmányában,¹ amely a Hispania romanizációjáról szóló monográfiájában is helyet kapott,² a flaviusi városi törvények feltételezett közös modelljét teszi vizsgálat tárgyává, és arra a következtetésre jut, hogy e törvények szövege nem vezethető vissza egyetlen közös mintára (modelo único). Közös minta alatt azonban Torrent kizárólag egy szigorú értelemben vett általános érvényű törvényt ért,³ mivel a feltételezett caesari vagy augustusi általános érvényű *lex Iulia municipalis*, illetve a szintén feltételezett vespasianusi vagy domitianusi hasonló jellegű *lex Flavia municipalis* létének cáfolata⁴ után jut arra a következtetésre, hogy nem létezett semmiféle közös minta.⁵ Szembesül azonban azzal a problémával, hogy jelentős hasonlóságok vannak a Hispaniában ránk maradt flaviusi városi törvénytöredékek között. Ennek magyarázatául – miután mindennemű közös minta létét már elvetette – azt hozza fel, hogy a flaviusi törvények a különböző korszakokban keletkezett római városi törvények egymást követő sorozatának (*secuencia histórica*) valamint a Flaviusok vonatkozó rendelkezéseinek lecsapódásai, s a törvények közötti hasonlóságot az okozza, hogy ezen egységes jogi hagyományt alkalmazták az egyes települések sajátosságainak megfelelően.⁶ Helyesen hangsúlyozza viszont,

¹ Torrent 2010a.

² Torrent 2010b. 101–133., a fenti tanulmány kis részben átdolgozott verziója, lényegi mondanivalója változatlan.

³ Ilyen értelemben használja a *modelo único* kifejezést González 1992. 116. is csak éppen ellenkező előjellel: „Las coincidencias textuales nos permiten saber que todas ellas (sc. *leyes municipales flavias*) siguen un modelo único: la *lex Flavia municipalis*, texto reformado de la *lex Iulia municipalis*.”

⁴ A probléma lényege, hogy létezett-e általános érvényű *lex municipalis*, ha igen, akkor Caesarnak vagy Augustusnak tulajdonítható, és milyen viszonyban van vele a flaviusi törvényeknek alapul szolgáló *lex Flavia municipalis*. Hogy e cáfolat mennyiben tartható, arra a jelen dolgozatban nem térek ki a problémakör rendkívül vitatott volta miatt, mindenesetre azok a kutatók, akik elvetik egy ilyen jellegű általános törvény létét, a szövegszerű közös mintát elfogadják, pl. Galsterer 1987. 184–185. A továbbiakban csupán arra teszek kísérletet, hogy egy szövegszerű minta létét igazoljam, a jelen dolgozatban nem vizsgálom, hogy ez a minta jogilag hogyan értelmezhető.

⁵ Pl. Torrent 2010b. 102., 129–130. Logikailag azért is problémás a következtetése, mert először igazolnia kellene, hogy ha lett volna közös minta, akkor annak mindenképpen általános érvényű törvénynek kellett volna lennie. A minta jogi jellegére vonatkozó egyéb feltételezésekről lásd: 12. jegyzet.

⁶ Torrent 2010b. 121., 128., 131. Már most hangsúlyoznunk kell, hogy Torrent e helyi sajátosságoknak, az egyes törvények közötti eltéréseknek a valóságosnál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít, valószínűleg azért, mert nem vizsgálta meg tételen az egyes fennmaradt töredékeket, hogy valójában milyen eltérések találhatók közöttük. Erre utal legalábbis az a tény, hogy külön törvényként hivatkozik a *lex Basiliponensis*re és *Villonensis*re (Torrent 2010b. 12. és 102., ezek azonosságáról lásd lent); hogy a hispaniai flaviusi törvények közé sorolja az ausztriai és Severus-kori *fragmenta Lauriacensia*t (Torrent 2010b. 123.); vagy hogy a *lex Salpensana* és *Malacitana* – véleménye szerint – kiegészíti a *lex Irnitana* elveszett 1–2., 4., és 6. tábláját (Torrent 2010b. 104.), jöllehet ez csak a *lex Malacitana* és a 6. tábla esetében igaz, a *lex Salpensana* szövegét teljes terjedelmében, sőt bővebben tartalmazza a *lex Irnitana*.

hogy a hasonlóságok az azonos témának is köszönhetőek: a városi közigazgatásra vonatkozó törvényeknek értelemszerűen hasonló ügyeket kellett szabályozni, és ezt gyakran hasonlóképpen tették,⁷ valamint a rómaiak azon gyakorlatára is utal, hogy a korábbi törvények egyes részeit esetenként szinte szó szerint használták fel az újabb törvények megszövegezésekor.⁸

Következtetéseiben azonban Torrent egy komoly módszertani hibát követ el: az igen vitatott és meglehetősen szegényes forrásadottságú – jelenleg talán el sem dönthető – *lex Iulia municipalis/lex Flavia municipalis* kérdéskörből von le következtetést a törvények szövegszerű közös mintájára vonatkozóan. Jóllehet fordítva kellene eljárnia: a Julián González⁹ és Xavier d’Ors¹⁰ által megkezdett úton haladva,¹¹ a szövegszerű közös minta létét vagy nemlétét kellene először egyértelműen tisztázni, mivel e kérdésről a fennmaradt törvények párhuzamos helyei alapján biztosabb választ remélhetünk. Ha pedig e közös minta léte cáfolható, ahogyan Torrent véli, akkor abból szükségszerűen következik, hogy nem volt általános *lex Flavia municipalis*, mivel ennek éppen egy feltételezett közös minta adna létjogosultságot.¹² Torrent számára azonban azért is lenne kényelmetlen a fenti kutatók véleményének követése, mert mindketten abból indultak ki, hogy volt közös minta!¹³ Mivel a szakirodalomban a legkülönbözőbb vélemények

⁷ Torrent 2010b. 103.

⁸ Torrent 2010b. 125., ehhez a gyakorlathoz a városi törvényekkel kapcsolatban lásd: Wolf 2006-2007., de ezek mindig csak egyes caputok közötti hasonlóságok.

⁹ González 1992.

¹⁰ D’Ors 2006.

¹¹ Mindkét idézett munka filológiai módszerekkel a párhuzamos helyek közötti egyezéseket és különbségeket vizsgálva von le következtetést a közös modellre vonatkozóan. González 1992. 117–119. a *lex Irnitana*, *Malacitana* és *Villonensis* szövegei közötti eltérésekről megállapítja, hogy ezek a rövidítések használatában vagy helyesírás sajátosságokban mutatkoznak meg, vagy pusztán másolási hibák, továbbá van néhány közös íráshiba, amelyek igazolják egy közös minta létét. D’Ors pedig az egyes töredékek közötti általános tendenciákat vizsgálja, melyik szövegben hogyan szerepelnek a rövidítések, milyen helyesírás sajátosságaik vannak stb., s ebből von le következtetést a minta különböző szinteken lévő változataira. E kérdésekről részletesebben lásd lent.

¹² Ennek az ellenkezője már nem igaz, azaz ha létezett egy szövegszerű közös minta, az még nem feltétlenül igazolja egy általános törvény létét, mivel e minta lehetett egy helytartói, belső használatra szánt vázlat (Mantovani 2006. 262. 1. jegyz.), vagy az első érintett település számára összeállított egyedi törvény, ami azután a többi törvénynek is alapul szolgált (Paricio 2003. 136. 35. jegyz.), esetleg egy császári rendelet, de semmiképpen sem egy szabályos *lex* (Simshäuser 1990. 543.). Ezeket a felvetéseket Torrent nem cáfolja, pedig következtetéséhez ez szükséges lenne! Határozottan különbséget kell tennünk továbbá aközött, hogy egy adott városi törvény szolgált az összes többinek mintául – és így ez az egy adott törvény lenne a közös minta –, és Torrent azon később tárgyalandó véleménye között, hogy egyes flaviusi törvények szolgáltak volna alapul – más törvényekkel, rendelkezésekkel együtt – a *lex Irnitana*nak. Hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló törvényeket nem egymásról másolták, ahhoz lásd lent.

¹³ A szakirodalom döntő többsége minden további nélkül elfogadja egy közös minta létét az egyes töredékek szövegének nagyfokú hasonlósága miatt. Tagadja egy közös minta létét Lamberti 1993. 235–238. is, azzal érvelve, hogy minden egyes *lex municipi*it Rómában fogalmaztak meg *ex novo*, figyelembe véve az adott települések sajátosságait, ugyanakkor a császári kancelláriának rendelkezésére állhatott egy, a városi közigazgatásra vonatkozó szabályozásokat napra készen tartalmazó „dosszié”. Így inkább egységes rendszerről, mint egyetlen közös mintáról beszélhetünk. Ezzel az elmélettel hasonló a probléma, mint Torrentével: nem különíti el a tényleges szövegszerű mintát és az általános törvényt. Ha ugyanis a töredékek szó szerint megegyeznek, akkor ez a kancelláriai dosszié nem különböző rendelkezések halmaza volt, amelyből esetlegesen válogattak, hanem egy konkrét mintaszöveg, amely persze jogi értelemben nem törvény. Ez a mód azonban, ti. hogy egy írott kancelláriai hagyományból származnának a szövegek, támogatja Torrent véleményét, ez esetben ugyanis a torrenti sequencia históricának írott formája is létezne.

olvashatóak arról, hogy a flaviusi törvények milyen mértékben hasonlítanak egymásra,¹⁴ a teljesség igényével kell megvizsgálni ezt a kérdést, ennek tisztázása ugyanis feltétele annak, hogy a közös mintára vonatkozóan helyes megállapításokat tehessünk. Előtte azonban érdemes röviden összefoglalni a legfontosabb tudnivalókat a római városi törvényekről, különös tekintettel a Flavius-kori hispaniai városi törvények töredékeire.

A városi törvény (*lex municipalis* vagy *lex municipii*¹⁵) az adott település(ek) belső közigazgatását szabályozta: a tisztségviselők, a városi tanács és a népgyűlés jogait és kötelezettségeit; a tanácstagok és tisztségviselők választását; a helyi jogszolgáltatást; a városi pénzügyek kezelését; a papság feladatait és kiváltságait stb. Valószínűleg nem volt minden településnek saját törvénye, de feltételezhető, hogy a jelentősebb településtípusok (*municipium*, *colonia*) mindegyike rendelkezett ilyennel. Általános jellemzője a római városi törvényeknek, hogy ezeket bronztáblákra vészték, és csak töredékesen maradtak fenn, azaz egy városi törvény sincs, amelyet teljes egészében ismernénk (többnyire az egyes törvények teljes tartalmának kevesebb mint tized része maradt fenn). A ránk maradt töredékek főleg Baetica provinciából¹⁶ (a mai Spanyolország déli része) és Dél-Itáliából származnak. Jellemző még ezekre a törvényekre, hogy a római gyakorlatnak megfelelően gyakran kölcsönöznek teljes törvénycikket korábbi hasonló törvényekből, így különböző törvények egyes törvénycikkei között komoly hasonlóságokat fedezhetünk fel.¹⁷

Köztársaságkori városi törvények

Időben az első ránk maradt római városi törvénytöredék az oszk nyelvű *lex Osca Tabulae Bantinae*, amely a Kr. e. 1. század elejéről – talán a szövetséges háború előttről – származik és főleg a jogszolgáltatást tárgyalja.¹⁸

Tarentum *municipium* törvényét, a *lex Tarentinát*¹⁹ hagyományosan Kr. e. 89–62 közé szokás datálni, bár ennek helyességét újabban kétségbe vonják.²⁰ A töredék a törvény 9. bronztáblájának első hasábját teljes egészében megőrizte számunkra, itt szó esik a városi vagyon kezeléséről és az erre vonatkozó kezességről, arról, hogy a tanácstagok rendelkezzenek a településen ingatlannal, a házak lerombolásának tilalmáról, az utak és csatornák karbantartásáról, valamint arról, hogy ha valaki közpénzeket kezelt, akkor hat évig nem költözhet el a városból. E rendelkezések jelentős részét kisebb-nagyobb változtatásokkal, de a későbbi törvényekben is megtaláljuk.

A szintén dél-itáliai és szintén görög gyökerekkel rendelkező Heraclea város törvénye, a valószínűleg a Kr. e. 1. század közepéről származó *tabula Heracleensis*²¹ több szempontból is komoly érdeklődésre tarthat számot. Egyrészt azért, mert sokáig ezt a törvényt azonosították Caesar feltételezett *lex Iulia municipalis*ával, amely egységesen szabályozta volna az itáliai *municipium*ok közigazgatását.²² Másrészt mert a felépítése meglehetősen furcsa: a töredék első

¹⁴ A skála a szó szerinti egyezéstől (pl. Wolf 2006-2007. 6.) a strukturális hasonlóságig (Lamberti 1993. 238.) terjed, többnyire nem a tényeknek, hanem az egyes szerzők közös mintára vonatkozó nézeteinek megfelelően.

¹⁵ A *lex municipalis* inkább általános törvényre utalhat, a *lex municipii* pedig egy konkrét város törvényére, de a szóhasználat e téren az ókorban sem volt egységes.

¹⁶ A Flavius-kori törvények mellett még a *lex Ursonensis*.

¹⁷ Vö. Wolf 2006-2007.

¹⁸ Szövegét kommentárral együtt lásd: Crawford 1996. 271–292.

¹⁹ Lásd: Crawford 1996. 301-312., magyarul Borhy 1998. 294–295.

²⁰ Laffi 2004. 636–637.

²¹ Lásd: Crawford 1996. 355–391., magyarul Janzsó – Szabó 2009. 7–20.

²² A tágabb szakirodalomban még mindig ez a nézet az uralkodó, a szűkebb szakirodalomban viszont egyre inkább háttérbe szorul, vagy azért mert a kutatók tagadják egy ilyen jellegű törvény létjogosultságát (pl. Galsterer 1987.), vagy azért mert az újabb leletek – elsősorban a *lex Irnitana* – alapján e *lex Iuliát* nem Cae-

fele úgy fogalmaz, mintha kifejezetten Róma városára vonatkozna, a második fele viszont különböző – Rómán kívüli – településtípusok közigazgatását szabályozza. E kettősség magyarázata talán az, hogy különböző mintákat használtak fel a törvény megszövegezéséhez, és ezeket nem dolgozták megfelelően össze – pl. Róma nevét nem írták át Heracleára. Az első részben szerepel egy nyilatkozattétel (nem tudjuk, miről) és ezzel kapcsolatban a gabonaosztás, továbbá az utak karbantartására és a közterületek használatára vonatkozó előírások. A második részben a tisztviselőkre és tanácsstagokra, a helyi census lefolytatására és a törvény kiegészítésére vonatkozó szabályozások. Keltezése vitatott, valószínűleg a Kr. e. 1. sz. közepe tájára tehető.

Az előzőeknél jóval nagyobb terjedelmű a hispaniai Urso város törvénye a *lex Ursonensis* más néven *lex Coloniae Genetivae Iuliae*.²³ E coloniát a korábbi pompeianus település helyén Caesar alapította 45 körül és maga a törvény is 44 végére 43 elejére keltezhető. A törvényből több részletben kerültek elő töredékek a 1870-71-ben és 1925-ben, majd a legfrissebbeket 2006-ban publikálták, így ma az eredeti törvény 13–19., 61–106., 123–134. fejezetei olvashatók kisebb-nagyobb hiányokkal. A törvény felépítése nem annyira logikus, mint Flavius-kori társaié, de a különböző törvénycikkek többé-kevésbé tematikus egységekben helyezkednek el. A törvényt néhány helyen később átdolgozták (pl. szerepel utalás Baeticára, amely Caesar idejében még nem létezett), és a ránk maradt formájában a Flavius-korból származik.²⁴

Nem köztársaságkori, de itt érdemes tárgyalni a vitatott azonosítású ún. *fragmenta Lauriacensiát*. Ezek a töredékek lényegében olyan bronztábla-darabok, amelyeket feltehetően beolvasztás és újrafelhasználás céljára hordtak össze. Vannak köztük Severus-kori városi törvénytöredékek is, de hogy ezek egy városhoz tartoznak-e, és az a város Lauriacum volt-e, vitatott.²⁵

A Flavius-kori hispaniai törvények

A városi törvénytöredékek terjedelmre és darabszámra is legnagyobb csoportját a Flavius-kori hispaniai városi törvénytöredékek alkotják, mivel pedig dolgotunk ezek egymáshoz való kapcsolatának vizsgálatát tűzte ki célul, e töredékeket részletesebben is tárgyalnunk kell. Közös sajátosságuk, hogy sokkal nagyobb hasonlóságot mutatnak egymással, mint a többi, fent tárgyalt törvény.

Az első két törvénytöredéket, a *lex Salpensana* és a *lex Malacitana* egy-egy tábláját 1851-ben találták fazekasok a spanyolországi Málaga mellett egy agyaglelőhelyen. Mivel a táblák eredetileg vászonba voltak csomagolva – ennek maradványait megtalálták –, feltételezhető, hogy szándékosan rejtették el ezeket.²⁶ Nem tudjuk, hogy Salpensa város törvénye hogyan és mikor került Malacába, sem azt, hogy miért és mikor rejtették el e két bronztáblát. A szövegekben szereplő uralkodónevek alapján már megtalálásukkor bizonyos volt, hogy a táblákat Domitianus uralkodása alatt (81–96) vésték, mivel az uralkodólistákon ő szerepelt élő uralkodóként. A *lex Salpensana* szövege utalt a tisztségviselők hivatalviselés révén történő római polgárrá válására,

sarnak, hanem Augustusnak tulajdonítják, és ennek a *lex Iulia municipalis* Domitianus kori átdolgozása lenne az ún. *lex Flavia municipalis* (ezen elmélet első megfogalmazói Wlassak nyomán: Giménez-Candela 1983. és d'Ors 1983.).

²³ Lásd: Crawford 1996. 393–460., az új töredékekhez Caballos Rufino 2006., magyarul Janzsó – Szabó 2009. 21–50.

²⁴ Caballos Rufino 2006. 402–411. szerint Kr. e. 20 és Kr. u. 24 közötti.

²⁵ Szöveget a korábbi irodalom rövid értékelésével lásd: Crawford Appendix 2 In González 1986. 241–243., újabban lásd: pl. Grassl 2003. (egy városi törvény és az Lauriacumé).

²⁶ Lásd: Rodríguez de Berlanga 1853.; Mommsen 1905.; González 1990. 101–123.; külön kommentár a *lex Malacitanához* Spitzl 1984., új kiadása Stylow 2001. (Érdemi új olvasattal is!)

így az is bizonyos volt, hogy e törvény Vespasianus 70-es évek elején történt jogadományozásának következményeként keletkezett. Ennek megfelelően fogalmazódott meg az a feltételezés, hogy a lex Salpensanában fennmaradt 21-29. caputok, és a lex Malacitana 51–69. caputja ugyanazon törvényhozási folyamat termékei, sőt ugyanazon minta másolatai lehetnek.²⁷

Ez a gyanú erősödött meg az 1981-ben talált, majd első ízben 1986-ban publikált *lex Irnitana* révén, amely a legterjedelmesebb ránk maradt városi törvény.²⁸ Eredetileg tíz számozott bronz-táblából állt, melyek közül a 3., 5., 7–10. táblák maradtak ránk. Mivel a 3. tábla szövege jelentős egyezéseket mutatott a lex Salpensana szövegével, a 7. tábláé pedig a lex Malacitanáéval, magától értetődően adódott az a következtetés, hogy léteznie kellett egy mintaszövegnek,²⁹ amely a vespasianusi jogadományozás révén municipiummá vált települések törvényeinek szolgált alapul. Bár a lex Irnitana szövegében az egyes caputok nincsenek megszámozva, a másik két törvényvel való átfedések miatt utólag megszámozhatóak, így a lex Irnitana 3. táblája a mintaszöveg 19–31. caputját tartalmazza, míg a 7–10. táblák a 59–97. caputokat, sőt az 59-től visszafelé az 51. caputig – nagyjából a lex Irnitana elveszett 6. táblájának utolsó $\frac{2}{3}$ része – a szöveget még ki lehet egészíteni a lex Malacitana segítségével. Az 5. táblának nincs párhuzamos szövege, így az ezen található caputokat A–L. betűkkel szokás jelölni.³⁰ A lex Malacitanával való kiegészítés révén az eredeti mintaszöveg kb. 70%-a olvasható (elveszett az 1–18. caput, a 30. és az A. közötti caputok, amelyek eredetileg a 4. táblán voltak, és az L. és az 51. caputok közötti 1-2 caput a 6. tábláról).

Az 1904-ben talált *lex Italicensis* származási helye vitatott, így elképzelhető, hogy nem a mai Itálica, hanem Cortegana területén álló ókori városhoz tartozott. A szabálytalan betűkép alapján egyes kutatók a 2–3. századra kelteznek, de többnyire a Flavius-kori keltezés az elfogadott. A töredék két egymás melletti hasábjából tartalmaz néhány sort, a 90. caputból és a Sanctióból.³¹ Különlegessége, hogy hiányoznak belőle a lex Irnitana-ban a Sanctiót követő caputok, viszont e caputokról nem tudjuk, hogy az összes érintett településre vonatkoztak-e vagy csak Irnire, esetleg a települések egy adott csoportjára.³²

Mivel a lex Irnitana-t nem régészek, hanem kincsvadászok találták, és eredetileg a nagyobb töredékek is három különböző múzeumba kerültek, a spanyol régészek nekiláttak átvizsgálni a különböző gyűjteményeket, hogy a lex Irnitana összes darabját összegyűjtsék. E kutatásnak és az újabb leleteknek köszönhetően további Flavius-kori törvénytöredékek kerültek elő.

A nagyjából 20 fragmentumból álló *lex Villonensis* első darabja már a 19. sz. vége óta ismert

²⁷ A lex Villonensis egy korai töredéke alapján már d'Ors 1964. 106. kimondja ezt: a „per quem steterit...” mindkét másolaton megfigyelhető ismétlődése alapján.

²⁸ A szöveg az elmúlt 25 évben több kiadást is megért, legalaposabb kiadás fényképekkel, epigráfiai és paleográfiai elemzéssel, de szövegjavítások nélkül Fernández – del Amo 1990., a korábbi szövegjavítások, olvasatok döntő többségét tartalmazza angol kommentárral González 1986. javított új kiadása González 2008a., a szöveggel ellentétben a kommentár sajnos nem lett frissítve, így időnként nem illik a módosított szöveghez. (A legújabb kiadás Wolf 2011., de ennek problémáihoz lásd: a kötetben található recenziómat.)

²⁹ E mintaszöveg létét tagadja Torrent, míg mások a lex Flavia municipalisszal (pl. Giménez-Candela 1983.), egy bizonyos lex Latival (Lebek 1993. 160–164.; Stylow 1999. 233–234.) vagy egy nem törvényerejű mintával számolnak, ehhez lásd: 12. jegyzet.

³⁰ A szakirodalomban különböző becslések alapján számokkal is szokták jelölni, én az egyértelműség kedvéért maradok a González 1986. által bevezetett betűknél.

³¹ González 1990. 125–129.; a származási hellyel kapcsolatban lásd: Canto 1986. és González 1987.

³² Vö. Mourgues 1987. A kérdés a mai napig nem került nyugópontra.

volt,³³ ezt egészítette ki A. d'Ors 1964-ben egy újabb töredékkal,³⁴ majd ugyan³⁵ és J. González³⁶ még négygel az 1980-as évek elején, ekkor még egy hibás -ilipo- olvasat miatt lex Basiliponensis néven Basilipo városának tulajdonították. Végül 1991-ben és 1992-ben egymástól függetlenül F. Fernández Gómez³⁷ és J. González³⁸ adták ki a szöveget az újabb töredékekkel együtt, ekkor már a helyes lex Villonensis olvasattal.³⁹ E töredékek általában pár soros, pár szavas-szótagos bronzdarabok, de a lex Irnitana illetve a lex Malacitana szövege alapján nagy biztonsággal ki-gészíthetők,⁴⁰ így tudjuk, hogy a 64–71. caputokhoz tartoznak.

F. Fernández Gómez 1991-es dolgozatában publikálta még az ún. *ley modelót*,⁴¹ amely a 67–68. és a 71. caputokból tartalmaz töredékeket.⁴² E szöveg sajátossága, hogy a sorok sokkal hosszabbak,⁴³ mint a többi törvényátlánál, mivel azokon a szöveget hasábokra osztották, míg itt, úgy tűnik, nem. Továbbá az, hogy a számadatok helyét üresen hagyták.⁴⁴ Ebből nem indokolt azt a feltételezést levonni, hogy esetleg előre gyártott bronztáblákról lenne szó, és az üresen hagyott helyeket utólag kitölthette az adott város a saját adataival, mivel egy fennmaradt tör-vényszövegben sem mutatható ki, hogy a településre vonatkozó egyedi adatokat (pl. a település neve) utólag írták volna be (azaz más véső, más kéz). Inkább azt kell valószínűsíteniünk – és innen kapta a törvény a modern, spanyol nevét –, hogy ez a mintaszövegnek egy olyan másolata volt, amelyet egy jelentős, forgalmas településen kifüggesztettek,⁴⁵ és innen másolhatták le az érintett települések megbízottai a szöveget papiruszra vagy viasz táblára, amelyről majd a saját törvényátlájukat mintázták. Lamberti vitatja a *ley modelo* illetően értelmezését, mondván, a vésők (lapicidi) papirusztekercsről másoltak, továbbá a bronz-modell gazdaságtalan és nem prak-tikus.⁴⁶ Fernández azonban nem vésőkről (grabadores), hanem másolókról beszél (copistas),⁴⁷

³³ Bruns 1909. 157. (nr. 31.)

³⁴ D'Ors 1964.

³⁵ D'Ors 1985.

³⁶ González 1983.

³⁷ Fernández 1991. 121–125.

³⁸ González 1992. Sajnos mindkét kiadás meglehetősen sok hibát tartalmaz, a szöveg helyes megállapításához mindenképpen figyelembe kell venni a Gonzáleznél közölt fényképeket is, új, javított kiadás: González 2008b.

³⁹ A mai napig feltűnik a felsorolásokban a lex Villonensis mellett a lex Basiliponensis, pl. Torrentnél is (lásd: 6. jegyzet).

⁴⁰ Az apróbb töredékek azonosítási módszertanának szemléltetéséhez kiváló: Caballos Rufino 1993. 157–162.

⁴¹ Magyarul modell-törvény, azért a spanyol kifejezést használom e törvény esetében, hogy véletlenül se keveredjen e konkrét törvény és a d'Ors által feltételezett, de ránk nem maradt modell-törvény, a lex Flavia municipalis.

⁴² Fernández 1991. 125–127.

⁴³ Párszavas /-betűs töredékek alapján onnan tudunk következtetni a sorhosszra, hogy az egymás alatt lévő töredékes szavak között, ha kiegészítjük a szöveget, mekkora lesz a „távolság”.

⁴⁴ Bizonyos számadatok, büntetési, bíráskodási tételek nem voltak azonosak a különböző törvényekben, pl. lex Irnitana 69-ben 500 sestertiusnyi perérték szerepel, míg lex Malacitana 69-ben 1.000 sestertius.

⁴⁵ Erre hispaniai példa a SC de Gn. Pisone patre 170–172: item hoc s(enatus) c(onsultum) {hic} in cuiusque provinciae celeberrima{e} / urbe eiusque i<n> urbis ipsius celeberrimo loco in aere incisum figere/tur, itemq(ue) hoc s(enatus) c(onsultum) in hibernis cuiusq(ue) legionis at signa figeretur. „(...az ment határozatba, hogy) ... ugyanígy, hogy ez a senatusi határozat tűzessék ki bronzba vésve valamennyi provincia legnépesebb városában, mégpedig az illető város leglátogatottabb helyén, és ugyanígy tűzessék ki ez a senatusi határozat valamennyi legio téli szállásán a hadijelvények közelében.” Borzsák I. fordítása. Hasonló rendelkezés a szintén hispaniai Tabula Siarensis I1b23-27-ben az egyes városokra vonatkozóan.

⁴⁶ Lamberti 1993. 206.

⁴⁷ Fernández 1991. 126. „Creemos, por tanto, más probable, que se trate de un modelo para ser utilizado por los copistas.” (kiemelés tőlem).

azaz a vésők számára készített másolatok mintája e bronztábla. Hogy egyes hivatalos szövegeket különböző középületek falain elhelyezett (bronz)táblákról másolták, arra bőséges bizonyítékot nyújt a szokásos „*descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae est fixa/proposita in...*”⁴⁸ és hasonló formulák.

Az 1983-ban publikált *lex Ostipponensis* a 62–63. caputokból tartalmaz töredékeket, semmi egyedi sajátossága nincs.⁴⁹

A legújabb jelentősebb töredék az ún. *tabula corrigida*, amelynek két töredékét 2005-ben publikálták, és amelyek a 27. valamint a 31. caputok egy részét tartalmazzák.⁵⁰ E töredék sajátossága, hogy a 27. caput – az első sora előtti töredékek alapján – a többi törvényben található sorrendnek megfelelő 30. caput után következett. Ezt a szöveg kiadója szerint egyedi anomáliának kell tekintenünk, melynek oka a caputok esetleges számozatlansága is lehetett.⁵¹

Az 1995-ben publikált *duratóni töredék*⁵² nem illeszthető be az eddig ismert szövegekbe, d’Ors rekonstrukciója,⁵³ amely az elveszett 17. caput végéhez és a 18. elejéhez sorolná, teljességgel alaptalan és ellentmond a tényeknek.⁵⁴ Ennek megfelelően szövegen belüli elhelyezkedése, pontos kiegészítése továbbra is eldöntetlen, így a továbbiak szempontjából sem lesz jelentősége.

A fentiekén kívül még számos olyan apróbb töredék ismert, amelyek betűképe, az íráshorodó anyaga, méretei stb. alapján szintén Flavius-kori törvényekhez tartozhatnak, de pontos azonosításuk többnyire bizonytalan, mivel vagy túl aprók, vagy nem illeszkednek a ránk maradt szövegbe.⁵⁵

A fenti Flavius-kori hispaniai törvénytöredékek között több helyen van átfedés, melyek közül a legjelentősebbek: *lex Salpensana* ~ *lex Irnitana* 21–29. caputok; *lex Malacitana* ~ *lex Irnitana* 59–68.; *lex Villonensis* ~ *lex Irnitana* 64–70. (a 69. elejéig a *lex Malacitanával* is); *ley modelo* ~ *lex Irnitana* 67–71. (67–68-ban a *Malacitanával* is). Látható, hogy a legnagyobb terjedelmű *lex Irnitana* az összes többi töredékhez párhuzamos szöveghelyet nyújt, kivéve a *lex Malacitana* 51–59-et, amely a *lex Irnitana* elveszett 6. tábláján lehetett, a 64–71. caputok esetében pedig helyenként négy párhuzamos hellyel is rendelkezünk (*Irnitana*, *Malacitana*, *Villonensis*, *ley modelo*). E párhuzamos szövegek közötti nagyfokú hasonlóság miatt a mai tudományos közvélekedés az, hogy léteznie kellett egy közös mintaszövegnek, amelyről az egyes városok törvényeinek

⁴⁸ Pl. FIRA I 424–427. nr. 76.: „... lemásoltatta és hitelesítette azon bronztábla alapján, amely a Caesareum Magnumban van kifüggesztve, a második lépcsőn felmenve a jobb oldali oszlopcarnok alatt, a márvány Venus temploma mellett a falon, amelyen írva van az ...” Rihmer Z. fordítása. Lásd még: Suet. Cal. 41.1: „Ezeket az adórendeleteket kihirdetette, de nem függesztette ki, így az emberek sok vétséget követtek el, minthogy az írott szöveget nem ismerték. Végül a nép követelésére kifüggesztette, de egy olyan szűk zugban és olyan apró betűkkel írva, hogy lehetetlen volt lemásolni (describere).” Kis F. és Kopeczky R. fordítása.

⁴⁹ González 1990. 133–134.

⁵⁰ Caballos Rufino – Fernández 2005. 269–276.

⁵¹ Caballos Rufino – Fernández 2005. 273., nincsenek számozva a caputok pl. a *lex Irnitana*-ban. A feltehetően utólag megszámozott *lex Ursonensis*-ben is van példa javításra, amely valószínűleg azért következett be, mert a véső kihagyta a 129. caputot és a 130. elejét, majd ezt észrevéve, kitörölte a 128. végétől a 131-ig, és erre a helyre pótolta kisebb betűkkel a kimaradt szöveggel együtt az immár teljes szöveget, vö. Crawford 1996. 395. Akár hasonló utólagos pótlás történhetett itt is, mivel egy előzőleg már felírt, majd kivésett szöveg helyére került a ránk maradt részlet.

⁵² Del Hoyo 1995.

⁵³ D’Ors 1993.

⁵⁴ Vö. Illés 2007. 12. 2. jegyzet.

⁵⁵ Lásd pl.: Fernández 1991; González 1999; Caballos Rufino – Fernández 2002; Tomlin 2002; Caballos Rufino – Fernández 2005; Saquete–Iñesta 2009.

a szövegét másolták – esetleg néhány közbeeső közvetítő példány révén.⁵⁶ Ugyanakkor azonban minden témával foglalkozó kutató elismeri, hogy vannak különbségek is e szövegek között, amelyek egyrészt az egyes településekre jellemző adatokban (pl. a városi tanács létszáma, a település saját neve, bizonyos perértékhatarok), másrészt a rövidítések feloldásában vagy meghagyásában, helyesírási sajátosságokban valamint íráshibákban nyilvánulnak meg.⁵⁷

Torrent e feltételezett közös mintaszöveg létét tagadó elméletének elfogadását vagy elutasítását alapvetően az határozza meg, hogy közös mintaszöveg léte esetén is magyarázhatóak-e a párhuzamos helyeken található eltérések, valamint hogy a Torrent által vázolt folyamat⁵⁸ kielégítően magyarázza-e a törvényszövegek között fennálló nagyfokú hasonlóságot. Ennek eldöntése előtt azonban néhány elvi problémára kell felhívni a figyelmet.

Elvi megjegyzések

Torrent véleménye szerint a lex Malacitana és a lex Salpensana ugyanúgy előzményei a lex Irnitának, mint pl. a lex Tarentina vagy a lex Ursonensis, csak időben és szövegszerűen is közelebb állnak hozzá.⁵⁹ A rendelkezésünkre álló források azonban ezt egyáltalán nem támasztják alá, mivel valójában a lex Salpensana, a lex Malacitana és a lex Irnitana a hagyománynak azonos szintjén állnak. Torrent ugyanis elköveti a szakirodalom szokásos hibáját:⁶⁰ a lex Malacitanát és a lex Salpensanát – a korábbi⁶¹ szakirodalomnak megfelelően – a 80-as évek elejére keltezi, míg a lex Irnitánát a 90-es évekre. Az egyes törvények keletkezésének 80-as évek elejére történő keltezése a lex Irnitana megtalálása előtt valóban helyesnek tűnt, mivel Domitianus neve mellett nem szerepelt a legkésőbb 83 végére felvett Germanicus győzelmi jelző, amelyet ő titulaturájában következetesen használt.⁶² A lex Irnitana bronzba vésését viszont az ún. Domitianus-levél, amelyet az íráskép alapján a törvény szövegével együtt véstek fel,⁶³ 91. október 11. utánra keltezi. Ugyanakkor ebben a törvényben, amelyet tehát mindenképpen a Germanicus jelző felvétele után véstek fel, sem szerepel a Germanicus jelző, ebből következően ezt a többi törvény esetében sem használhatjuk fel keltezésre! Így nem marad érv a lex Malacitana és Salpensana 80-as évek elejére történő keltezése mellett.⁶⁴ Emiatt a két törvényt nem helyezhetjük mechanikusan a lex Irnitana elé, s így azt sem feltételezhetjük, hogy lex Irnitana mintái között szerepeltek. Sőt,

⁵⁶ Galsterer 2006. 47. szerint a római minta (lex Flavia municipalis) és a bronzba vésett szöveg között volt egy papiruszmásolat, amely már tartalmazta a helyi adatokat (e közbeeső másolat szükségességéről lásd: 79. jegyzet), míg d’Ors 2006. 766. több közbeeső másolattal számol: a lex Flavia municipalis után következik egy, a helytartónál található provinciális mintapéldány, majd még egy másolat, amelyet erről a mintáról készítettek, de már a helyi adatokkal kiegészítve, végül a bronzra vésett szöveg.

⁵⁷ A különbségekről részletesebben lásd pl.: González 1993. 117–119. és d’Ors 2006.

⁵⁸ A korábbi törvények „histórica secuenciája” és a Flaviusok rendelkezései határozzák meg a törvények szövegét, és ebből fakad a nagyfokú hasonlóság.

⁵⁹ „Estas afirmaciones permiten afrontar con total claridad la importancia de la secuencia histórica de las leyes municipales desde la lex Tarent. a la Irn., cuyo contenido normativo tiene claros antecedentes, siendo mas cercanos las leges Salp. y Mal., pero también encontramos reglas análogas en Tarent. Urs., en los bronzes de Veleia y Ateste, ...” Torrent 2011b. 126. „Pensemos que Irn. 29. reproduce Salp. 29., lo que nos permite calibrar la secuencia histórica de la legislación municipal.” Torrent 2011b. 108. 403. jegyzet.

⁶⁰ Vö. pl. Muñoz Coello 1984-1985. 165.; Wolf 2006-2007. 5.

⁶¹ Értsd a lex Irnitana publikálása előtti. Pl. Mommsen 1905. 284.

⁶² Vö. Martin 1987. 182–187.

⁶³ A 10. tábla paleográfiai sajátosságaihoz általában lásd: Fernández – Del Amo 1990. 65-69.; kifejezetten a levéllel kapcsolatban lásd: González 1986. 238. és Mourgues 1987.

⁶⁴ Erről bővebben lásd: Illés 2009a. (A 83. év végi terminus ante quem a mintaszövegre vonatkozik.)

mivel e törvények szövegei egymás független hibáit kölcsönösen nem veszik át, de rendelkeznek más hasonló jellegű hibákkal és így nem feltételezhetjük, hogy a másik, korábbi példány hibáit tudatosan javították volna,⁶⁵ nincs okunk feltételezni, hogy – az időrendi sorrendtől függetlenül – a ránk maradt töredékek közül bármelyiket is közvetlenül egy másikról másolták volna.⁶⁶ Természetesen ilyen egymásról történő másolás előfordulhatott,⁶⁷ de a ránk maradt törvények esetében ez nem mutatható ki az *errores separativi* miatt, így a közöttük fennálló hasonlóságok mégis inkább egy közös mintára mutatnak, nem pedig arra, hogy e hasonlóságokat az okozta, hogy egymás előzményeiül szolgáltak, mint ahogyan azt Torrent véli.

Igaza van Torrentnek abban, hogy a korábbi törvények között is voltak nagyfokú hasonlóságok, de ezek főleg egyes *caputokra* vonatkoztak, míg a flaviusi törvények esetében nem csak az egyes – mégpedig minden egyes! – *caputok* megszövegezése, de a sorrendjük is azonos.⁶⁸ Továbbá az egyes *caputok* szó szerinti egyezése is beleillik a korábbi fejlődésbe, mivel már a Kr. e. 1. századból is vannak erre példák, ahol csak az adott településtípusra vonatkozó részeket cserélték le, változtatták meg, illetve – Wolf szerint – bővítették a finomodó jogi terminológiával. A korábbi fejlődésben azonban nem egy közös mintát használtak fel, mivel csak egy-egy *caput* egyezik, nem pedig a törvények teljes szerkezete és összes *caputja*.⁶⁹ Ennek megfelelően a korábbi törvények egyes apróbb részeinek hasonlósága nem érv a mellett, hogy a flaviusi törvények *teljes szerkezetének* és *felépítésének*, *valamennyi caputjának* hasonlósága közvetlen közös minta nélkül, pusztán az egységes jogi hagyomány alapján is létrejöhetett. Bár ennek ellenére valóban kialakulhatott egy „kánon”, amiről mi nem tudunk, mivel bő 120 év fejlődése vész el számunkra,⁷⁰ és valóban el kell ismernünk a korábbi törvények jelentős hatását. Azt is

⁶⁵ Pl. Sal. hibás *consequentur* (sA5) és *de/tulerant* (sA21/22) alakjai helyett Irn. párhuzamos helyein a helyes igealak szerepel (*consequentur* iIIIA46 és *detulerint* iIIIB11). Nem feltételezhetjük azonban, hogy Irn. másolója – amennyiben Sal.-ról másolt – ezeket tudatosan javította volna, mivel hasonló jellegű hibák Irn.-ben is vannak, pl. a Sal. helyes *consequentur* (sA13) alakja helyett *consequerentur* (iIIIA55) vagy a Sal. helyes *profiscetur* (sA26) alakja mellett a hibás *profisceretur* (iIIIB18) és viszont. (*Errores separativi*, vö. Havas 1998. 74., a szövegkritikáról bővebben: West 1999.)

⁶⁶ A szövegek közötti eltérésekről részletesen lásd lent.

⁶⁷ Közös minta esetén is valószínűtlen, hogy csak egyetlen példányról másolták a szövegeket, inkább e közös minta is több lépcsőfokon, másolaton keresztül jutott el rendeltetési helyére (vö. 56. jegyzet). Ha elég töredékünk lenne, akkor talán a közös minta másolatai között is különbséget tehetnénk, különböző „másolatcsaládokat” felállítva, mivel pl. a *lex Malacitana* és *Villonensis* rendelkezik olyan közös hibával, amellyel a *lex Irnitana* nem. De a rendelkezésünkre álló feliratos anyag alapján ez – egyelőre – nem igazolható minden kétséget kizáróan, mivel e közös hiba nem elég egyedi. Kontamináció feltételezésére nincs okunk, mivel felesleges lett volna két helyről is – pl. a minta egyik hivatalosan kiállított másolatáról és a szomszéd, már törvénnyel rendelkező településről – beszerezni és összevetni a szöveget.

⁶⁸ Kivéve két, egyéb szempontból is rendhagyó esetet (*tabula corrigida* és *lex Italicensis*, lásd fent), illetve a lentebb tárgyalandó eltéréseket.

⁶⁹ Lásd: Wolf 2006-2007. Wolf által is tárgyalt hasonló törvénycikkek: *lex Ursonensis* 104 ~ *lex Mamilia* 54; *lex Ursonensis* 77 ~ *lex Tarentina* 5 ~ *lex Irnitana* 82. Bár hasonlóságok vitathatatlanok, fel kell hívnunk a figyelmet arra az apróságra, hogy Wolf figyelmét elkerülte az a tény, hogy a kéziratos formában hagyományozódott *lex Mamilia* egyes helyein (pl. a kéziratokban *fossae limites* szerepel a *fossae limitales* helyett, *pecuniaeque* az *eiusque pecuniae* helyett) az általa idézett szöveg éppen a *lex Ursonensis*re alapul, azaz ezekben az esetekben az eredeti szövegek hasonlósága nem olyan mértékű, mint az idézett helyekből tűnik. Mindez Wolf érdemi mondanivalóját nem érinti.

⁷⁰ A flaviusi törvények a Kr. u. 80-as évek elejétől jelennek meg, míg ezt megelőzően a legkésőbbi ránk maradt törvények a Kr. e. 40-es években keletkeztek: a *lex Ursonensis* eredeti szövege 44–43-ban, a *tabula Heracleensis* és a *lex Tarentina* is legkésőbb ekkor, bár lehet, hogy jóval korábban.

elképzelhetőnek tartom, hogy az addigi hagyományra („secuencia histórica”) támaszkodva egy konkrét közös minta nélkül is nagyfokú hasonlóságok jöjjenek létre, mivel, bár Torrent ezt nem mondja, ezt a véleményét alátámaszthatja az edictum perpetuum, amely eredetileg évenként változó gyűjtemény volt, de utóbb – azáltal, hogy az egyes tisztségviselők felhasználták elődeik edictumait – egyre inkább állandó formát nyert, majd Hadrianus alatt rögzítették a tartalmát, vagy hasonló eredményre vezethetett a Lamberti által feltételezett kancelláriai „dosszié”.⁷¹ Azaz a városi közigazgatásra vonatkozó törvények lehettek olyan állapotban a Flavius-korra, mint az edictum perpetuum nem sokkal a végleges megszövegezése előtt, így a nagyfokú tartalmi hasonlóság valóban magyarázható lenne közvetlen közös mintának szánt szöveg nélkül is, amennyiben az egyes törvények szerkesztői egymástól függetlenül, pusztán a hagyományos beosztást és szövegezést követték, nem pedig egyetlen direkt közös mintát. De Torrent az egyes törvények forrásai közé sorolja – helyesen – a Flaviusok rendelkezéseit is,⁷² amelyeknek viszont – mivel a Flaviusok alatt még nem képezik a közös hagyomány részeit, azaz még nem állandósultak – meg kellene bolygatniuk a közös hagyománynak köszönhető egységet, pl. a sorrendet, vagy az érintett caputok megszövegezését.⁷³ Azonban ez láthatóan nem következik be, a szöveg e flaviusi rendelkezések által feltehetően érintett része is ugyanolyan hasonlóságot mutat, mint a többi, így nem beszélhetünk a Flaviusok előtt kialakult kánonról, legfeljebb a Flaviusok alatt kialakuló kánonról,⁷⁴ de ezzel már majdnem ott vagyunk a Flavius-kori közös mintánál. Végző soron az a kérdés, hogy mekkora a hasonlóság, mivel ha valóban szó szerinti, akkor ez a Flaviusok alatt kialakuló kánon – már ha egyáltalán beszélhetünk ilyen kánonról – nem más, mint egy közös mintaszöveg.

Eltérések az egyes töredékek szövege között

Hogy Torrent a közös mintaszöveget a jelentős hasonlóságok ellenére is könnyedén elveti, annak az lehet az oka, hogy a ténylegesnél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a törvénytöredékek szövege közötti eltéréseknek, mivel véleménye szerint, „mára már felülkerekedett az a meggyőződés, hogy vannak különbségek (ti. a különböző töredékek között).”⁷⁵ Ezt a véleményét X. d’Ors 2006-os munkájával támasztja alá, de a „variantes-t” (írás-változatok) teljességgel félreérti, d’Ors ugyanis maga is egy közös minta létevel számol, a változatokat a különböző másolási szinteknek, egyes írnokok sajátosságainak tulajdonítja,⁷⁶ – valószínűleg helyesen. Ráadásul a „mára már” is félrevezető, hiszen korábban is minden kutató elismerte, hogy az akár szó szerinti hasonlóságok mellett vannak eltérések is. A tényleges kérdés tehát nem az eltérések léte vagy nemléte között van, hanem e vitathatatlanul fennálló eltérések helyes értelmezésében, azaz e különbségek olyan mértékűek, típusúak, amelyek kizárják egyetlen közös minta létét, vagy olyanok, amelyek közös minta esetében, pusztán másolási hibákkal, helyesírási sajátosságokkal is magyarázhatóak.

⁷¹ Lásd: 13. jegyzet.

⁷² Lásd: 6. jegyzet.

⁷³ Ilyen hely például a Sal.-ban és Irn.-ben is szereplő 21–23. caputok, amelyek a Flaviusok polgárjog-adományozására utalnak.

⁷⁴ Hogy a Flaviusok után hogyan fejlődött tovább a városi törvények szövege, esetleges kánonja, nem tudjuk, a fragmenta Lauriacensia párhuzamos helyeket felmutató szövege (különösen a 25. caputtal, lásd: González 1986. 242.) nem elegendő annak bizonyítására, hogy az egész szöveg véglegessé vált, mivel egy-egy caput ilyen mértékű egyezésére már korábról is volt példa.

⁷⁵ Torrent 2011b. 12. 3. jegyzet „Hoy se va abriendo paso la convicción de la existencia de variantes.”

⁷⁶ D’Ors 2006.

Számszerűleg valóban rengeteg eltérést találunk a párhuzamos helyek között, átlagosan a lex Irnitana minden párhuzamos hellyel rendelkező sorára jut legalább egy. De az eltérések számszerű nagyságából nem vonhatunk le semmiféle következtetést a közös mintára vonatkozóan, mivel közös mintát követő szövegek esetében is találhatunk jelentős számú eltérést: a Senatus Consultum de Gn. Pisone patre több példánya is fennmaradt Hispaniában, s ezek ugyanannak a senatusi határozatnak a másolatai,⁷⁷ így közös mintájuk léte vitathatatlan. Mégis a mintegy 176 sornyi szöveg két legnagyobb töredékét tartalmazó A és B példány 125 sornyi párhuzamos helyén 140 eltérést sorol fel a szöveg 1996-os kiadása.⁷⁸ Vagy gondolhatunk akár az ókori szerzők kéziratos hagyományára is, bár a párhuzam itt annyiban sántít, hogy jóval több idő és alkalom volt a tévedésre, de mégis felhasználható, amennyiben ezek alapján már tisztában vagyunk a tipikus másolási hibák jellemzőivel. Azaz a feladat valóban nem az eltérések („variantes”) létének vagy nemlétének igazolása, hanem a vitathatatlanul létező eltérések helyes értékelése.

Amennyiben Torrent véleményét elfogadjuk – ti. hogy az egyezések oka a közös hagyomány léte, az eltéréseké pedig a közös minta hiánya –, úgy azt várnánk, hogy az eltérések legalább egy része eltérő megfogalmazású, de értelmileg és grammatikailag helyes szöveg lesz. Természetesen az értelmileg vagy nyelvtanilag helytelen alakok semmilyen információval nem szolgálnak a közös mintára vonatkozóan, mivel ezek egy közös minta esetén is ugyanígy létrejöhetnek másolási hiba eredményeként és éppen hibás voltuk miatt anomáliának, egyedi hibának tekintendők. Sőt, még ha feltételezzük is, hogy nem volt közös minta, lennie kellett egy „egyéni” mintának, amely nem egyezett szó szerint a ránk maradt, bronzba véssett szöveggel, mivel a D D E rövidítés hibás feloldását csak így magyarázhatjuk, mindenesetre emiatt még közös minta hiányában is legalább egyszerű másolást kell feltételeznünk.⁷⁹ Az előzőek miatt nem térek ki a rövidítésekben megmutatózó eltérésekre, mivel egyrészt ez X. d’Ors már részletesen tárgyalta,⁸⁰ másrészt a bizonyosan létező „egyéni” minta miatt nem adnak hozzá semmit a közös mintára irányuló vizsgálódásunkhoz.⁸¹

⁷⁷ Magyarul lásd: Borzsák 2000.; szövegkiadás kommentárral: Werner–Caballós–Fernández 1996.

⁷⁸ Eck–Caballós–Fernández 1996. 67–70.

⁷⁹ Az mC69-ben a dare damnas esto („fizessen büntetesképpen!”) kifejezés rövidítve szerepel: D D E-ként, míg az Irnitana párhuzamos helyén (iVIIA45) a D D E rövidítés egy létező, de az adott szövegösszefüggésben értelmetlen alakjára lett feloldva: decreto decurionum esto („a decuriók határozata alapján legyen!”). Ezért fel kell tételeznünk egy olyan szöveget, amelyben még helyesen D D E szerepelt, majd ezt valaki hibásan oldotta fel, és ezt a szöveget kapta végül a véső, hogy felvéssé/másolja a táblára. Van olyan vélemény, hogy a véső oldotta volna fel a rövidítéseket (Lamberti 1993. 6.), de ez valószínűtlen, mivel a vésési hibák, rossz interpunkció miatt valószínű, hogy a vésők nem is tudtak rendesen latinul, a jogi latint mindenesetre bizonyosan nem ismerték. Ráadásul Lamberti két feltételezése, ti. hogy a véső oldja fel a rövidítéseket ugyanakkor formahűen követi a papiruszminta beosztását, íti egymást, mert ha feloldja a rövidítéseket, akkor hosszabbak lesznek a sorok és így nem tudja követni a papiruszszöveg beosztását. Továbbá az egyes táblákat különböző véső („kéz”) véste (feltehetően szimultán, lásd: Fernández – del Amo 1990. 32.), így azt kell feltételeznünk, hogy előre adott volt, mennyi szövegnek kell felférnie egy-egy táblára, így nem engedhették meg, hogy a vésők maguk oldják fel a rövidítéseket, mivel ha túl sok rövidítést oldanak fel, akkor az így megnövelt szöveg már nem feltétlenül fért volna el az adott táblán. De még ha a véső maga oldotta is fel a rövidítéseket, akkor is igaz az, hogy az előtte fekvő mintát másolta, amelyben ez esetben még a D D E rövidítés szerepelt volna. [A törvénytöredékekre való hivatkozások rendszere a továbbiakban: i: Irnitana, m: Malacitana, s: Salpensana, v: Villonensis, l: ley modelo. A római szám az Irnitana esetében a táblát, a Villonensis esetében a töredéket jelöli (González 1993. alapján, hangsúlyozottan a fényképek figyelembevételével), a nagybetű a hasábot, az arab szám a sort. Pl. mD34 a lex Malacitana D, azaz 4. hasábjának 34. sora, vII/1: a lex Villonensis 2. töredékének első sora, iVIIB27: a lex Irnitana 7. táblájának B, azaz 2. hasábjának 27. sora.]

⁸⁰ D’Ors 2006.

⁸¹ A rövidítéseknek természetesen majd lesz jelentősége bizonyos eltérések magyarázatánál, pl. lásd: az egyes szám-többszám közötti váltakozást.

Az eltéréseket három csoportba sorolhatjuk: *hibák*, azaz értelmileg és/vagy nyelvtanilag helytelen valamelyik alak. *Helyesírási sajátosságok*, azaz az eltérések oka az, hogy az adott alak ugyan nem felel meg a „klasszikus” nyelvi normáknak,⁸² de nem hibás, egyszerűen a nyelv egy más rétegéhez tartozik, ennek megfelelően értelmi eltérés nincs. A fenti eltéréstípusoknak tehát – bármilyen nagy legyen is a számuk – semmi jelentőségük nincs a közös minta szempontjából, mivel a hibák egyértelműen írás/másolás során véletlenül keletkeztek, akár közös minta esetén is. Még a helyesírási sajátosságok is magyarázhatóak azzal, hogy egy, a klasszikus normarendszernek többé-kevésbé megfelelő, esetleg bizonyos archaizmusokat felvonultató „klasszikus latin” szöveget a helyi kiejtés, helyesírás stb. miatt eltérően másoltak le. Ennek megfelelően ezeket az eltéréseket egyedül arra lehet felhasználni, hogy a másoló/véső nyelvi kompetenciáját felmérjük, a provinciában beszélt latin nyelvről vonjunk le következtetéseket stb., de arra nem, hogy ezek alapján elvesszük a közös mintát. Torrent szempontjából egyedül az *értelmi vagy fogalmazásbeli eltéréseknek* – azaz az adott hely nyelvtanilag korrekt, csak értelmileg tér el, vagy ha értelmileg nem is különbözik, más a megfogalmazása – van illetve lehet jelentősége, mivel ha nem egy konkrét minta volt, hanem csak egy közös hagyomány, akkor az ilyen típusú eltérések utalnának erre. Hispania esetében az ilyen értelmi/fogalmazásbeli eltérések hiánya még magyarázható lenne azzal, hogy az azonos hagyományt azonos szituációban azonos módon felhasználva azonos eredményt kapunk (pl. a municipiumot nem kellett coloniára átírni stb.). Ez ellen szól azonban az a Torrent által is elfogadott feltételezés, hogy a törvény egyes részei a Flaviusok rendelkezéseire utalnak, így ha volt is egy Flaviusok előtti hagyomány, amit az egyes törvények követhettek, ennek a hagyománynak legalább ezeken a részeken meg kellene változnia, akár a szórendet, megfogalmazást, vagy a törvényben elfoglalt helyüket tekintve.

Összegezve elmondhatjuk tehát, hogy amennyiben csak az első két csoportba tartozó eltérést találunk, az nem igazolja Torrent közös mintára vonatkozó negatív véleményét, míg ha több, a harmadik csoportba tartozó világos eltérés van, az alátámasztja. Az eltérésekre vonatkozó néhány példa rövid összefoglalás után, vizsgáljunk meg egy konkrét, Torrent által is említett szöveghelyet.

Az egyértelmű *hibák* közé tartoznak a betűtévesztések – pl. pauciorum (iVIA11) helyett PAVCIOAVM (mC24) vagy licebit (iVIA46/47) helyett LICERIT (mC71) –, amelyek lehetnek teljesen véletlenszerűek, vagy okozhatta őket a hasonló kiejtés vagy íráskép,⁸³ előfordul, hogy értelmes latin szavakra tévesztenek, amelyek azonban nem illenek a szövegösszefüggésbe, pl. ac liberis (iIIIA41) helyett hac liberi (sA1); meglehetősen gyakori az egyes szám és többes szám felcserélése,⁸⁴ stb.

Számos esetben csak *helyesírásukban* különböznek a szövegek: meglehetősen gyakori az eius ~ eiius⁸⁵ vagy a proximus ~ proxumus⁸⁶ jellegű eltérés, továbbá a d t-re cserélése (zöngétlenedése) az apud, id, ad, quod szavaknál és viszont.⁸⁷ De nem tekinthetjük egyértelmű hibának a –que („és”) és –ue („vagy”) szavak felcserélését sem,⁸⁸ mivel nem feltétlenül volt olyan éles a határ e

⁸² A latin nyelv normalizációjához lásd: Adamik 2009. 196–236, a későbbiekhez különösen 200., 214–216.

⁸³ Pl. az I-E tévesztésnek mindkettő oka lehetett, pl. sententiam iIIIB47 ~ sentintiam sB7.

⁸⁴ Pl. ue/nerint iIIIB4/5 ~ uenerit sA17; dicat iVIB40 ~ dicant mD50; incolaeue iVIA11 ~ incolaeue mE68 stb.

⁸⁵ Pl. eiius iIIIB9, iIIIB49, iIIIB51, de eius sA20, sB9, sB10, ehhez lásd: Leumann 1977. 127.; d’Ors 2006. 289–290.

⁸⁶ Pl. proximis iIIIB37, iIIIB39 és iIIIC26, de proxumis sA42, sA44 és sB38, ehhez lásd: Leumann 1977. 87–89.; d’Ors 2006. 787., Quint. 1.7.21, továbbá Adamik 2009. 214–215.

⁸⁷ Pl. it iIIIB18 és iIIIB28, de id sA27 és sA35; apud iIIIC4, de apud sB19; at iVVIC23, de ad mE17; quot iVVIC26, de quod mE22/23 és vV4; ehhez lásd: d’Ors 2006. 788.

⁸⁸ Pl. Quaeue iIIIA43 ~ quaeque sA3; conscriptisue iIIIB21 ~ concriptisque sA29 stb.

kapcsolatos és választó kötőszó között az ókorban,⁸⁹ mint ahogy azt jelenleg vélnénk. Elképzelhető, hogy olykor a cui részeseset is „szabályosan” áll qui alanyeset helyett – és viszont – a kiejtés hasonlósága miatt;⁹⁰ stb.

Értelmi és fogalmazásbeli eltéréseket is találunk, de ott is vagy hibás lesz a végeredmény, vagy pedig csak a szórend cserélődik fel, esetleg az egyes és többes szám váltakozik.⁹¹ De az első esetben mindenképpen másolási hibát kell feltételeznünk, míg az utóbbi kettő szintén gyakran előfordul másolás során is!⁹² Közel egyenértékű alternatív változatok csak elenyészően kis számban fordulnak elő, és nem olyan mértékűek, hogy ne tételezhetnénk fel itt is másolásból fakadó eltérést. Ráadásul többnyire megállapítható, hogy melyik a helyes változat, így – jogosan feltételezve, hogy a szöveget összeállító kancelláriai, vagy helytartói stáb jól ismerte a latin nyelvet és a standard kifejezéseket – ezeken a helyeken is inkább helyi, provinciális „romlásról” lehet szó. Például: in contione (iIIIB40/41) ~ pro contione (sB1): az in contione a standard alak, mivel a többi helyen is in-nel áll a kifejezés,⁹³ bár tartalmilag a pro sem hibás. Esse se redditurum (iIIIB19) ~ esse rediturum (sA27): grammatikailag az esse se redditurum vagy az esse se rediturum alak is helyes lenne, elsősorban az iIIIB28 redierit alakja miatt mégis inkább ez utóbbi a jó megoldás, amit viszont nem találunk a szövegekben, de mindkét változat magyarázható egy eredeti esse se rediturum alakból. A Sal.-ban az esse hasonló végződése miatt eshetett ki a se visszaható névmás, míg Irn. esetében a másoló hiperkorrekciójáról lehet szó: az accusativus cum infinitivo miatt szükséges visszaható névmással (se) a másoló nem tudott mit kezdeni, azért a se redire kifejezést „se reddere ~ önmagát visszaadja” azaz „visszatér” kifejezésként értelmezte, és írt „rediturum ~ visszamegy”, helyett „rediturum ~ visszaad”-ot. A facturum (iIIIB26) ~ acturum (sA33) esetében szintén mindkét kifejezés értelmezhető, de a facturum felel meg a bevett formulának, illetve a megelőző facturumnak, így az acturum hiba, amely könnyen magyarázható az f kiesésével: a két értelmes, és csupán egy betűben különböző szót a másoló összetévesztette. Postulabitur (iIIIC23) ~ postulatam erit (sB36), ehhez lásd lent. Sufferatur (iVIIB45/46 : vIII2) ~ referatur (mD58), de a referatur olvasattal kapcsolatban már González első kiadása⁹⁴ jelzi, hogy Mommsen eredeti olvasata⁹⁵ talán téves, míg az újabb kiadásában González már egyértelműen Mommsen hibás olvasatáról beszél,⁹⁶ új kiadásában Stylow is sufferaturt olvas.⁹⁷ Ennek megfelelően ez az eltérés a valóságban nem létezett. A fentiek tehát nem igazolják egy közös minta hiányát, inkább a vésők/másolók tevékenységének tudhatók be.

A tudatos értelmi fogalmazásbeli eltérések közé sorolhatóak még azok az eltérések, amelyek

⁸⁹ Vö. Paul. Dig. 50.16.53pr.: „Mikor a régiek azt mondják, a »rokonoknak és (-que) nemzetségbelieknek«, ezt vagylagosan értik, de mikor azt mondják »vagyonáról vagy (-ue) övéi gyámságáról«, gyám nem rendelhető a vagyon (feletti jogkör) nélkül.” Ford. Zlinszky J. (a „vagyonáról és övéi gyámságáról” részt módosítottam, hogy jobban visszaadja azt, amiről a latin beszél).

⁹⁰ Pl. qui iIIIB51 ~ cui sB10; quique iIIIB51 ~ cuique sB10. Ehhez lásd: D’Ors 2006. 794., lásd még: Kalinka 1943. A qui és cui kiejtésének egyezéséhez lásd: Quint. 1.7.27.

⁹¹ Ezekről bővebben lásd: a 29. caput eltéréseinek elemzésénél.

⁹² Sőt, az egyes – többes szám felcserélődéséből adódó anakoluthonok meglehetősen gyakori anomáliának számíthatnak a bonyolult felépítésű, hosszú mondatokat tartalmazó egyéb törvények esetében is, pl.: tabula Heracleensis 21 uiae erunt a uia erit helyett.

⁹³ Pl. iVIA3, mC13 (utóbbinál hibás tárgyesettel contionem).

⁹⁴ González 1986. 168.

⁹⁵ Mommsen 195. 278.

⁹⁶ González 1990. 120.

⁹⁷ Stylow 2001. 47.

a minta vagy a „közös hagyomány” helyi viszonyokhoz történő adaptálása során szükségszerűen bekövetkeznek. Ennek az adaptációnak azonban mind d’Ors,⁹⁸ de különösen Torrent⁹⁹ túl nagy jelentőséget tulajdonít, mindketten azt feltételezik, hogy bizonyos helyeken jelentősen módosíthatók a szövegen az adaptáció során, erre azonban a ránk maradt szövegekben nem találunk példát!

Tudatos, szándékolt eltérésre, amelyet az egyes városok eltérő helyi viszonyai tettek szükségessé, csak a következő példákat találjuk. Bizonyos számadatok egyértelműen különböznek, pl. a 69. caput perértéke a lex Irnitanában és Villonensisben 500 sestertius, a lex Malacitanában 1000 sestertius, míg a ley modelóban üresen hagyták a számadatok helyét. Ez alapján feltételezhetjük, hogy egyéb perértékhatárok is változhattak városról városra, de erre nincs párhuzamos helyünk. A 31. caput minimális decurió-létszáma pedig a lex Irnitanában 63 fő, és bár párhuzamos helyünk nincs, a szöveg megfogalmazása¹⁰⁰ arra utal, hogy ez az adat is településenként változott.¹⁰¹

Emellett a városra gyakran az „id municipium ~ az a municipium” kifejezéssel utalnak, de helyenként kiírják az adott település saját nevét is. Azonban az, hogy melyiket választják a két forma közül, a párhuzamos helyeken mindig ugyanúgy jelentkezik, azaz, ha az egyik törvény adott helyén az id municipium szerepel, akkor a másik törvény megfelelő helyén is ezt találjuk. Ha pedig az egyik helyen a település saját neve szerepel, akkor a párhuzamos helyen is ezt találjuk. A fentiekben kívül egyéb egyértelműen tudatos eltérés nincs. Ennek megfelelően nem igazolható, hogy a helyi viszonyokhoz történő adaptálásból következő eltérések a hagyomány érdemi átdolgozásához vezettek volna, sőt az egyes municipiumok saját nevének azonos helyeken történő szerepeltetése is közös mintára utal. A változó adatok pedig tökéletesen magyarázhatóak azzal, hogy a mintaszövegben e később kitöltendő adatok helyét üresen hagyták.¹⁰²

Az eltérések jellegének szemléltetéséhez és értelmezésük helyes megítéléséhez érdemes részletesen megvizsgálunk a törvény 29. caputját, melyben a legjelentősebb eltérések találhatók, és melyre Torrent is utal, mondván a Sal. 29. caputját adja vissza az Irn. 29.¹⁰³ Előljáróban annyit meg kell jegyeznünk, hogy eleve nincs okunk azt feltételezni, hogy e két caput közötti eltérések szándékosak, mivel a két szöveg értelmileg tökéletesen megegyezik, a tudatos eltéréseknek, átfogalmazásoknak azonban mindig jelentésbeli, tartalmi oka van, pl. akkor, ha a minta coloniára vonatkozik, de az új szöveg municipiumra fog.¹⁰⁴ Ráadásul az eltérések egy része egyértelműen hibás eredményre vezet.¹⁰⁵

⁹⁸ D’Ors 2006. 760–761. az Irn. 73. caputja kapcsán keveselli a megnevezett apparitorest és hiányolja a lex Ursonensis 62-höz hasonló részletes szabályozást. Valójában nincs okunk érdemi változást feltételezni, mivel sehol máshol nincs ilyen jellegű eltérés, ráadásul a kevésbé részletes szabályozásnak éppen az lehetett a célja, hogy minden településre érvényes lehessen, míg a lex Ursonensis megfelelő helyének csak egyetlen, konkrét colonia viszonyaira kellett tekintettel lennie.

⁹⁹ Pl. Torrent 2010. 131.

¹⁰⁰ „...amennyien e törvény indítványozása előtt azon municipium joga és szokása szerint voltak...”

¹⁰¹ Vö. Illés 2009b.

¹⁰² Vö. Illés 2009a. 75–76.

¹⁰³ Torrent 2011b. 108. 403. jegyz. „Pensemos que Irn 29 reproduce Salp. 29., lo que nos permite calibrar la secuencia histórica de la legislación municipal.” Hogy a második tagmondatnak nincs alapja, azt már korábban láttuk.

¹⁰⁴ Wolf 2006-2007.

¹⁰⁵ Bár ebben a caputban döntő többségében Irn. szövegváltozatai a helyesebbek, nem indokolt azt feltételezni, hogy Irn. egyszerűen javítja Sal. hibáit, mivel hasonló hibák máshol Irn.-ben is vannak, továbbá előfordul, hogy Sal. hoz jobb szöveget.

Vizsgáljuk meg egyenként az eltéréseket:¹⁰⁶

- *quoi – cui* (iIIIC16/sB30): a *quoi* a *cui* archaikus formája,¹⁰⁷ így értelmi különbség nincs. Hogy ilyen jellegű eltérés közös minta esetében is előfordulhat, az jól mutatják a már említett SC de Gn. Pisone patre Hispaniában talált töredékei, amelyek ugyanazon *senatusi* határozat másolatai, de szintén találunk bennük ilyen eltérést: *cuiusq(ue)* A25 ~ *quoiusque* B20; *cuius* A28 ~ *quoius* B22; *cuius* A57 ~ *quoius* B47.

- *eaue – ereue* (iIIIC16/sB30): az eltérést valószínűleg az A és az R írásképeinek hasonlósága okozta,¹⁰⁸ s az így A helyett olvasott R-nek a *res* (ügy, dolog) rövidítéseként való értelmezése,¹⁰⁹ amely az *e praepositio* után *ablativusban* állna:¹¹⁰ *e reue*, ami értelmileg helytelen.

- *pupillus pupillaue non erit – pupilli pupillaeue non erunt* (iIIIC17/sB31). Ebben az esetben is egyértelmű hibáról van szó, hiszen mind korábban (*cui, is eaue ... erit*), mind később (*postulauerit, nominauerit*) a megfelelő szavak egyes számban állnak, így a többes számú szerkesztés hibás. A hibát okozhatta egy esetleges rövidítés feloldása is, mivel a *pupillus* később *pupil*-ra rövidítve¹¹¹ szerepel, s ha itt is így szerepelt eredetileg, akkor a másoló/véső könnyen *pupilli*-ként oldhatta fel *pupillus* helyett, s ehhez igazíthatta az állítmányt is *erit* helyett *erunt*-tal, amely szintén szerepelhetett *e-re* rövidítve.¹¹² Továbbá a *pupillaue-pupillaeue* jellegű tévesztésre is vannak párhuzamaink.¹¹³ Ezenfelül az egyes és többes szám keveredése meglehetősen gyakori hibának számít,¹¹⁴ és a SC esetében is van rá példa: *defenderent* A20 ~ *defenderet* B16; *pareret* A54 ~ *parerent* B44; *debeatur* A61 ~ *debe]bantur* B50; *patitur* A61 ~ *patiuntur* B50 stb.

- *a Iiuro iu/re dicundo eiuis municipi – ab Iiuris, qui i(ure) d(icundo) p(raeerunt) eiuis municipi* (iIIIC17-18/sB31). Ebben a részben több eltérés is van. Egyszerű helyesírási sajátosság az *eiuis-eiuis* pár, amelyre számos párhuzamot találunk, és az egyes törvényeken belül sem következetes, hogy mikor melyik alakot használják.¹¹⁵ Az *a-ab* használata szintén nem következetes a szövegekben, a klasszikus nyelvi normák szerint *ab* áll magánhangzó előtt, a pedig mássalhangzó

¹⁰⁶ A rövidítésbeli eltérésekre nem térek ki, lásd: 79. jegyzet. Kontrollszövegünk az SC de Gn. Pisone patre lesz – a továbbiakban SC –, amely kb. fél évszázaddal korábbi, de szintén hispaniai másolatokból ismert, és amelyben többnyire megtaláljuk a törvényekben szereplő hibatípusokat is, de tudjuk, hogy a másolatok közös mintára alapulnak, így ezek a hiba- illetve eltéréstípusok a törvények esetében sem bizonyítanak a közös minta ellen. Az SC de Gn. Pisone patre esetében az A és B a különböző példányokat jelöli Werner – Caballos – Fernández 1996-nak megfelelően.

¹⁰⁷ Vö. Leumann 1977. 478. és Quint. 1.7.27. (Így szerepel még az iVIII A35 és iVIIIB3 sorokban is.)

¹⁰⁸ Vö. Fernández – del Amo 1990. 32., a kurzív írásképhez lásd: Cagnat 1890. 7–8. Az A – R tévesztés oda vissza működik, pl. *pauciorum* helyett *PAVCIOAVM* (mC24), *erit* helyett *EAIT* (sB34), *eaue* helyett *ERQUE* (sA36), *licebit* helyett *LICERIT* (mC71).

¹⁰⁹ Rövidítve: iIIIC55-56 de /e(a) r(e); iVIIA18 de e(a) r(e)= mC34 d(e) e(a) r(e); iVIIC5 d(e) e(a) r(e); iVIIIA3 d(e) e(a) r(e) = mE55 d(e) e(a) r(e); iVIIIA15 d(e) e(a) r(e); iIXB1 q(ua) d(e) r(e); iXB5/48 de e(a) r(e); iXB19 d(e) e(a) r(e); iXB37/44 d(e) e(a) r(e). Kírfva: iVA1; iVA3, iVA5, mD65 de ea re; vX10/vXI4 de ea re. iVA10-11: in / ea re stb.

¹¹⁰ Természetesen nem feltétlenül tudatos, hogy az *e* után *abl.*-t használnak, egyszerűen az is közrejátszhatott, hogy a *res* szónak a *re* igen gyakori alakja a szövegekben.

¹¹¹ Vö. sB36.

¹¹² Pl. mC67 e(a) r(es) e(rit).

¹¹³ Pl. iIIIB29-ben *eaque* szerepel *eaque* helyett, mD33-ban *obligatae* az *obligata* helyett; iVIIA11-ben *incolaeue* az *incolae* helyett stb.

¹¹⁴ Lásd: 84. jegyzet.

¹¹⁵ Pl. Irn. III. tábláján és Mal.-ban többnyire *eiuis* alakok, míg Irn. többi tábláján és Sal.-ban többnyire *eius*. Pl. *eiuis* iIIIB9, 49, 51, 51, 52, *eius* sA20, B9, 9, 10, 21. és iVIIIB5, 17, 26.

előtt.¹¹⁶ Itt az is problémát okozhatott, hogy a szó írásban *i*-vel – azaz magánhangzóval – kezdődik, de *duo*- vagy *du(u)m*virnek kell ejteni. A *Iluir* egyes, és a *Iluiris* többes szám közül egyik sem kifejezetten hibás, a *Iluir* mindenesetre jobban illik a későbbi a *quo* postulatumhoz. Itt az eltérést okozhatta, hogy a *Iluir* különböző alakjait gyakran *Iluir*-nak rövidítették,¹¹⁷ így az a(b) utáni ablativust egyes- és többes számban is feloldhatták. Első látásra nehezebben magyarázhatónak tűnik a *p(raerunt)* szerepeltetése a *Sal.* szövegében, de ha alaposan megvizsgáljuk, akkor itt is egyértelmű magyarázatot találunk: mivel a *Iluirek* *Iluir iure dicundo*-ként, vagy *Iluir, qui iure dicundo praesse*-ként szoktak szerepelni, az eltérés magyarázható azzal, hogy a másoló/véső látta, hogy a sztereotip forma szerepel, de nem figyelt arra, hogy pontosan melyik, így alakulhatott ki e két eltérő alak. Ráadásul ha az *eius municipi* kifejezésre is tekintettel vagyunk, akkor az eredetit is pontosan rekonstruálhatjuk: az *eius municipi* genitívus a *Iluir iure dicundo* vagy a pusztán *duumuir* alakoknál szokott előfordulni,¹¹⁸ míg a *Iluir, qui iure dicundo praesse* inkább *in eo municipio*-t kíván,¹¹⁹ mivel ez esetben az *eius municipi* nem illeszkedik szervesen a mondatba. Azaz a helyes alak ebben az esetben a *Iluir iure dicundo eius municipi*, míg a *p(raerunt)*-tal kiegészített forma szintén gyakran előfordul, de itt hibásan. Következésképpen a *Sal.* másolója/vésője tévesztett az eredeti *Iluir iure dicundo* formáról a *Iluir, qui iure dicundo praesse* típusra, azaz bármennyire is úgy tűnhet első látásra, hogy itt esetleg alternatív szövegváltozatot találunk, nem erről van szó, az eltérés lehetett másolási hiba eredménye, továbbá a *Sal.* változata nem egyenértékű az *Irn.* szövegével, mivel több szempontból is hibás.

[- *det, eum* (iIIIC18-sB32): a kiadók többnyire *det, et eum-ra* szokták kiegészíteni, így egy közös kihagyással lenne dolgunk.]

- *dari – dare* (iIIIC19-sB32): a helyes *dari* alak helyett a *Sal.*-ban a hibás *dare* alak szerepel. A hibát okozhatta az *E-I* hasonló írásképe – domináns függőleges vonal, amely az *i* esetében is kaphatott alul és fölül is egy-egy vízszintes vonást –,¹²⁰ vagy hasonló ejtése is, továbbá megkönnyíthette, hogy a *dare* egy latinul kevésbé tudó számára talán ismerősebben hangzott, mint a *dari*. Az *I-E* keveredése többször előfordul szövegeinkben, de a *SC*-ban is: *beneficio A14 ~ beneficio B11; optulissi A71 ~ optulisse B58.*

- *uelit – uolet* (iIIIC19-sB32).¹²¹ végső soron mindkét variáns értelmezhető, de a *uolet futurum* az egyszerű vonatkozó mellékmondatnál helyesebbnek tűnik,¹²² mint a *coniunctivus*, amely vagy következményes mellékmondatként,¹²³ vagy függő kérdésként értelmezhető, de utóbbi esetben az *eum* felesleges.¹²⁴ Bármelyik tükrözi is az eredeti formát, a tévesztés könnyen származhat onnan, hogy a másolás során véletlenül eltévesztette az igealakot a másoló/véső,¹²⁵ főleg, mivel – ahogy már láttuk – az *E-I* tévesztés elég gyakori. Hasonló igeidő/-mód tévesztés előfordul az *SC*-ben is: *fuit A 37 ~ fuerit B30; sint A49 ~ sunt B40; ausus est A59 ~ ausus sit B49.*

- *tum – dum* (iIIIC19-sB32): értelmileg az *Irn.* *tum* olvasata a helyes. A *dum-ra* tévesztés oka

¹¹⁶ Lásd az a *iusto \ ab iusto* esetében, hasonló eltérés még *ab decurionibus iVIA6 ~ a decurionibus mE50.*

¹¹⁷ *Pl. Iluir(o) sA25, Iluir(orum) sA41.*

¹¹⁸ *Pl. iIIIB53.*

¹¹⁹ *Pl. iXa27; iXC8; iIIIB35, iIXB43.*

¹²⁰ Fernández – Del Amo 1990. 32., a viasztablán lévő szövegre még jellemzőbbek a domináns függőleges vonalak.

¹²¹ Korábban *Irn.* esetében is *uolet* olvasat, de vö. Fernández del Amo 1990. 77. és González del 2008. 28.

¹²² Szó szerint: „miután majd megnevezte őt, akit adatni akar (ti. gyámként).”

¹²³ „Miután majd megnevezte őt, hogy őt akarja adatni.”

¹²⁴ „Miután majd megnevezte őt, hogy kit akar adatni.”

¹²⁵ *Pl. manumittet iIIIC9 ~ manumittat sB24; est iIIIC10 ~ esto sB25; fuerunt iIIIA43 ~ fuerint sA3 stb.*

lehetett a két hang (t-d) hasonló képzése (zöngés illetve zöngétlen foghang), amelyre máshol is van példa.¹²⁶

- *quo ita postulatam – quo postulatam* (iIIC19-sB33): nem tudjuk, hogy melyik a helyes, mert később ita-val és a nélkül is felváltva szerepel. Mivel azonban az ita kiesése könnyebben magyarázható, mint a felesleges betoldása, valószínűleg az ita-s alak az eredeti. Az egyes szavak, szótagok kiesése pedig az egyik legtipikusabb másolási hiba, az SC-ben például: Ti(berius) Caesar Diui Aug(usti) f(ilius) A4 ~ Ti(berius) Caesar Aug(usti) f(ilius) B4; Cn. Pisonis patris uisa A6 ~ Cn. Pisonis uisa B5; melior optari non A14 ~ melior non B10; quo cum manufestissima A18 ~ quod manufestissum stb.

[- *qum – tum*: (iIIC21-sB34): a qum olvasat csak Fernández – del Amónál¹²⁷ szerepel, mindenesetre egyértelmű másolási hiba, esetleg egy köztes cum alakkal magyarázható.]

- *eiius municipi – municipi eius* (iIIC21-sB34): ebben az esetben – az eius-eiius eltérésen kívül – egyszerűen felcserélődött a szavak sorrendje, amelyre szintén találunk példát az SC-ben is: nomen On.¹²⁸ Pisonis patris tolleretur A82 ~ p[atr]is nomen tolleretur A67; ab ea causas sibi A114 ~ ab ea sibi causas B87; senatum laudare magnopere A132 ~ senatum magnopere laudare B98.

- *erit – eait* (iIIC21-sB34): itt a fent már tárgyalt A-R tévesztés fordul el ismét, azzal a különbséggel, hogy míg az e reue értelmes, addig az eait nem.

- *ciu/ius – cuius* (iIIC22/23-sB36): szintén standard helyesírás eltérés, amely az *eius-eiius* párhoz hasonló, és az egyes törvényeken belül sem teljesen következetes.¹²⁹

- *postulabitur – postulatam erit* (iIIC23-sB36): a két alak közül az utóbbi (futurum perfectum) a helyes. Ez a tévedés is magyarázható azzal, hogy a másoló/véső a helyes igealak helyett csak részben hibás (a perfectum/imperfectumtól eltekintve azonos) alakot írt, vagy oldott fel egy esetleges rövidítést, amelynek éppen a vége maradt le.¹³⁰

- *collegam non habebit collegaue – non habebit collegamque* (iIIC24-sB37): a Sal. hibás alakjának kialakulását többféleképpen is magyarázhatjuk. A legegyszerűbb talán azt feltételeznünk, hogy a véső/másoló a collega szó két alakját felcserélte,¹³¹ és az egyiket kihagyta.¹³² Az is elképzelhető, hogy hiperkorrekcióról van szó: a másoló a collega szó első alakját feleslegesnek ítélte, majd a collega(q)ue szót tárgyesettel a habebit-hoz igazította. A –que – ue eltérés sem olyan jelentős, mint ahogy első pillantásra gondolnánk.¹³³ A Sal. hibás alakja miatt itt sem egyenértékű alternatív változatról van szó.

- *eiius – eius* (iIIC25-sB38): lásd 85. és 115. jegyzetnél.

- *tum – cum* (iIIC25-sB38): a tum a helyes alak. Az eltérést az értelmi vagy talán az írásképi hasonlóság okozhatta.

- *proximis – proxumis* (iIIC26-sB39): teljesen standard helyesírási mellékalakok, lásd: 86. jegyzetnél. Az SC-ben is előfordul ilyen jellegű eltérés: plurimos A50 ~ plurumos B41.

- *a iusto – ab iusto* (iIIC28-sB41, ugyanígy iIIC29-sB42): bár a klasszikus szabályrendszer szerint az a iusto a helyes, itt valószínűleg egy ab iusto formában megkövesedett kifejezésről

¹²⁶ Lásd: 87. jegyzet.

¹²⁷ Fernández – del Amo 1990. 77.

¹²⁸ Cn. helyett.

¹²⁹ Pl. iVC12 cuius, de iVIIIB43 cuius.

¹³⁰ A hasonló, pusztán igeidő/módbeli eltérésekhez lásd fent a uelit ~ uolet párnál.

¹³¹ Erre a példákat lásd: az eiius municipi ~ municipi eius párnál.

¹³² A szavak kihagyásához a példákat lásd a quo ita postulatam – quo postulatam párnál.

¹³³ Lásd: 89. jegyzet.

van szó.¹³⁴ Mivel azonban hasonló eltérés SC-ben is található (a maioribus A91 ~ ab maioribus B73; a Ti. Caesare A53 ~ ab Ti. Caesare B43), ebből nem vonhatunk le semmiféle következtetést a közös mintával szemben.

- *abeat* – *habeat* (iIIC28-sB41, egységesen *habeat abeat* helyett: iIIC30-sC42): a latinban a h ejtése nagyon gyenge volt, így elmaradása nem meglepő. Mivel azonban itt az *abeat* a helyes alak, hiperkorrekcióról lehet szó. Hasonló eltérés az SC-ben: his A54 ~ is B44, ugyanígy A62 és B51; his A67 ~ iis B55, ugyanígy A73 és B60.

[- *qui* – *cui* (iIIC29- sB42): a *qui* alak csak Fernández – del Amónál.¹³⁵ A *cui* dativus a helyes alak, a *qui-cui* váltakozáshoz lásd fent 90. jegyzetnél.]

- *proximus* – *proxumus* (iIIC31-sB43): standard eltérést, lásd fent.

A fentiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a hispaniai városok törvényeinek párhuzamos helyein nincsenek olyan eltérések, amelyek egyenértékű, alternatív változatok lennének, az eltérések kivétel nélkül magyarázhatóak szokásos másolási hibákkal, helyesírási sajátosságokkal. Így egy olyan egységes, írott „hagyományt” kell feltételeznünk, amely kötelező erejű volt és szó szerint meghatározta mind az egyes törvényszövegek felépítését és szövegét, mind az esetleges apróbb változtatások helyét.¹³⁶ Mivel pedig ez a kötelező erejű „hagyomány” azokon a helyeken sem törik meg, ahol a Flaviusok rendelkezéseinek hatását kell feltételeznünk, a „hagyomány” nem lehet a Flaviusok előtti. Ebből következően e „hagyomány” valójában egy Flavius-kori közös modell – hiszen a másolás során bekövetkezett hibáktól, eltérésektől és helyesírási sajátosságoktól, valamint az előre meghatározott helyeken történő módosításoktól eltekintve az összes törvény szó szerint megegyezik –, amely modell ugyan nagy mértékben támaszkodik a korábbi hasonló törvények¹³⁷ szövegére, de végső formáját a Flaviusok alatt nyerte el.

IRODALOM

- ADAMIK B.: *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig.* Budapest, 2009.
- BORHY L. (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 1998, Osiris.
- BORZSÁK I. (ford.): *Senatus Consultum de Cn. Pisone patre. Antik Tanulmányok* 44 (2000) 285–289.
- BRUNS, C. G. (ed.): *Fontes Iuris Romani Antiqui.* Tubingae, 1909⁷.
- CABALLOS RUFINO, A.: *Un nuevo municipio flavio en el conventus Astigitanus. Chiron* 23 (1993) 157–169.
- CABALLOS RUFINO, A. (ed.): *El nuevo bronce de Osuna y la política colonizadora romana.* Sevilla, 2006.
- CABALLOS RUFINO, A. – FERNÁNDEZ GÓMEZ, F.: *Nuevos testimonios andaluces de la legislación municipal flavia. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 141 (2002) 261–280.
- CABALLOS RUFINO, A. – FERNÁNDEZ GÓMEZ, F.: *Una ley municipal sobre una tabula aenea corregida y otros bronces epigráficos. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 152 (2005) 269–293.
- CAGNAT, R.: *Cours d'épigraphie latine.* Paris, 1890.

¹³⁴ Ugyanígy *ab* szerepel a helyett *pl.* a FIRA III. no. 24 és 25-ben is.

¹³⁵ Fernández – del Amo 1990. 77.

¹³⁶ Lásd *pl.* a település saját neve és az *id municipum* esetében.

¹³⁷ A többes szám hangsúlyos, források hiányában ugyanis nem igazolható – igaz nem is cáfolható – hogy e flaviusok előtti hagyomány egységesedett-e egyetlen változatba, vagy helytől (kelet-nyugat), településtípustól (*municipium-colonia*) stb. függően több változata volt. A jóval későbbi frg. Lauriacensia egyezése a Sal. és Irn. 25. caputjával önmagában nem bizonyít semmit, mert egyes caputok egyezésére már korábban is volt példa, a későbbi jogforrások városi közigazgatásra vonatkozó ellentmondásai viszont nem támogatják egy teljesen egységes városi rendtartás kialakulásának feltételezését.

- CANTO, A. M.: A propos de la loi municipale de Corticata (Cortegana, Huelva, Espagne). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 63 (1986) 217–220.
- CRAWFORD, M. H. (ed.): *Roman Statutes I-II*. London, 1996.
- DEL HOYO, J.: Duratón, municipio romano. A propósito de un fragmento inédito de ley municipal. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 108 (1995) 140–144.
- D'ORS, A.: Miscelánea epigráfica. Un nuevo fragmeno de Ley Municipal. *Emerita* 32 (1964) 103–106.
- D'ORS, A.: La nueva copia irnitana de la „lex Flavia municipalis.” *Anuario de Historia del Derecho Español* 53 (1983) 5–15.
- D'ORS, A.: La ley municipal de Basilipo. *Emerita* 53 (1985) 31–41.
- D'ORS, A.: Una aproximación al capítulo „de iure et potestate duumvirorum” de la ley municipal. *Iura* 44 (1993) 149–164.
- D'ORS, X.: Algunas consideraciones sobre „variantes” y errores en las distintas copias de la lex Flavia municipalis. In: Linares, J. L. (ed.): *Liber amicorum, Juan Miquel: estudios romanísticos con motivo de su emeritazgo*. Universitat Pompeu Fabra 2006, 749–804.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. – DEL AMO Y DE LA HERA, M.: *La lex Irnitana y su contexto arqueológico*. Sevilla, 1990.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, F.: Nuevos fragmentos de leyes municipales y otros broncees epigráficos de la Bética en el Museo Arqueológico de Sevilla. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 86 (1991) 121–136.
- FIRA I: RICCOBONO, S. (ed.): *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*. Pars prima: Leges. Florentiae, 1941.
- FIRA III: ARANGIO-RUIZ, V. (ed.): *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*. Pars tertia: Negotia. Florentiae 1943.
- GALSTERER, H.: La loi municipale des Romains: chimère ou réalité? *Revue Historique de Droit français et étranger* 65 (1987) 181–203.
- GALSTERER, H.: Die römische Stadtgesetze. In L. Capogrossi-Colognesi – E. Gabba (edd.): *Gli statuti municipali*. Pavia, 2006. 31–56.
- GIMÉNEZ-CANDELA, T.: La „Lex Irnitana”. Une nouvelle loi municipale de la Bétique. *Revue internationale des droits de l'antiquité* 30 (1983) 125–140.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J.: La „lex municipii Flavii Basiliponensis”. (Nuevos fragmentos de ley municipal). *Studia Documenta Historiae et Iuris* 49 (1983) 395–399.
- GONZÁLEZ, J.: The Lex Irnitana: a New Copy of the Flavian Municipal Law. *Journal of Roman Studies* 76 (1986) 147–243.
- GONZÁLEZ, J.: More on the Italica Fragment of Lex Municipalis. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 70 (1987) 217–221.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J.: *Bronces jurídicos romanos de Andalucía*. Sevilla, 1990.
- GONZÁLEZ, J.: Lex Villonensis. *Habis* 23 (1992) 97–119.
- GONZÁLEZ, J.: Nuevos fagmentos de la lex Flavia municipalis pertenecientes a la lex Villonensis y a otros municipios de nombre desconocido. In J. González (ed.): *Ciudades privilegiadas en el Occidente romano*. Sevilla 1999. 239–245.
- GONZÁLEZ, J.: La lex Flavia municipalis. In J. González: *Epigrafía Jurídica de la Bética*. Roma, 2008a. 11–124.
- GONZÁLEZ, J.: La lex Villonensis. In J. González: *Epigrafía Jurídica de la Bética*. Roma, 2008b. 145–158.
- GRASSL, H.: Neue Beiträge zu den Stadtrechtsfragmenten aus Lauriacum. *Tyche* 18 (2003) 1–4.
- HAVAS L.: A szövegkritika. In Havas L. – Tegyei I. (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba I*. Debrecen, 1998. 67–100.
- ILLÉS I. Á. (ford.): *A lex Irnitana (egy Flavius-kori municipium törvénye)*. Szeged, 2007.
- ILLÉS I. Á.: Domitianus Germanicus és az ún. lex Flavia municipalis. *Antik Tanulmányok* 53 (2009a) 61–77.
- ILLÉS I. Á.: Hogyan lesz a törvényből bronztábla. In Adorjáni Zs. – Jutai P. (szerk.): *APIΣTEIA. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae IV. országos konferenciáján elhangzott előadások*. Budapest 2009b. 167–172.
- JANZSÓ M. – SZABÓ Á. Á. (ford.): *Városi törvények a római köztársaság utolsó századából*. Szeged 2009.
- KALINKA, E.: qui = cui. *Glotta* 30 (1943) 218–225.
- LAFFI, U.: Osservazioni sulla lex municipii Tarentini. *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*. 15 ser. 9 (2004) 611–640.

- LEBEK, W. D.: La Lex Lati di Domiziano (Lex Irnitana): le strutture giuridiche dei capitoli 84 e 86. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 97 (1993) 159–178.
- LEUMANN, M.: Lateinische Laut- und Formenlehre. München, 1977.
- MANTOVANI, D.: Il iudicium pecuniae communis. Per l'interpretazione dei capitoli 67–71 della lex Irnitana. In L. Capogrossi Colognisi – E. Gabba (edd.): *Gli statuti municipali*. Pavia, 2006. 261–334.
- MARTIN, A.: *La titulature épigraphique de Domitien*. Frankfurt am Main, 1987.
- MOMMSEN, TH.: Die Stadtrechte der Lateinischen Gemeinden Salpensa und Malaca in der Provinz Baetica. In: Th. Mommsen: *Gesammelte Schriften I.*, Berlin, 1905. 263–382.
- MOURGUES, J.-L.: The So-called Letter of Domitian at the End of the Lex Irnitana. *Journal of Roman Studies* 77 (1987) 78–87.
- MUÑIZ COELLO, J.: La política municipal de los Flavios en Hispania. El municipium Irnitana. *Studia Historica. Historia Antigua* 2–3 (1984–1985) 151–176.
- PARICIO, J.: La „lex Aebutia”, la „lex Iulia de iudiciis privatis” y la supuesta „lex Iulia municipalis”. *Labeo* 49 (2003), 125–139.
- RODRÍGUEZ DE BERLANGA, M.: *Estudios sobre los dos bronceos encontrados en Malaga, á fines de octubre de 1851*. Málaga, 1853.
- SAQUETE CHAMIZO, J. C. – IÑESTA MENA, J.: Un fragmento de la ley municipal hallado en la Baeturia Turdulorum (conventus Cordubensis, provincia Baetica). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 168 (2009) 293–297.
- SIMSHÄUSER, W.: Recenzió: Julián González: The lex Irnitana: a new Flavian municipal law (*sic!*); Alvaro d'Ors: La ley Flavia municipal; Alvaro d'Ors – Xavier d'Ors: Lex Irnitana. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 107 (1990) 543–561.
- SPITZL, TH.: *Lex municipii Malacitani*. München, 1984.
- STYLOW, A. U.: Entre edictum y lex a propósito de una nueva ley municipal del término de Ecija. In: J. González (szer.): *Ciudades privilegiadas en el Occidente romano*. Sevilla, 1999. 229–237.
- STYLOW, A. U.: La lex Malacitana, descripción y texto. In Cruz Andreotti, G. - Rosado Castillo, V. (edd.): *Mainake 23. Las leyes municipales en Hispania. 150 Aniversario del descubrimiento de la lex Flavia Malacitana*, Málaga 2001. 39–50.
- TOMLIN, R. S. O.: The Flavian Municipal Law: One or More Copies. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 141 (2002) 281–284.
- TORRENT, A.: De lege Irnitana: ¿Modelo único en las leyes municipales flavias? *Revista Internacional de Derecho Romano*. Abril 2010a. 88–157.
- TORRENT, A.: *Municipium Flavium Irnitana. Reflexiones sobre la ocupación militar de Hispania y subsiguiente romanización hasta la Lex Irnitana*. Madrid, 2010b, Edisofer. Hozzáférés: www.ridrom.uclm.es/documentos4/torrent_imp.pdf, 2010.08.21., 23:23.
- WERNER, E. – CABALLOS RUFINO, A. – FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. (edd.): *Das senatus consultum de Cn. Pisone patre*. München, 1996.
- WEST, M. L.: *Szövegkritika és szövegkiadás*. Budapest, 1999.
- WOLF, J. G.: Imitatio exempli in den römischen Stadtrechten Spaniens. *Iura* 56 (2006–2007) 1–54.
- WOLF, J. G. (Hrsg.): *Die Lex Irnitana. Ein römisches Stadtrecht aus Spanien*. Darmstadt, 2011.

IMRE ÁRON ILLÉS

The Common Model of the Municipal Charters from the Flavian Spain

Armando Torrent in his recent article and book argues that no common model for the Flavian municipal charters ever existed, because the existence of a general municipal law – such as the lex Iulia municipalis and the lex Flavia municipalis – is to be denied, and there are many errors and variations among the parallel texts of the charters. However, this should be a mistake, because the common model might have been an informal draft, not only a stricto iure law, and the errors and variations are due to the more or less inaccurate copying of the common model, and are not based on the individual formulation of the different charters.

SZÉKELY MELINDA

A germán népek intézményei és kereskedelme a Kr. u. 1. században

A germán népnév antik szerzők közül elsőként a rhodosi Poseidóniosnál (Kr. e. 135–51) fordul elő, aki a germánokat egy – Gallia északnyugati részén élő – különösen primitív kis kelta törzsnek gondolta. Töredékesen ránk maradt művében a germánok jellemzése toposz-szerű elemeket tartalmaz: „reggelire húsdarabokat esznek, ahhoz tejet és keveretlen bort isznak” (FGrHist 87 F 22).¹ Bővebben C. Iulius Caesar írt róluk *Commentarii de bello Gallico* című művében (Caes. Gall. 4.1–19; 6.21–24). Galliai helytartósága idején² (Kr. e. 58–51) ugyanis Caesar kapcsolatba került a suebekkel és más germán törzsekkel, így személyes tapasztalatait is felhasználva írja le a germánok társadalmi tagolódását, életmódját, vallását, harcmódját.³

Tacitus *De origine et situ Germanorum* című műve az 1. század végéről a következő ránk maradt forrás, amely részletesen tárgyalja a germán törzsek viszonyait.⁴ A szerző sohasem járt Germaniában, felhasználta azonban az idősebb Plinius ránk nem maradt munkáját, amely személyes tapasztalaton alapult.⁵ A Caesar által leírt viszonyokhoz képest több mint 150 év telt el, ami sok változást hozott a germán törzsek életében. Tacitus hatvan különböző törzset említ művében, Germania népeit így jellemzi: „Mindnyájan egyforma testalkatúak: vad és kék a szemük, vöröses a hajuk, testük megtermett, de csak közelharcban erős; a munkát és fáradságot már nem bírják úgy, a szomjúságot s a hőséget alig tudják elviselni.”⁶

Intézmények

Caesar és Tacitus művét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az eltelt másfél évszázad alatt jelentős változások történtek a germán társadalomban. Az egyik legfontosabb a vagyoni gyarapodás, amely a Kr. előtti kormányzati és hatalmi szerveket is átformálta. Caesar korában is megvoltak már a legalapvetőbb hatalmi és jogi szervezetek: a vezetők tanácsa, a törzsfő és a harcosok gyűlése; Tacitus korára azonban működésük megváltozott, vagy bővült a funkciójuk.⁷

A vezetők tanácsa Caesar korában is létezett, de csak háborús időben. Tacitus szerint viszont a tanács már békeidőben is létezett, nem csak háborúban. Keveset tudunk arról, hogy kik lehettek a tanács tagjai, az ún. főemberek (*principes*). Tacitus korában az összes felnőtt kort elérő ger-

¹ Vö. Hérodotos a szkítákról (4. könyv). Lásd még: Much 1967. 317; Pekkanen 1974. 39–55; Wolters 2000. 16–17.

² Újabban Caesar gall hadjáratáról: Canfora 2004. 107–133.

³ A germánokhoz lásd: Schmidt 1938–40; Schmidt 1941; Eggers 1976. 3–64; Jankuhn 1976. 65–126; Todd 1987; Wolters 1989; Székely 2011. 94–103; Caesar korához: 95–96.

⁴ Tacitus műve 98-ban, vagy az újabb kutatások szerint 103–106 között került kiadásra. A *Germaniához* lásd: Norden 1920; Much 1967; Borzsák 1979. 31–39. [1996. 220–229]; Timpe 1995; Beck 1998; Schuhmann 2004. 251–261; Schmal 2005.

⁵ Plinius a germaniai lovascsapat parancsnoka volt, mára elveszett művének címe: *Bellorum Germaniae libri XX* (20 könyv a germánok elleni háborúról). Tacitus forrásaihoz lásd még: Schmal 2005. 33–36.

⁶ Tac. *Germ.* 4. A Germania részleteket Borzsák István fordításában közlöm. Vö. Vit. 6.1.3.

⁷ Thompson 1965. 29–30; Schmidt 1941. 40–80.

Barbár törzsek követei Traianus oszlopáról. A középpontban germán harcos, haja jellegzetes suebus csomóba kötve (A. Goldsworthy: A római hadsereg története, 79.)

esélyük volt sikeresen harcolni, így a tanácsba bekerülni, mert fegyverzetük szegényes volt, még a kard és a sisak is hiányzott a felszerelésükből. A vezetők így legtöbbször a vagyonosabb rétegből kerültek ki.

A tanács nagyságáról nincs információnk.⁹ Tacitus szerint a vezetők tanácsa a kisebb horderejű dolgokkal foglalkozott, míg a fontosabb dolgokról a harcosok gyűlésén döntöttek. Veszély esetén azonban a tanácsnak komoly kormányzati szerepe lehetett, csakúgy, mint Caesar idejében. Arról, hogy milyen ügy kerüljön a tanács, illetve a nagygyűlés elé, a szokásjog döntött.

A társadalom másik fontos intézménye a katonai törzsfő volt.¹⁰ Caesar korában ez a tisztség egy adott hadjárat időtartamára korlátozódott. A törzsfők a háború ideje alatt teljhatalommal rendelkeztek.¹¹ Tacitus azonban már kétfajta törzsfőségről beszél (Tac. *Germ.* 7.1): „Királyokat a nemes származás, vezéreket a vitézség alapján választanak”.¹² A vezérnek (*dux*) főleg katonai feladatai voltak. Választható volt; erre a tisztségre minden olyan harcos mellett dönthettek, aki vitézségben kiemelkedett. Az, hogy a vezérséget meddig tartotta meg, nem tisztázott. Elképzelhető, hogy egy adott háborúra szólt a tisztsége, ugyanúgy, mint Caesar korában. A különbség, hogy Caesar idejében számos hadvezért választottak, Tacitus korában csak egyet, de legfeljebb kettőt.¹³

A másik vezető, a *rex* megbízatása egy életre szólt. A Tiberius-kori Velleius Paterculus így ír Maroboduus markomann királyról (*Hist. Rom.* 2.108): „{hatalma} nem függött az alattvalók akaratótól, nem ideiglenes volt, sem esetleges, sem átmeneti.” Ez a tisztség valószínűleg a királyi klánnak volt fenntartva. A *rex* katonai ügyek intézése mellett részt vett a vallásos szertartásokon is, indítványozhatta az összegyűlt harcosok beavatását vagy elutasítását. Javaslatának elfogadása

⁸ Tac. *Germ.* 13. A germán törzsek fegyverzete nem volt egységes, de a *framea*, a vashegygel ellátott lándzsa, amely szúrásra és hajításra is alkalmas volt, minden törzsnél elterjedt.

⁹ Todd 1987. 145. Thompson 1965. 31.

¹⁰ Thompson 1965. 32; Schmidt 1941. 57–59.

¹¹ Caes. *Gall.* 6.23.

¹² *Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt.*

¹³ Much 1967. 154–164.

mán ifjút a harcosok gyűlése előtt pajzsral és lándzsával (*framea*) ajándékozták meg, ezzel harcosrá avatták őket.⁸ Főember (*princeps*) azonban csak az lehetett, aki bizonyította kiemelkedő nemesi származását, vagy aki kimagasló katonai érdemeket szerzett. A germán ifjak először a katonai kíséretben szolgáltak. Ha itt dicsőséget szereztek, akkor kaptak helyet a vezetők tanácsában. Ezt a ranglétrát kellett bejárni ahhoz, hogy valakiből vezető lehessen. A szegényebbeknek nem sok

a tekintélyétől és szónoki képességétől függött. Jogában állt a tanács döntéseinek érvénytelenítése is, alattvalóival való viszonyát a szokásjog határozta meg.

A vezetők tanácsa és a törzsfők mellett a germán társadalom harmadik lényeges intézménye a harcosok gyűlése volt.¹⁴ Ennek minden harcos tagja volt, kivéve, aki eldobta a pajzsát. A pajzs igen fontos szerepet játszott a germánok életében: a pajzs elhagyása a csatában, vagy akár békeidőben a legsúlyosabb gyalázat volt a szemükben.¹⁵ A férfi ezek után sem tanácskozáson, sem áldozaton nem vehetett részt, sőt bizonyos esetekben akár halállal is lakolhatott tetteért. Pajzsukat általában egy puha fadarabból (éger vagy hárs) készítették, de voltak vékony fadesszákából összeállítottak is, amelyeket fémszegéllyel kereteztek, gyakran bőrrel bevontak, középen vassal is megerősítettek (hegyes pajzsdudor).¹⁶ A leletekből két típust ismerünk: egy hosszú, ovális, 88x50 cm-es, és egy szögletes kb. 66x30 cm-es pajzsot, utóbbi jóval elterjedtebb lehetett.¹⁷ Tacitus leírása szerint a germánok pajzsait meghatározott színek díszítették, hogy az egyes egységek ezzel is megkülönböztethetők legyenek.¹⁸ Festék-nyomokat tartalmazó pajzsot találtak a dániai Vaedebrónál (Skanderborg közelében).¹⁹

A gyűléseket mindig meghatározott időpontban hívták össze: újholdkor vagy holdtöltekor, valamint különleges veszély idején.²⁰ Háború esetén gyakrabban gyűléseztek. A harcosok gyűlésének joga volt háborút hirdetni illetve befejezni azt. Általában a vezér hívta össze a gyűlést, de egyes esetekben tőle függetlenül is összegyűltek a harcosok.²¹ Fegyveresen jelentek meg, két-három napig szállingóztak. A gyűlés kezdetekor a papok csendet parancsoltak, a király vagy a főember előterjesztette a javaslatot.²² Az elutasítást a harcosok zajongással, az egyetértést fegyvereik összeütésével jelezték.

„*In pace decus, in bello praesidium*”²³ – a katonai kíséret

A kíséret intézménye a germánok sajátos berendezkedése volt.²⁴ Caesar korában az volt a szokás, hogy egy germán vezető portyát hirdetett a harcosok gyűlésén, és aki akart, vele tarthatott.²⁵ Vállalkozását nem akadályozta meg sem a gyűlés, sem a tanács, sőt a vezér népszerűségét emelte egy-egy meghirdetett hadjárat. A vezér és a katonái közötti kapcsolat azonban csak a portyára korlátozódott, tehát ideiglenes volt. A portyán megszerzett zsákmánnyal egyesek gazdagabbak lettek, megkezdődött a vagyoni differenciálódás a társadalom addig nagyjából egyenlő csoportjai között. A fő vagyontárgyak a marhák, az ékszerek és a rabszolgák voltak. Tacitus korára a kíséret (*comitatus*) szerepe megváltozott, egy adott személy oldalán állandóvá vált. A kíséret tagjai szolgálatukért nem földet kaptak, hanem fegyvereket vagy csatálovat (*bellatorem*

¹⁴ Thompson 1965. 41.

¹⁵ Tac. *Germ.* 6.

¹⁶ Schmidt 1941, 62; Todd 1987. 145. Újabb: Zieling 1989.

¹⁷ Todd 1987. 145.

¹⁸ Tac. *Germ.* 6.

¹⁹ Todd 1987. 145.

²⁰ Tac. *Germ.* 11.

²¹ Így pl. Kr. u. 69-ben a batavus Civilis vezetésével úgy döntöttek, hogy támadást indítanak a birodalom ellen. Ekkor az összegyűlés sajátos formáját választották: egy szentelt erdőben lakomára hívták a harcosokat, itt esküdtek szövetséget egymásnak, így titokban maradt a szövetség.

²² Tac. *Germ.* 11.

²³ „Békében dísz, háborúban oltalom” (Tac. *Germ.* 13).

²⁴ Lásd ehhez: Schmidt 1941. 66–67; Thompson 1965. 36–40; Much 1967. 221–244.

²⁵ Caes. *Gall.* 6.23.

equum).²⁶ Már nem csak hadjáratok idején, hanem békében is a vezetőik mellett maradtak, ez gyökeresen megváltoztatta a korabeli germán társadalmat. Minél nagyobb kísérettel rendelkezett valaki, annál nagyobb volt a tekintélye.²⁷ A kíséret háborúban is külön egységet alkotott, tagjai sorsukban is osztoztak vezetőjükkel: követték őt száműzetésbe, börtönbe, sőt még a halálba is. A Tacitus-kori Germaniában a mezőgazdasági munkák egy részét, így a szántást, a nehezebb munkákat a férfiak végezték. A katonai kísérettel rendelkező vezetők azonban még az élelemszerzés legalapvetőbb formájával, a vadászattal is kezdtek felhagyni. A kíséret tagjai csak a harcot tekintették feladatuknak. Amikor nem portyázáson vettek részt, henyéltek, ettek-ittak, miközben a nők, gyerekek, öregek a földeken dolgoztak.²⁸ A vezetők és a harcosok tehát igyekeztek kivonni magukat a termelésből. Ennek gazdasági alapját a hatalmas marhacsordák, a földekről származó jövedelem, valamint a rabszolgák jelentették. A kísérek fenntartásában nagy szerepet játszottak a különböző ajándékok.

Ajándékozás

A germán törzsi korszakában az ajándékozás és az adózás legfőbb tárgyát az állatok – elsősorban a marha – képezték.²⁹ A kísérek szomszédságában élő népek gyakran értékes lovakkal, fegyverekkel, ezüst vázakkal váltották ki az ellenük indítandó esetleges hadjáratokat. Ezekhez járult még a rómaiaktól származó pénzjövedelem. A rómaiak nem csak pénzüreméket,

Achilles-tálca a kaiseraugsti ezüstleletből
(http://de.wikipedia.org/wiki/Silberschatz_von_Kaiseraugst)

Az Achilles-tálca középső domborműve
(http://www.augustaraurica.ch/reise/bild-00_9-g.jpg)

de különösen értékes ezüst és bronz tálalóedényeket is küldtek a germán vezetőknek.³⁰ Ez a hagyomány feltehetően Augustusig, illetve Tiberiusig nyúlik vissza.

²⁶ Tac. *Germ.* 13–14.

²⁷ Tac. *Germ.* 14.

²⁸ Tac. *Germ.* 14–15.

²⁹ Hutterer 1986. 76.

³⁰ A rómaiak fényűző ezüstedényeiről lásd: Plin. *Nat.Hist.* 33.139–157.

A Római Birodalom északi határa és a legfontosabb germán népek elhelyezkedése (Kr. u. 200 körül, történelmi világatlasz)

Wieseler.³⁵ A lelet eredete és kora heves vitát váltott ki a kutatók között.³⁶ Volt, aki úgy gondolta, hogy a kincs Augustus korából származik (pl. Pernice, Winter, Küthmann), és a 2. század végén ásták el (pl. Friesen). Mások szerint egy kereskedő készlete vagy hadizsákmány lehetett (pl. Graeven). Thiersch elképzelése, hogy egy Augustus vagy Tiberius idején élő magas rangú római tiszt asztali készlete lehetett, aki germán kézre került. Véleménye szerint azonban ehhez sem Varusnak, sem tisztjeinek nem lehetett köze: még legalább másfél évtizedig használták, majd egy germán előkelő áshatta el az erdőben. Van olyan kutató is, aki a késő római időszakra teszi a tárgyak keletkezési idejét (pl. Brunsch), Küthmann azonban a korszak technikai, stilisztikai különlegességeit vizsgálva ezt cáfolta. Seeck véleménye szerint a kincset valaki két részre osztotta, és a germánok által megszerzett rész a zsákmányfelosztás szerint Arminius kezébe került, aki később a harcok során, a veszély növekedésével ásta el. Ezt a feltevést sokan valószínűnek tartják, de úgy gondolják, hogy a római-germán harcok során Varus esetén kívül nem volt másik olyan hadiesemény, amikor a germánok a Rajnától keletre ilyen gazdag zsákmányhoz juthattak volna.³⁷ Bogaers azonban feltételezi, hogy a Varus-kori edények mellett egyes darabok később készültek, és a 69-70-es batavus felkelés során, Veteránál kerülhettek germán kézre.³⁸ Az ezüstlelet súlya 54 kg, a készlet 60 darabos, tálakat, tányérokat, ivóedényeket és kanalakat tartalmaz.

A kaiseraugsti ezüst kincs 270 tárgyból áll, súlya 58 kg. 1961-1962-ben egy gödörben találták a svájci Kaiseraugstban, az ókori Augusta Raurica erődítményében.³⁹ A kincset Magnentius császár uralkodása alatt ásták el (350–353), valószínűleg alemann inváziótól tartva. A tulajdonost talán megölték, a kincs rejtkehelye feledésbe merült. Az edénykészlet nagy, díszített tányérok, tálalóedényekből, különféle alakú ivóedényekből és nagyszámú kanálból áll. A készlethez több, alakokat ábrázoló tálca is tartozik, ezek közül híres az aranyozott, középponti ábrázolásáról elnevezett Ariadné-tálca és a nyolcszögletű, tizenegy domborművel díszített Achilles-tálca.

Tacitus *Germaniájában* olvashatunk a germán főembereknek, követeknek ajándékozott ezüstedényekről.³¹ A kevésbé fejlett társadalmakban általában nagy szerepe van az ajándékozásnak, a rómaiak ezt kihasználva kívánták elérni politikai céljaikat.³² A régészek római érméket, ezüst edényeket, boros-készleteket találtak az egykori Germania területén, valamint birodalmi mintára készült üveg- és bronzedényeket, *terra sigillatákat*, melltűket, dísztárgyakat és fegyvereket is.³³

Az Alpoktól északra fekvő területen két nagyobb ezüst edénykészlet került elő: a hildesheimi és a kaiseraugsti ezüst.³⁴ A hildesheimi ezüstkincsre 1868-ban bukkant

³¹ Tac. *Germ.* 5.

³² Jankuhn 1976. 109. Vö. Heather 1991. 114, 164.

³³ Green 1998. 220.

³⁴ Baratte 1984. Gehrig 1969. Lessig 2001.

³⁵ Wieseler, 1869.

³⁶ A vitáról lásd: John 1963. 965–975.

³⁷ Varus vereségéhez lásd: Székely 2001. 5–14.

³⁸ Bogaers 1982. 182.

³⁹ Lásd: Instinsky 1971; Ewald, Guggisberg, Kaufmann-Heinimann 2002.

A régészeti leletek arra utalnak, hogy római hatásra megnőtt a germán törzsfők luxuscikkek iránti igénye, sírjaikból ugyanis nagy mennyiségben kerültek elő.⁴⁰ A vezetők nem csak ruházkodásukkal (sisak és kard viselet) különültek el alattvalóiktól, hanem azzal is, hogy importcikkeket vásároltak. Ezek széleskörű elterjedése arra enged következtetni, hogy az úgynevezett „törzsi elit” státuszszimbólumaivá váltak.⁴¹ Ajándékként, illetve árucikként használták őket a rokoni, illetve a törzsek közötti kapcsolatok szorosabbá fűzésének érdekében.

Kereskedelem

A germán törzsek eleinte inkább eladni akartak a rómaiaknak, semmint vásárolni (Caes. Gall. 4.2.): „A kereskedőket beengedik földjükre, elsősorban azért, hogy legyen kinek eladni a hadizsákmányt. Behozatalra alig van szükségük”.⁴² Egy századdal később azt tapasztaljuk, hogy a terület belső részein élő germánok még mindig cserekereskedelmet folytatnak, a birodalommal határos területeken élők azonban már római érméket is használnak fizetőeszközként (Tac. Germ. 5.): „bár a hozzánk legközelebb élők a kereskedelmi érintkezés miatt becsben tartják az aranyat és az ezüstöt, s pénzünk bizonyos fajtáit ismerik, sőt válogatnak is köztük: a bentebb lakók egyszerűbb és régiesebb módon cserekereskedelmet folytatnak”.⁴³ Az érmék használatával e törzsek megtették az első lépést a pénzgazdálkodás kialakulása felé.

Az árucserre egyik fontos terméke a bor volt, ami luxuscikknek számított. A germánokhoz római közvetítéssel már a Kr. e. első században eljutott a szőlő, a bor, s vele a szó is: lat. *vinum* (n. Wein, a. wine). A germánok addig sört, mézsört (*medus*), illetve egy *lid* nevű, gyümölcsökből és különböző termésekből erjesztéssel készített italt fogyasztottak. Nagyszámú régészeti lelet bizonyítja, hogy az északi népek a borivás kultúráját is átvették Rómától: a szűrőt és az edényt is, amelyben a bort vízzel keverték össze. Jövevényszó is bizonyítja a bor és víz elegyítését, a latin *miscere*, amelyből létrejött az óangol *miscian*, és az ónémet *misken*.⁴⁴ A birodalomból nagy mennyiségben érkezett a bor amforákban, fahordókban, illetve börtömlőkben, ezek a tárolóeszközök azonban nehezen rekonstruálhatók. Egyes latin jövevényszavak azonban utalnak a termékek szállításához szükséges edényekre, pl.: lat. *saccus*, n. Sack – zsák, lat. *arca*, gót arka/ archa – láda, szekrény, lat. *cista*, gót kista – láda, tartály.⁴⁵

A római kereskedők eladtak még háztartási eszközöket, dísztárgyakat, szöveteket, üvegtárgyakat és ékszereket is.⁴⁶ Csere tárgyat képezte a só is.⁴⁷ A germánok a rómaiaktól vagy a keltáktól szerezték be a vasat, aminek szükében voltak (Tac. Germ. 6): „még vasuk sincs valami sok, amint fegyverzetükből következtetni lehet”.⁴⁸ Erre utal, hogy a germánok leginkább elterjedt fegyvere, a *framea* (lándzsa), fából készült, csak keskeny és rövid hegye volt vasból.⁴⁹ A vasból készült kard

⁴⁰ Thompson 1965. 20.

⁴¹ Much 1967. 121.

⁴² *Mercatoribus est aditus magis eo ut quae bello ceperint quibus vendant habeant, quam quo ulla rem ad se importari desiderent.* Szepessy Tibor fordítása.

⁴³ *Quamquam proximi ob usum commerciorum aurum et argentum in pretio habent formasque quasdam nostrae pecuniae agnoscunt atque eligunt. Interiores simplicius et antiquius permutatione mercium utuntur.* Lásd még: Brogan 1936. 195.

⁴⁴ Green 1998. 229.

⁴⁵ Green 1998. 229.

⁴⁶ Lásd még: Eggers 1951. 64; 72.

⁴⁷ Hutterer 1986. 82. A só-lelőhelyek birtoklásáért gyakran elkeseredett harcok folytak az egyes germán törzsek között.

⁴⁸ *Ne ferrum quidem superest, sicut ex genere telorum colligitur.*

⁴⁹ Tac. Germ. 6.

csak fokozatosan terjedt el, és kezdetben csereárúként került a germánokhoz.⁵⁰ Vassisak csak ritkán kerül elő a leletekből; ezek is szinte kivétel nélkül római eredetűek.

A germánok kínálata igen korlátozott volt. A latin nyelv germán jövevényszavait vizsgálva három szót hozhatunk kapcsolatba a birodalomba érkező germán árucikkkel: *glaesum* (borostyánkő), *ganta* (lúd) és *sapo* (szappan).⁵¹ A borostyánkő, ami főleg a Balti-tenger környékéről érkezett, a császárság korai időszakában közkedvelt volt a rómaiak körében.⁵² A *glaesum* szó szerepel már Tacitusnál is (*Germ.* 45): „(az aestius törzsek) még a tengert is kutatják és ők az egyedüliek, akik a sekély vízben és parton borostyánkövet, a maguk nyelvén *glaesum*-ot gyűjtögetnek. ... Ők maguk nem használják: durva állapotában szedik, megformálatlanul továbbítják s csodálkozva veszik el az árát”. Ezekon kívül más árufajtákról is tudunk. Tacitus leírja, hogy a frízek marhabőrt beszállítva fizettek sarcot.⁵³ Feltételezhető, hogy római termékekért cserébe is marhát adtak. Sokkal fontosabb és elterjedtebb volt a rabszolga-kereskedelem, ami-ben a germánoknak már nagy gyakorlatuk volt (*Tac. Germ.* 24.): „Az így szerzett rabszolgákat kereskedők útján továbbadják”.⁵⁴ A germánok eladtak ezeken kívül még állatokat, bőrt, prémet, borostyánt, irhát.

A germánokhoz exportált birodalmi termékeket összehasonlítva azokkal, amelyeket a „barbárok” adtak cserébe, igen nagy különbséget tapasztalunk mind a szaktudás és ipari fejlettség, mind a felajánlott árucikkek tekintetében. A germán törzsek nyersanyagokon kívül nem nagyon tudtak mást kínálni.

Joggal merül fel a kérdés, hogy miből tudták a germánok kifizetni a sokkal jobb minőségű importtermékeket? A csere jelentős részét képezte a hadiszákmány. Caesar szerint a suebek nem azért engedték be a kereskedőket országukba, hogy importcikkeket vásároljanak tőlük, sokkal inkább, hogy piacot találjanak a zsákmányolt áruknak.⁵⁵ A római seregben szolgáló germán harcosok közül a katonai szolgálat befejezése után sokan visszatértek hazájukba, s zsoldjuk (*lat. annona*, gót *anno*) elegendő volt a vásárláshoz.⁵⁶ Ez is hozzájárult a birodalmi érmék elterjedéséhez Germaniában.

A római hatás nyomokat hagyott az építkezés, a kertészet, a bortermelés, a konyhaművészet mellett a kereskedelem területén is, ami a jövevényszavakban is nyomon követhető, pl. *lat. telonium*, a. toll, n. Zoll – vám, *lat. nummus*, a. mint, n. Münze – érme, *lat. pondus*, a. pound, n. pfund – font.⁵⁷

Igazságszolgáltatás

A Caesar és Tacitus között eltelt idő általános társadalmi, gazdasági változásokat hozott, amely érintette az igazságszolgáltatást is. Caesar korában ennek egyszerű formája létezett: a törzs

⁵⁰ Todd 1987. 144. Hutterer 1986. 82.

⁵¹ Green 1998. 220. A *ganta* szó előfordul az idősebb Plinius művében is: *Plin. Nat. Hist.* 10.27.53.

⁵² Vö. *Plin. Nat. Hist.* 37.11.42–12.51. Lásd még: Kolendo 1981, Gömöri 1999.

⁵³ *Tac. Ann.* 4.72: *tributum iis Drusus iusserat modicum pro angustia rerum, ut in usus militaris coria boum penderent*, „Szűkös helyzetükre való tekintettel Drusus azt a mérsékelt adót vetette ki rájuk, hogy katonai célokra ökörbőröket szolgáltatassanak be”. (*Kr. u.* 23)

⁵⁴ *Servos condicionis huius per commercia tradunt*.

⁵⁵ *Caes. Gall.* 4.2.

⁵⁶ Green 1998. 221.

⁵⁷ Lásd még: *lat. vallum*, n. Wall – sánc, a. wall – fal, *lat. coquina*, a. kitchen, n. Küche – konyha, *lat. (via) strata*, a. street, n. Strasse – köves út, *lat. planta*, a. plant, n. Pflanze – növény, *lat. pluma*, a. plum, n. Pflaume. Hutterer 1986. 64.

legtekintélyesebb tagjai bíraskodtak.⁵⁸ Az eljárás meglehetősen hétköznapi volt: ismertették a törzsi szokásokat és kibékítették egymással a pereskedő feleket.⁵⁹ Nincs bizonyítékunk arra, hogy a feleket valamivel kényszeríteni tudták volna a bíróság előtti megjelenésre, vagy arra, hogy a döntésüket elfogadják. Bizonyos, hogy a bírók befolyása a tekintélyüktől függött, és a köznép nyomását is figyelembe vették. Főleg a szántóföld-elosztással, klán-határokkal, marhabirtoklással kapcsolatos kérdéseket tárgyalhattak. Tacitus korára az igazságszolgáltatás más formát öltött: a nagygyűlés meghatározott számú vezetőt választott, akik bírók lettek, és faluról-falura járva döntöttek a peres ügyekben. Minden bírót százfős tanácsadó és legitimizáló csoport kísért.⁶⁰ A büntetések a bűnök súlyossága szerint különböztek. Az árulókat és a szökevényeket felakasztották, a gyávákat, harcban resteket (*imbelles*) és a fajtalankodókat mocsárba fullasztották.⁶¹ Akit kisebb jelentőségű ügyben találtak bűnösnek, azt meghatározott számú ló vagy jószág (*pecus*) fizetésére kötelezték.⁶² A bírság egy részét a sértett fél, gyilkosság esetén annak családja kapta, a másik rész vagy a törzsfőt, vagy a közösséget illette.⁶³

Harcmodor

A Kr. e. 1. század és a Kr. u. 1 század között eltelt időszak nemcsak az igazságszolgáltatásban, hanem a germán hadviselésben is jelentős változást hozott.⁶⁴ Caesar idejében a harcokat nem irányították központilag, és a katonai fegyelemnek is híján voltak. Családostul vonultak harcba, és kedvük szerint rohanták meg az ellenséget, mindenféle taktikai megbeszélés nélkül. A csata könnyen átalakulhatott a hadsereget alkotó katonák, kísérek és családok összefüggéstelen, szórványos, az ellenség vonalára irányuló ostromsorozatává. A hadvezér szerepe jelentéktelen volt, főleg bátorította, buzdította a harcosokat. Alapvető változást hozott, amikor germán harcosok római szolgálatba léphettek.⁶⁵ A germán újoncokat hozzászoktatták, hogy teljesítsék a parancsokat, meg kellett tanulniuk a római taktikát és a fegyverek használatát. A kiképzett harcosok törzseikhez visszatérve újfajta szemléletet hoztak. Így pl. a cheruscus Arminius, a markomann Maroboduus, a chaucus Gannascus vagy a batavus Civilis korábban római szolgálatban álltak.⁶⁶ Arminius a rómaiaknál szerzett tapasztalatait használta fel a Kr. u. 9-es teutoburgi csatánál is – a rómaiak ellen.⁶⁷ Kr. u. 17-ben, Maroboduus és Arminius egymás elleni ütközetében mindkét részről megmutatkozott a módosult harcmodor: egyes erőiket vissza tudták tartani a küzdelemben, és a harcosok engedelmessé váltak a vezetésnek. A csatát nem a különböző kísérek és családok vívták, hanem katonák, akiket mindkét oldalon irányítani tudtak.⁶⁸ Tacitus hangsúlyozza, hogy ez a római *legio* hatására történt így. Ennek ellenére is voltak olyanok, akik nem szakítottak a régi harcmodorral. Tacitus, a felsorolt hatvan germán törzs közül a markomannok és cheruscusok

⁵⁸ *Caes. Gall.* 6.23. A Kr. e. 1. században a germánság létszáma és településszerkezete nem is tette szükségessé állandó közhatalom létét. A kis létszámú közösségek majorsági településrendben egymástól gyakran egy napi járóföldre éltek. Lásd ehhez: Todd 1987. 39–76; 77–114.

⁵⁹ Thompson 1965. 60–61.

⁶⁰ *Tac. Germ.* 12.3.

⁶¹ Lásd ehhez: Reuter, Schiavone 2011. 374–376.

⁶² Thompson 1965. 62–63. A *pecus* értelmezése itt elsősorban szarvasmarha, de Tacitus korában jellemző háziállat a germánoknál még a sertés, juh, kecske, liba, tyúk is, amelyek kisebb értéket képviseltek.

⁶³ *Tac. Germ.* 12.

⁶⁴ Lásd ehhez: Much 1967. 127–153.

⁶⁵ Fialat germán előkelők római szolgálatban: Todd 1987. 133–134. Vö. Wolters 2000. 21–40.

⁶⁶ Vö. *Tac. Ann.* 2.10.3. Todd 1987. 144; Pitts 1989. 45–58.

⁶⁷ Lásd ehhez: Székely 2001. 6; 10.

mellett a chattusokat emeli ki, akik fegyvelmezett sereg kiképzésén fáradoztak.⁶⁹ Ehhez járult, hogy harcosaik felszereltebbek voltak: fémeszközökkel és élelmiszerral is bőségesebben voltak ellátva, mint a többi germán törzs katonái. Esetükben a hadviselés, a katonai szervezet és a fegyverviselés megváltozása társadalmi változásokat eredményezett.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Caesar-kori germán társadalom az 1. század végére már igen fejlett formát mutat, ami megmutatkozik a társadalmi rétegződésben, a bíraskodásban, a büntetések rendszerezettségében, a közösségi élet szabályozottságában és fejlettségében is. A germán népek életében igen rövid idő alatt bekövetkező változások nagyrészt annak köszönhetőek, hogy a szervezettebb, magasabb társadalmi szinten álló rómaiakkal folytatott kereskedelmi és katonai kapcsolatok erőteljesen befolyásolták. Ezek a változások alapvető feltételei voltak a germán törzsek későbbi fejlődésének.

IRODALOM

- BARATTE, F.: *Römische Silbergeschirre in den gallischen und germanischen Provinzen*. Aalen, 1984.
- BECK, J.-W.: *Germania – Agricola. Zwei Kapitel zu Tacitus' zwei kleinen Schriften. Untersuchungen zu ihrer Intention und Datierung sowie zur Entwicklung ihres Verfassers*. Hildesheim, 1998.
- BOGAERS, J. E.: *Zum Geheimnis von Hildesheim. BABESCH (Bulletin Antieke Beschaving) 57 (1982) 182–187.*
- BORZSÁK ISTVÁN: Néhány megjegyzés Tacitus Germaniájához. MTA I. OK 31 (1979) 31–39. {*Dragma II* (1996) 220–229}.
- BROGAN, O.: Trade between the Roman Empire and the Free Germans. *JRS* 26 (1936) 195–222.
- CANFORA, L.: *Caesar. Der demokratische Diktator. Eine Biographie*. München, 2004, Verlag C.H. Beck.
- EGGERS, H. J.: *Der römischen Import im freien Germanien*. Hamburg, 1951.
- EGGERS, H. J.: Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit in freien Germanien. In H. Temporini – W. Haase (Hrsg.) ANRW II.5.1. Berlin, New York, 1976, W. de Gruyter. 3–64.
- EWALD, J. GUGGISBERG, M. KAUFMANN-HEINIMANN, A. (Hg.): *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde*. Augst, 2002.
- GEHRIG, U.: *Das Hildesheimer Silberfund*. Berlin, 1969.
- GÖMÖRI JÁNOS (szerk.): *A Borostyánkő út*. Sopron, 1999, Scarbantia Társaság.
- GREEN, D. H.: *Language and History in the Early Germanic World*. Cambridge, 1998, University Press.
- HEATHER, P.: *Goths and Romans 332–489*. Oxford, 1991, University Press.
- HUTTERER MIKLÓS: *A germán nyelvek*. Budapest 1986, Gondolat Kiadó.
- INSTINSKY, H. U.: *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*. Wiesbaden, 1971.
- JANKUHN, H.: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der germanischen Stämme in der Zeit der römischen Angriffskriege. In H. Temporini – W. Haase (Hrsg.) ANRW II.5.1. Berlin, New York, 1976, W. de Gruyter. 65–126.
- JOHN, W.: Der Hildesheimer Silberfund. In *RE* XXIV. 1963, 965–975.
- KOLENDO, J.: *A la recherche de l'ambre Baltique*. Warszawa, 1981.
- LESSIG, Th.: *Die archäologischen Fundstellen im Landkreis Hildesheim. Ein Katalog der archäologischen Bodendenkmale und Funde bis 2000*. Hannover, 2001.
- MUCH, R.: *Die Germania des Tacitus*. Heidelberg, 1967, Carl Winter Universitätverlag.
- NORDEN, E.: *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Leipzig, 1920, Teubner.
- PEKKANEN, T.: Sul problema del nome 'Germani'. *Quaderni Urbinati di cultura classica* 18 (1974) 39–55.

⁶⁸ Thompson 1965. 65–66; Schmidt 1941. 61; Tac. *Ann.* 2.45.3. A markomannok seregéhez lásd: Vell. 2.109.

⁶⁹ Tac. *Germ.* 30.2–3; 31.4.

- PITTS, L. F.: Relations between Rome and the German 'Kings' on the Middle Danube in the First to Fourth Centuries A.D. *JRS* 79 (1989) 45–58.
- REUTER, M., SCHIAVONE, R. (Hg.): *Gefährliches Pflaster. Kriminalität im Römischen Reich*. Mainz, 2011, Verlag Philipp von Zabern.
- SCHMAL, ST.: *Tacitus*. Hildesheim, 2005, G. Olms Verlag.
- SCHMIDT, L.: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. *Die Westgermanen*. München, 1938-40, Verlag C.H. Beck.
- SCHMIDT, L.: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. *Die Ostgermanen*. München, 1941, Verlag C.H. Beck.
- SCHUHMANN, R.: Eine textkritische Anmerkung zu Tacitus, Germania c. 1,1 und ihre Bedeutung für die Datierung der Schrift. *Glotta* 80 (2004) 251–261.
- SZÉKELY MELINDA: Germán lovas testőrök római szolgálatban. *Aetas* 26 (2011) 1. 94–103.
- SZÉKELY MELINDA: Calamitas atrocissima (Teutoburgi-erdő, Kr. u. 9). *Aetas* 16 (2001) 2. 5–14.
- THOMPSON, E. A.: *The Early Germans*. Oxford, 1965, Clarendon Press.
- TODD, M.: *The Northern Barbarians 100 BC – AD 300*. Oxford, New York, 1987, Basil Blackwell.
- TIMPE D.: *Romano-Germanica. Gesammelte Studien zur Germania des Tacitus*. Stuttgart und Leipzig, 1995, Teubner.
- WIESELER, F. J. A.: *Der Hildesheimer Silberfund*. Göttingen, 1869.
- WOLTERS, R.: „*Tam diu Germania vincitur.*” *Römische Germanensiege und Germanensiege – Propaganda bis zum Ende des 1. Jh. N. Chr.* Bochum, 1989.
- WOLTERS, R.: *Die Römer in Germanien*. München, 2000, Verlag C.H. Beck.
- ZIELING, N.: *Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*. Oxford, 1989. BAR International Series 505.

MELINDA SZÉKELY

Institutions and Trade of German Tribes in the First Century AD

Information about institutions of the German tribes is available in the works of ancient authors. For the first time in history, Caesar wrote about the Germans in detail. The next author was Tacitus 150 years later.

My interest is focused on the institutions, the assembly (which played an important role during the latter centuries as well), jurisdiction and warfare of German tribes based on the works of the above-mentioned authors. Taking recent archaeological results into consideration, the development of tribal armament and the role of donation in political relations is discussed. The detailed research of Roman silver tableware usually donated to German leaders, describing their trade using the achievements of linguistics, is one of my main concerns. Significant changes occurred in the lifestyle of German tribes during the period between Caesar and Tacitus, mainly due to the Roman impact.

TÓTH IVÁN:

Alexandros vs. Róma?

A Római Birodalom Arrhianos Anabasisában.

„Mi lett volna, ha...?” – teszik fel a kérdést a napjainkban virágkorát élő ún. alternatív történetírás művelői.¹ A kérdésre válaszokat is adó (*allo*)historiográfia² mára már – állítólag – a műfajt kontrafaktuálisnak, történelmietlennek, spekulatívnek bélyegző történészek ellenállását is megtörte, sőt a legifjabb (!) historikus nemzedék tagjaiban lelkes követőkre talált.³ Eme, a történettársadalmon belül heves vitákat gerjesztő irányzat ősképe – kis túlzással – egyidős a nyugati történetírás megszületésével. A „tényeknek ellenszegülő történelmi kérdések” felvetése markánsan először Liviusnál jelenik meg,⁴ a 9. könyv 17–19. caputjában olvasható híres exkurzusban, ahol a szerző arról értekezik, hogy mi lett volna, ha a világhódító makedón király, III. Alexandros szembe kerül Rómával.⁵ Hogy Livius kitérőjében nemcsak *l'art pour l'art* tárgyalta a kérdést, hanem egy olyan témát boncolgatott, amely vélhetően a rómaiakat régtől fogva élénken foglalkoztatta, arra Plutarchos egy rövid utalásából következtethetünk. Plutarchos tanúsága szerint, amikor a politikai életből visszavonult, hajlott korú Appius Claudius tudomást szerzett arról, hogy a szenátus kész az Itáliát dúló Pyrrhos, épeirosi király békejavaslatát elfogadni, gyaloghintóba ült és a szenátus üléstermébe vitette magát, ahol a következőképp bírálta polgártársait: „Eddig keserves szerencsétlenségnek tartottam a szememmel történt bajt rómaiak; de most fájjalom, hogy vakságom mellett nem vagyok süket is, és így hallanom kell szégyenletes tanácskozásokat és határozataitokat, amelyekkel Róma dicsőségét gyalázzátok. Mivé lesz az egész világ színe előtt büszkén hangoztatott dicsekvésetek, hogy ha a hatalmas Alexandros annak idején Itáliába jött volna és harcba szállt volna velünk, akkori ifjakkal és férfikorban lévő apáinkkal, bizony most nem tartanak győzhetetlenek, hiszen vagy megfutott, vagy pedig valahol itt esett volna el, és Rómát még dicsőbbé tette volna. Ti most ezeket a szavakat üres hengegessé fokozzátok le, ...” (Plut. *Pyrrh.* 19.1–3; Ford.: Máthé Elek)⁶

Appius Claudius beszédében ugyanazt a pseudo-történeti helyzetet látjuk viszont, melynek kimeneteléről Livius is (hasonló végeredményt jósolva, mint a vak szenátor által korholt rómaiak) hosszasan értekezett. Azontúl, hogy megnyugvással konstatálhatjuk, hogy már az ókori római

¹ A jelenségről lásd: Rosenfeld 2007. 147–160.

² Vö. Rosenfeld 2007. 147.

³ Rosenfeld 2007. 147.

⁴ Rosenfeld szerint már Thukydides is elmerengett azon, hogy mi lett volna, ha a perzsák legyőzik a görögöket: Rosenfeld 2007. 148. Hogy pontosan mely thukydidészi helyre gondol, nem tudom, a lapalji jegyzetben csak szakirodalmi hivatkozásokat találtam: Rosenfeld 2007. 148. 3. jegyzet. Ezekhez a művekhez sajnos nem fértem hozzá. Átböngészve a szóba jöhető helyeket számomra leginkább az 1.74.4 tűnik lehetséges hivatkozási alapnak. E rövid megjegyzést azonban aligha lehet a kontrafaktuális „merengés” egyik első felbukkanási helyének tekinteni.

⁵ Az exkurzusról lásd bővebben: Treves 1953. 1–38; Luce 1965. különösen: 218–227.

⁶ Ahol a tanulmányban szereplő antik szövegrészlet fordítóját nem tüntettem föl, ott saját fordításomat közlöm.

társadalmat is foglalkoztatták kontrafaktuális kérdések, a két forrás ennél jóval fontosabb adalékokkal is szolgál a rómaiak gondolkodására vonatkozóan: rávilágít arra a versenyszellemre, amely a rómaiak Alexandroshoz, illetve a makedón király emlékéhez való viszonyát jellemezte. Ez a versenyszellem – ahogy arra Hengst rámutatott – nem csupán a köztársaságkorban és annak alkonyán tapintható ki, de még a császárkorban is, amikor Róma uralkodói előszeretettel állították maguk elé példaképpül a makedón királyt.⁷ De hogyan viszonyultak ehhez az *aemulatio*hoz azok a Birodalomban élő görögök, akik a pydnai csata után elveszítve függetlenségüket, a múltba révedve keresték tova tűnt dicsőségüket, s akik közül sokan Alexandrosban leltek rá nosztalgiázásuk tárgyára?⁸ Az bizonyos, hogy a vitában görögök is részt vettek, sőt nem kizárt, hogy éppen ők kezdeményezték azt: Livius rövid megjegyzése arra enged következtetni, hogy a pataviumi történetíró híres exkurzusát azoknak a görög szerzőknek címezte, akik azzal kérkedtek, hogy Róma bizonyára behódolt volna a makedón királynak.⁹ A Livius által csak *levissimi ex Graecis*-nek aposztrófált történetírókról, és műveikről nem sokat tudunk; néhány elszórt utaláson kívül nem maradt ránk semmi.¹⁰ Livius kitérője mindenesetre arról tanúskodik, hogy a principatus korának hajnalán a vita még élénk volt. A polémia valószínűleg később lassan alábbhagyott, de hogy a kérdés nem tűnt el teljesen, azt a Kr. u. 2. században alkotó görög historikusok egy-egy elejtett megjegyzése is bizonyítja. Az alatt következő néhány oldalon azt vizsgáljuk, hogy az *aemulatio* miként jelent meg az egyik legjelentősebb Alexandros-történetíró, Lucius Flavius Arrhianos tollán.¹¹

A férfikorát a Kr. u. 2. században élő Arrhianos korának tipikus és egyik legtehetségesebb képviselője volt. A Kr. u. 1. század végén Nikodémiában római polgárként született Arrhianos soha nem tagadta meg görög származását, kultúráját, sőt alighanem éppen gyökereinek és görög műveltségének köszönhette azt a fényes politikai karriert, melyet a Római Birodalom tisztviselőjeként Traianus és Hadrianus uralkodása idején futott be. Anélkül, hogy részletesen megrajzolnánk e pálya ívét – ezt sokan megtették már előttünk¹² – itt most megelégszünk a fontosabb állomások megemlékezésével, remélve, hogy a póre adatok önmagukban is tanúbizonyosságul szolgálnak e kivételes *cursus honorum*ról: Kr. u. 110 k. *militia equestris* Noricumban és Pannoniában; Kr. u. 122 k. C. Avidius Nigrinus tanácsadója; Kr. u. 120 k. a szenátus tagja; Kr. u. 125 k. Baetica provincia *proconsula*; Kr. u. 129/30 *consul suffectus*; Kr. u. 131–137 Kappadókia kormányzója; Kr. u. 138–144 k. Szíria kormányzója (?),¹³ Kr. u. 145/46 *archón eponymos* Athénban.

⁷ Hengst felhívja a figyelmet arra, hogy az Alexandros-*imitatio* gyakran egyfajta versengéssel is együtt járt: Hengst 2010.

⁸ Bowie szerint a második szofisztika korában a görög prózáírók elsősorban a politikai helyzet miatt fordultak el a jelentől, s foglalkoztak a régmúlt eseményeivel; e múltidézésben Alexandros központi szerepet kapott: Bowie 1970.

⁹ „Id vero periculum erat, quod levissimi ex Graecis qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriae favent dicitare solent, ne maiestatem nominis Alexandri, quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse, sustinere non potuerit populus Romanus;” (9.18.6)

¹⁰ A *levissimi ex Graecis* kifejezés valószínűleg Timagenésre utalhat, de a többszámú alak nem zárja ki, hogy a megjegyzés más szerzőkre is vonatkozik: Bowersock 1965. 108–111.

¹¹ A témát röviden érintette Delfino Ambaglio az *Anabasis* olasz fordításához írt bevezetőjében: Ambaglio 1994. 15–18.

¹² Itt csak hármat emelek ki, melyek a legrészletesebb tájékoztatást nyújtják, és további bibliográfiai adatokkal is szolgálnak: Weehler 1977; Syme 1982; Bosworth 1993.

¹³ Harrer egy Lukianos-hely (*Peregr.* 14) nyomán azt feltételezte, hogy mielőtt Arrhianos visszavonult volna Athénba, Szíria kormányzójaként tevékenykedett: Harrer 1916. 338–339. Noha Harrer feltételezése, hogy a

A sommás lajstromból is kiderül: Arrhianos romanizált görög, aki anyanyelvén ír, alkot,¹⁴ egy olyan államszervezet tevékeny és megbecsült tagjaként, amely a legmagasabb polcokra teszi tehetséges (és ambiciózus) polgárait. Miként Stadter találóan megjegyzi: „*He (sc. Arrian) stands firmly astride two worlds, Greek and Roman, and must be seen as part of each.*”¹⁵

E kettős identitással fogott hozzá Arrhianos az utókortól a legtöbb méltatást kapott munkájához, az *Anabasis Alexandruhoz*. Hogy életének mely szakaszában vetette papiruszra a makedón király történetét, nem tudjuk. Egyes feltételezések szerint az *Anabasis*t már *consulsága* (Kr. u. 129/30) előtt lejegyezte, míg mások kései műnek tekintik írását, amely visszavonulása után Athénban született.¹⁶ Akár korai, akár kései munkának tartjuk az *Anabasis*t, egy biztos: írja ezer szállal kötődött Rómához, s ez a kötődés művében is tetten érhető. Arrhianos négy alkalommal tesz említést Rómáról, hol egy odavetett, rövid megjegyzésben, hol egy hosszabb *ekphrasis*ban.

Az első Rómára vonatkozó utalást a 3. könyvben olvashatjuk. Miután Arrhianos beszámol Alexandros a Siwa-oázisban tett látogatásáról (3.3.1.–4.5.), a makedón király a Nílus menti országban foganatosított közigazgatási intézkedéseiről szól. Leírja, hogy a király két egyiptomi előjárót (*nomarchés*) nevezett ki, akik között felosztotta Egyiptom területét;¹⁷ a katonai vezetést (természetesen) makedónokra bízta: a memphisi és pélusioni helyőrség élére *hetairoso*kat állított,¹⁸ a zsoldosok élére az aitóliai Lykidast,¹⁹ az Egyiptomban hagyott hadsereg vezetésével pedig Peukestast és Balakrost bízta meg, míg a flottát Théramenés fia, Polemón irányította.²⁰ Az egyiptomi kerületi előjárók, a *nomarchés*ek ugyanazon területi egységek élén maradtak, mint korábban, de feladatuk az Alexandrosnak járó adó behajtására korlátozódott.²¹ A közigazgatási áttekintést Arrhianos a következőképp zárja:

„Alexandros állítólag azért osztotta Egyiptom kormányzását több emberre, mert bámulatba ejtették a terület természeti viszonyai és kiváló védhetősége: úgy tűnt számára tehát, hogy nem tanácsos egy ember kezébe adni egész Egyiptom kormányzását. Úgy vélem, a rómaiak is Alexandrostól tanulták, hogy Egyiptomot ellenőrzés alá kell vonni, s hogy Egyiptomba nem a szenátori rendből, hanem a lovagrendből kell kormányzót küldeni.” (*An.* 3.5.7.)

Arrhianos megjegyzése különös: először is az Alexandros által felállított rendszert nem könnyű összhangba hozni a Kr. e. 30-ban létrehozott római provincia felépítésével,²² másodsor nem világos, hogy hogyan tanulhatták meg azt a rómaiak Alexandrostól, hogy a szenátori rend

Lukianos által említett filozófiát kedvelő kormányzó azonos a nikomédiai történetiróval, nem bizonyítható, mégis a legtöbben elfogadják a hipotézist, mivel számos példa van rá, hogy kappadókiai kormányzók hivataluk lejárta után Szíria kormányzói székét foglalhatták el: Weehler 1977. 380–381; Macleod 1987. 264.

¹⁴ Arrhianos műveiről a legkiválóbb összefoglalást Stadter monográfiája nyújtja: Stadter 1980.

¹⁵ Stadter 1980. 1.

¹⁶ Schwartz Arrhianos-szócikkében fogalmazta meg azt az elképzelést, mely szerint Arrhianos történeti műveit életének utolsó szakaszában alkotta, amikor a politikai életből visszavonulva Athénban telepedett le: Schwartz 1896. 1235–1237. Schwartz elmélete a kisebb módosítások ellenére lassan dogmává szilárdult, noha Friedrich Reuss már 1899-ben amellett érvelt, hogy az *Anabasis* már Arrhianos *consulsága* előtt elkészült: Reuss 1899. 446–465; különösen: 456. E szakadár és sokáig feledésbe merült hipotézist a hetvenes évek elején Bosworth élesztette újjá. Bosworth Reuss érvelését kiegészítve igyekezett bizonyítani, hogy Arrhianos kevéssel Kr. u. 115 után már lejegyezte Alexandros történetét: Bosworth 1972. 163–185.

¹⁷ *An.* 3.5.2.

¹⁸ *An.* 3.5.3.

¹⁹ *An.* 3.5.3.

²⁰ *An.* 3.5.5.

²¹ *An.* 3.5.4.

²² Brunt 1976. 237. 7. jegyzet. A római közigazgatásról Egyiptomban lásd: Montevicchi 1988.

helyett a lovagok rendjéből állítsanak ki kormányzót Egyiptom élére. Ha figyelembe vesszük, hogy Arrhianosnak gyakorló politikus lévén tisztában kellett lennie (legalább nagy vonalakban) a Birodalom közigazgatási felépítésével, akkor még inkább különösen hat kijelentése. Az exkurzusban nem igen van olyan elem, ami Alexandros és Róma Egyiptomát közös nevezőre hozná; a párhuzamról talán nem túlzás állítani: mondvacsinált. A kérdésre, hogy Arrhianos miért erőltette ezt a rövid kommentárt a kitérő végére, nehéz megnyugtató választ adni. Egyiptom kétségkívül mindkét birodalomban különleges helyet, megkülönböztetett figyelmet kapott. Talán részben ez vezette Arrhianost arra, hogy párhuzamot vonjon a két birodalom között. A legfőbb ösztönző erő azonban alighanem az volt, hogy az összevetés alkalmat adott Arrhianos számára egy fontos – mint látni fogjuk a műben máshol is felbukkanó – tétel megfogalmazására, hogy tudniillik καὶ Ῥωμαίοι [...] παρ’ Ἀλεξάνδρου μαθόντες,²³ vagyis hogy a rómaiak Alexandrostól tanultak. E megjegyzés azonban nem valami versengést akar továbbcsízítani vagy arra reflektálni, hiszen az összevetés nem a különbségekre, hanem a közös vonásokra veti a súlyt. A rómaiak nem mint versenytársak, hanem sokkal inkább mint „tanítványok”, Alexandros hatalmának (méltó) örökösei tűnnek föl az elbeszélés sodrában.

A második, rómaiakat érintő szövegrészlet hasonló üzenetet hordoz. A nikomédiai történetíró egy hosszabb kitérőt szán az Indus folyón való átkelésnek. A Thukydidést idéző stílusutánezatot²⁴ a hadaspési hadművelet elbeszélése elé fűzi, a következőképp:

„(1) Sem Aristobulos, sem Ptolemaios, akik elbeszélését a leginkább követem, nem szólnak arról, hogy Alexandros hogyan vert hidat az Induson. Én magam sem tudom pontosan, hogy vajon hajókból készítettek-e hidat a gázlón, úgy mint a Helléspontosnál Xerxés, a Bosporosnál és az Istrosnál pedig Dareios, vagy egy állandó hidat vertek a folyón. Úgy vélem azonban, inkább hajókból építettek hidat: ugyanis egyfelől a víz mélysége nem tette volna lehetővé, hogy hidat építsenek, másfelől ennyi idő alatt nem lehetett volna ilyen rendkívüli munkát elvégezni. (2) Nem tudom megítélni, hogy ha a gázlót hajókkal hidalták át, akkor vajon elég volt-e a hajókat nádból készült kötelekkel összekötni és így hidat képezve sorjában lehorgonyozni, ahogy azt Hérodotos beszéli el a helléspontosi hídverés kapcsán, vagy úgy készítettek hidat, ahogy ezt a rómaiak tették az Istroson, a kelta Rajnán, vagy az Eufráteszen és a Tigrisen, valahányszor a szükség úgy hozta. (3) Én úgy tudom, hogy leggyorsabban a rómaiak vernek hidat hajókból, és ezt itt részletesen elő is adom, mert érdemes az elbeszélésre.” (An. 5.7.1–3)

Miután ígéretéhez híven részletes leírást ad a rómaiak által alkalmazott pontonhídról, illetve annak elkészítéséről (vö. An. 5.7.3–5), Arrhianos visszatér az exkurzus kiinduló gondolatához:

„A rómaiak már régtől fogva alkalmazzák ezt az eljárást. Hogy Alexandros hogyan vert hidat az Indus folyón, nem tudom megmondani, mivel azok sem számolnak be róla, akik együtt harcoltak vele. Úgy vélem azonban, hogy a rómaiakéhoz nagyon hasonló módon vert hidat, de ha valami más eljárást alkalmazott, hát legyen úgy.” (An. 5.8.1.)

Arrhianos forrásai hallgatása miatt egy, a történetírók által igen kedvelt eszközhöz, az analógiához nyúl. Két mintát hoz. Az elsőt, a hérodotosit félmondatban intézi el,²⁵ a másodikat, a rómaid viszont exkurzussá kerekíti. Ambaglio úgy véli, hogy e néhány sor az olvasót elkerülhetetlenül Alexandros és Róma összevetésére ösztönzi, az utolsó mondat pedig: „rimette in

²³ A mondat elejére vetett adverbialis értelmű καὶ nyomatékot ad a *participiumos* szerkezettel megfogalmazott gondolatnak.

²⁴ Vö. Thuc. 4.100.1–4; Thuc. 2. 75–76; lásd még: Bosworth 1995. 254.

²⁵ A hérodotosi párhuzamról lásd: Bosworth 1995. 254–255.

discussione l'originalita del sistema applicato dai Romani”.²⁶ Ha el is fogadjuk azt a feltételezést, hogy az *ekphrasis* egyfajta egybevételre adott alkalmat, az olasz kutató második megállapításával már aligha érthetünk egyet. A szövegben semmi nem utal arra, hogy Arrhianosnak az lett volna a szándéka e rövid megjegyzéssel, hogy vita tárgyává tegye a római eljárás eredetiségét, s így – akárcsak közvetve – Alexandros felsőbbbségét jelezze Rómával szemben. Ha Arrhianos az analógiának valami önmagán túlmutató értelmet kívánt adni, akkor azt nem azért tette, hogy mintegy kikacsintva a görög olvasóra Alexandros elsőbbségét bizonygassa, hanem sokkal inkább azért, hogy megmutassa: Alexandros és Róma egyenrangú felek. A kitérő elején a római hídépítésre vonatkozó felsőfokú melléknév a ταχυτάτη és a λόγου ἀξία kifejezés jelzi, hogy Arrhianos elismeréssel adózott a római haditechnika előtt. A pontonhíd elkészítésének részletes leírása pedig azt bizonyítja az olvasó számára, hogy a római hadigépezet nemcsak gyors, de igen hatékony is volt. A római példa tehát nem véletlenül vetődött fel Arrhianosban: kézenfekvő, hogy a makedón hadsereg, amely korának leghatékonyabb armádiája volt, a szerző korának legfélelmetesebb hadinépével, a római hadsereggel mutat rokonságot.²⁷ Arrhianos tehát az összevetés során nem rangsorolni, hanem – hasonlóan az egyiptomi kitérőhöz – inkább egymáshoz közelíteni igyekezett a „versengő feleket”.

Az *aemulatio* jegyei az *Anabasis*ban egyedül a 7. könyv bevezetésében fedezhetők fel, ahol, igaz, csak implicit módon, de előkerül a „mi lett volna, ha” kérdés. Az *Anabasis* utolsó könyvét Arrhianos Alexandros hódító terveinek felsorolásával nyitja:

„(1) Amikor Alexandros megérkezett Pasargadaiba és Persepolisba, elfogta a vágy, hogy az Eufráteszen és a Tigrisen lehajózzon a perzsa tengerhez, és éppen úgy meglássa a két folyó tengerbe ömlésének helyét, mint az Indus torkolatát és a körülötte elterülő tengert. (2) Egyesek azt is feljegyezték, hogy Alexandros tervbe vette hajóval megkerülni Arábia nagy részét, az aithiopsok földjét, Libyát és az Atlasz hegységen túl Gadeiráig lakó nomádokat egészen a Földközi-tengerig; így aztán, Libyát és Karthágót leigázva, már jogosan nevezték volna egész Asia királyának, (3) mert a perzsák és médek királyai, minthogy Asiának még elenyészően kis részén sem uralkodtak, jogtalanul címeztették magukat »nagy király«-nak. Mint némelyek állítják, ezután az volt a terve, hogy hajóival a Fekete-tengerre vonul, a szkítákhoz és a Maiótis-tóhoz; mások szerint Szicília és az iapygiai szirtfokhoz szándékozott hajózni, mert kissé már nyugtalanította a rómaiak messzire elterjedt híre.” (*An.* 7.1.1–3; Ford.: Szepessy Tibor)

Mint látjuk a hosszú lista végén Róma is felbukkan mint hódításra váró terület. Jóllehet Arrhianos nem nevezi meg forrásait,²⁸ e zárómondatot minden bizonnyal egy olyan késői hagyományból merítette, amelyben már megjelent az Alexandros és Róma közti (kontrafaktuális) rivalizálás gondolata. A vélhetően szándékoltan a lista végére hagyott mondat azt sugallja, hogy Alexandros irigykedve tekintett Róma növekvő hatalmára. A kérdést, hogy mi lett volna, ha Alexandrost nem akadályozza meg terve megvalósításában korai halála, Arrhianos nem bolygatja – legalábbis látszólag. Ha ugyanis tovább olvassuk a kitérőt, illetve Arrhianos az *ekphrasis*hoz csatolt személyes megjegyzését, akkor burkolt véleményére mégis rálelhetünk:

„Én nem tudom pontosan megállapítani, melyek voltak Alexandros terveit, és nem is szándékozom ezekre nézve találgatásokba bocsátkozni; annyit azonban, azt hiszem, magam is

²⁶ Ambaglio 1994. 16.

²⁷ Kétségtől ezt hivatott hangsúlyozni az ἑγγυτάτω felsőfokú melléknév is.

²⁸ A legtöbb kutató szerint Arrhianos a vulgata-hagyományból szerezte adatait: Kornemann 1935. 158; Badian 1968. 193; Brunt 1983. 501–502; Hammond 1993. 280–282. Bosworth azonban nem zárja ki, hogy bizonyos elemek Aristobulostól vagy Ptolemaiosztól származnak: Bosworth 1988. 190–197.

megerősíthetők, hogy Alexandros nem valami kis és jelentéktelen terveket kovácsolt, és nem maradt volna meg nyugodtan semmiféle már megszerzett birtokánál, még ha Asia mellé Európát és Európa mellé a britek szigeteit is megszerzi, hanem ezeken túl a még ismeretlen országokat kutatta volna, ha mással nem, önmagával szállva versenyre.” (An. 7.1.4; Ford.: Szepessy Tibor)

Mint az a fenti néhány sorból kiderül Arrhianosnak nem voltak kétségei afelől, hogy Alexandros bárhová eljuthatott volna hódításai során, akár – túl Itálián – egészen a brit szigetekig is. Alexandros tervei Arrhianos szemében teljesen reálisnak tűntek,²⁹ s noha a nikomédiai történetíró *expressis verbis* nem mondja ki, a kommentárból kiderül: Alexandrosnak nem volt, nem lehetett ellenfele, csak önmaga. Nem valószínű, hogy Arrhianos e személyes megjegyzést azzal a céllal jegyezte le, hogy így válaszoljon a római szerzők papirusztekercsein és (ha hihetünk Plutarchosnak) a római szenátorok beszélgetései során fel-felbukkanó spekulációkra, hiszen látványosan kerülni igyekszik a nyílt állásfoglalást a témában. Mindazonáltal a kommentár arról árulkodik, hogy ha Arrhianosnak szegezték volna a „liviusi kérdést”, a mérleg nyelve nála alighanem a makedón király felé billent volna.

Eleddig Alexandros és a rómaiak csak elméleti síkon, Arrhianos jóvoltából „találkoztak” az *Anabasis* lapjain. Egy alkalommal azonban a „valóságban” is megtörtént e találkozás, legalábbis, ahogy ezt némelyek állítják:

„(5) Azok közül, akik Alexandros történetét megírták, Aristos és Asklépiadés azt mondják, hogy a rómaiak is küldtek követséget. Mikor Alexandros találkozott a küldöttekkel, és látta a megfontoltságukat, buzgalmukat és nemességüket, tudakozódott állami berendezkedésükről is, majd bizonyos jóslatokba bocsátkozott a rómaiakról és jövőendő hatalmukról. (6) Ezt nem úgy jegyzem fel, mintha akár tiszta igazság, akár teljesen hitelt nem érdemlő dolog volna; annyi azonban bizonyos, hogy sem a rómaiak közül nem tett senki semmiféle említést erről az Alexandroshoz menesztett követségről, sem Ptolemaios, Lagós fia és Aristobulos, akikkel Alexandros történetírói közül leginkább egyetértek. De ezenkívül nem is állott összhangban az akkor teljesen szabad római államszervezettel, hogy más nép királyához, különösképpen, ha ilyen messze lakik hazájuktól, követséget küldjenek, hiszen erre sem félelem nem kényszerítette őket, sem a haszon reménye, viszont a zsarnokság neve és képviselői iránt nagyobb gyűlöletet éreztek bárkinél.” (An. 7.15.5–6; Ford.: Szepessy Tibor)

Aristos és Asklépiadés tudósításával szemben Arrhianos szkeptikus. Hosszasan sorolja érveit, hogy miért nem tartja valószínűnek a római követjárást. Az argumentáció, Ambaglio szerint, részben Arrhianos a rómaiak iránt érzett elismerését tükrözi, részben pedig a szerző igyekezetét, hogy elkerüljön minden olyan helyzetet, amely Alexandrost és Rómát szembeállíthatja.³⁰ Az olasz kutató megállapítása alighanem helytálló, s talán nemcsak az argumentációra, hanem az érvelés kiindulópontjául szolgáló történetre is érvényes. Jóllehet Arrhianos fenntartásokkal kezelte Asklépiadés és Aristos tudósítását, a római követség látogatásáról szóló történetet nem ítélte teljesen hiteltelennak (οὔτε ἄπιστον πάντη), s úgy tűnik, kételyei ellenére is fontosnak tartotta, hogy e hagyományról szót ejtsen.³¹ Hogy a történet bekerült az elbeszélésbe, valószínűleg részben annak köszönhető, hogy Asklépiadés és Aristos leírásai elismeréssel szólnak Rómáról, arról a birodalomról, melynek Arrhianos – ne felejtjük el – nemcsak aktív tagja, de a haszonélvezője is volt. A küldöttek jellemzése a rómaiakra nézve hízelgő, csakúgy mint a király jóslata, mely

²⁹ Vö. Ambaglio 1994. 17.

³⁰ Ambaglio 1994. 17–18.

³¹ A követség történetiségéről lásd: Bosworth 1988. 83–93.

Róma hatalmát, s tulajdonképpen Arrhianos (és olvasóközönsége) jelenét vetíti előre. Arrhianos miként az Indus folyón való átkelés alkalmával, úgy itt is, igaz közvetve, de elismeréssel szól Rómáról, s miként az egyiptomi kitérőnél, úgy itt is Rómát mint Alexandros birodalmának örökösét jeleníti meg. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy Alexandros jövendölése a *translatio imperii* gondolatát (is) felidézhetette Arrhianos (és olvasói) számára. Hogy e gondolatot a nikomédiai történetíró jól ismerte, arra bizonyíték, hogy az *Anabasis*ban máshol maga is használja e történetírói kliséjét. Az issosi csataleírás előtt Arrhianos a következőképp magyarázza, hogy miért hagyta el Dareios a számára kedvező csatateret és vonult az Issos melletti katlanba, amely végül a veszét okozta: „Talán valamely istenség is arra a helyre vezette, ahol lovasságának nem sok hasznát vehette, ahogy katonái, dárdásai és íjászai nagy számának sem, s ahol seregének pompája sem mutatkozhatott meg, Alexandros katonáival viszont könnyű győzelmet arathatott. Hiszen szükségszerű volt, hogy a makedónok megfosszák a perzsákat az Asia feletti hatalomtól, ahogy a perzsák is megfosztották a médeket, a médek pedig az asszírokat.” (*An.* 2.6.6–7) A *translatio imperii* végpontja itt, az elbeszélés időkereteihez igazodva, Alexandros. De Polybios és Dionysios Halikarnasseus műveiből tudjuk, hogy a görög történetírók szerint a makedón hegemonia végül a rómaiakra szállt.³² Aristos és/vagy Asklépiadész alighanem erre a hagyományra játszott rá Alexandros jövendölését felemlégetve, s nincs okunk kételkedni abban, hogy Arrhianos maga is jól ismerte ezt a „forgatókönyvet”.

Pydna után a görögök nehezen fogadták el függetlenségük elvesztését: Kr. e. 86-ban Sullának kellett megtörnie a pártütő Athéniak ellenállását, de a görög *polis*ban még Augustus uralkodásának utolsó éveiben is lázadás ütötte föl a fejét a római uralom ellen.³³ Jóllehet a görögök beilleszkedése az Imperium Romanumba nem ment zökkenőmentesen, a görög szerzők műveiben nem igen lehet nyomon követni a politikai harcokat. Sőt, ahogy azt Polybios, Poseidónios, Diodóros, Dionysios Halikarnasseus vagy Strabón munkái bizonyítják, a hellén tollforgatók hamar alkalmazkodtak az új helyzethez.³⁴ Mindazonáltal az Alexandrost Rómával összevető diskurzus – melynek egyik legszembetűnőbb manifesztációja Liviusnál található – nem szűnt meg teljesen, hanem bűvópataként tovább csörgedezett.³⁵ A Kr. u. 2. századra viszont, ahogy erről az *Anabasis*ban olvasható szorványutalások tanúskodnak, az *aemulatio* egyre inkább elapadni látszott, hovatovább egyenrangú felek összehasonlításává szelídült. Arrhianos művében a rómaiak már sokkal inkább Alexandros birodalmának örökösiként jelennek meg mintsem versenytársaiként. Hogy Arrhianos számára a „mi lett volna, ha” kérdés és az ehhez kapcsolódó vita már szinte teljesen okafogyottá vált, érthető: a görög világ a Kr. u. 2. század első felében másodvirágzását élte: Traianus uralkodása alatt ugrásszerűen megnőtt a keleti provinciákból származó szenátorok száma,³⁶ míg Hadrianus folytatva elődje politikáját nemcsak egyre több görög származású előkelőt vont be a birodalmi adminisztrációba, hanem Athént ismét az *oikumené* egyik legfontosabb kulturális központjává emelte.³⁷

³² Vö. Plb. 1.2.2–7, ill. D. H. 1.2. 2–4. Lásd még: Alonzo-Nuñez 1983.

³³ Természetesen nem csupán Athén érezte terhesnek a római fennhatóságot. A görög ellenállásról lásd: Bowersock 1965. 99–111.

³⁴ Bowersock 1965. 122–139.

³⁵ Ambaglio 1994. 14, 18.

³⁶ Lásd erről: Hammond 1957.

³⁷ Lásd erről: Benjamin 1963.

IRODALOM

- ALONZO-NUÑEZ, J. M.: Die Abfolge der Weltreiche bei Polybios und Dionysios von Halikarnassos. *Historia* 32 (1983) 411–426.
- AMBAGLIO, D.: *Arriano: Anabasi di Alessandro I*. Milano, 1994.
- BADIAN, E.: A King's Notebooks. *HSPH* 72 (1968) 183–204.
- BENJAMIN, A. S.: The Altars of Hadrian in Athens and the Hadrian's Panhellenic Program. *Hesperia* 32 (1963) 57–86.
- BOSWORTH, A. B.: Arrian's Literary Development. *CQ* 22 (1972) 163–185.
- BOSWORTH, A. B.: *From Arrian to Alexander*. Oxford, 1988.
- BOSWORTH, A. B.: Arrian and Rome: The Minor Works. *ANRW* 34.1 (1993) 226–233.
- BOSWORTH, A. B.: *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander II*. Oxford, 1995.
- BOWERSOCK, G. W.: *Augustus and the Greek World*. Oxford, 1965.
- BOWIE, E. L.: Greeks and their Past in the Second Sophistic. *P&P* 46 (1970) 3–41.
- BRUNT, P. A.: Arrian: *Anabasis of Alexander I*. London, 1976.
- BRUNT, P. A.: Arrian: *Anabasis of Alexander II*. London, 1983.
- HAMMOND, M.: The Composition of the Senate, A.D. 68–235. *JRS* 47 (1957) 74–81.
- HAMMOND, N. L. G.: *Three Historians of Alexander the Great*. Cambridge, 1983.
- HARRER, G. A.: Was Arrian Governor of Syria? *CPh* 11 (1916) 338–339.
- HENGST, D.: Alexander and Rome. In Burgersdijk, D. W. P. – van Waarden, J. A. (eds.): *Emperors and Historiography*. Leiden–Boston, 2010. 68–83.
- KORNEMANN, E.: *Die Alexandergeschichte des Königs Ptolemaios I. von Aegypten. Versuch einer Rekonstruktion*. Leipzig–Berlin, 1935.
- LUCE, T. J.: The Dating of Livy's First Decade. *TAPhA* 96 (1965) 209–240.
- MACLEOD, M. D.: Lucian's Relationship to Arrian. *Philologus* 131 (1987) 257–264.
- MONTEVECCHI, O.: L' amministrazione dell' Egitto sotto i Giulio-Claudi. *ANRW* 2.10.1 (1988) 412–471.
- REUSS, F.: Arrian und Appian. *RhM* 45 (1899) 46–465.
- ROSENFELD, G.: Miért kérdés, hogy „mi lett volna, ha...?” *Aetas* 22/1 (2007) 147–160.
- SCHWARTZ, E.: Arrianus. *RE* II (1896) 1235–1237.
- STADTER, P. A.: *Arrian of Nicomedia*. Chapel Hill, 1980.
- SYME, R.: The Career of Arrian. *HSPH* 88 (1982) 181–211.
- TREVES, P.: *Il mito di Alessandro e la Roma d' Augusto*. Milano–Napoli, 1953.
- WEEHLER, E. L.: *Flavius Arrianus: A Political and Military Biography*. (Diss.) Duke University, Durham N. C., 1977.

IVÁN TÓTH

Alexander vs. Rome? The Roman Empire in Arrian's Anabasis

What would have happened, had Alexander and his Macedonians turned against Rome? This bogus question and the answer for it appeared on the papyrus scrolls of Livy's historical work. Livy's well-known excursus reflects the contending attitude of the Romans towards Alexander. But how were the Greeks thinking about this question, who after the defeat of Pydna tried to evoke their glorious past through Alexander and his memory? This article tries to display how this *aemulatio* was discussed by the most celebrated Alexander-historian, Arrian of Nicomedia.

GÖNCZI GERGŐ

Gallienus császár a római történetírásban

Gallienus a római történelem legrejtélyesebb alakjainak egyike. Az ókortörténészek számára korábban állandó vitatémát jelentett személyiségének megítélése, mert a 3–4. századi római történetírás Gallienust a valaha élt legrosszabb császárnak tartotta, aki a birodalmat alkalmatlansága miatt a teljes pusztulásba sodorta. A mai történettudomány azonban kutatási eredményei révén rámutatott a római történetírás szándékos ellentmondásaira, amelyekkel egy olyan császárt feketítettek be, aki minden erejével Róma megmentésén munkálkodott. Ebben a tanulmányban a római kútfők Gallienus-ellenes propagandájának megvilágításával talán közelebb kerülhetünk az igazi Gallienushoz.

A római történetírás átalakulása a 3–4. században

Először azonban célszerű röviden áttekinteni a római történetírás helyzetét, amely a 3–4. században jelentősen átalakult. A római köztársaság alkonyán és a császárkor első két évszázadában alkotó, nagyformátumú történetírók (Polybios, Titus Livius és Tacitus) által képviselt római történetírás eltűnt. A 3–4. századi római szerzők már kevésbé választották a minden részletre kiterjedő, aprólékos, oknyomozó történeti munkákat, és ezek helyett tömörítő, összefoglaló műveket írtak.¹ M. von Albrecht szerint már a 2. század végétől tapasztalható a birodalom keleti feléből származó, hellén műveltségű arisztokrácia beáramlása az *ordo senatorius*ba, amely elősegítette a senatori rend „régienemzeti szolidaritásérzetének” a megszűnését.² A 3. században kiforruló új vezetőréteg egységét már nem a római nemzeteszmével való azonosulás határozta meg, hanem a mindenkor császártól való függés tudata. A birodalom egyre erősödő strukturális válsága idején a 3. századi császárok számára létfontosságú volt, hogy kialakítsanak maguk körül egyfajta császárkultuszt. A központi irányítás stabilitása érdekében az uralkodók igyekeztek hangsúlyt fektetni a saját személyükre, és a római történelemben betöltött szerepükre. Ezért olyan tömör és érthető műfajok írását várták el az udvari történetíróktól, mint a *breviarium*, ami a római történelem rövid összefoglalása a kezdetektől a szerző koráig;³ a *kivonat*;⁴ a *krónika* és a *császáréletrajz*.

¹ A késő római történetírás kiemelkedő alakjának csak Ammianus Marcellinus (4. század 2. fele) tekinthető. Szerencsére a görög származású történetírók, mint Arrhianos (2. század), Appianos (2. század) és Héródianos (3. század 1. fele) átfogóbb műveket írtak a Tacitus utáni római szerzőkhöz képest. Lásd: Albrecht 2004. 1101.

² Lásd: Albrecht 2004. 1101.

³ Adamik 2009. 717.

⁴ Ἐπιτομή (gör.); epitome (lat.).

Az e műfajokban alkotó 4. századi történetírók közül Gallienus kapcsán *Eutropius breviariumát*, *Sextus Aurelius Victor* kivonatát, és a *Historia Augusta* (továbbiakban *HA*) életrajzát tekinthetjük a legfontosabb forrásoknak.

A Gallienus-ellenes hagyomány hátttere és legfőbb képviselői

Eutropius a 4. század elején született Galliában. Valens császár (364–378) alatt *magister memoriae* volt, és a császár megbízásából látott hozzá Róma történelmének összefoglalásához. Híres műve, a *Róma rövid története*,⁵ 369-ben, vagy 370-ben készülhetett el. A császárnak tett ajánlásából kiderül, hogy Róma történetét az alapítástól saját koráig, pontosan 364-ig, Iovianus császár haláláig tárgyalja.⁶ A katonacsászárok korára forrásként hivatkozik az elveszett, 3. századi császártörténetre, és a Constantinus-ház családtörténetére, amely szintén nem maradt fenn. *Eutropius senatusbarát* történetíró volt, aki szerint Róma történetében a törést a katonacsászárok időszaka jelentette, amely *Maximinus Thrax* 235-ös trónra lépésével kezdődött meg.⁷ Ezek a császárok a hadsereg támogatásával, a senatus tekintélyét megkerülve jutottak hatalomra, ezért *Eutropius* bíráló szemlélete végigkíséri Valerianus és Gallienus korát is.

Aurelius Victor is a 4. század második felében alkotott. Az afrikai származású történetíró munkássága csak kivonatossan ismert. A *császárokról* című munka,⁸ amelyet három műből szerkesztettek össze, például csak átdolgozott formában közli *Aurelius Victor* írásait. Róma történetét császárelétrajzokra bontva tárgyalja, amelyekben gyakoriak a példaszerű epizódok, anekdoták, és az uralkodók jellemének, erényeinek a vizsgálata is.⁹ *Eutropius*hoz hasonlóan ő is *senatusbarát*, és elítéli a katonaságot, amely haszonleső és pénzsóvár.

Eutropius és *Aurelius Victor* senatuspárti szemlélete hatással volt a *HA* életrajzaira is. Ez a nagyszabású munka a késő római korszak legnagyobb életrajzgyűjteményének tekinthető. A cím IV. Henrik francia király könyvtárosától, *Isaac Casaubon*ustól származik, aki az 1603-ban kiadott gyűjteményben használta először.¹⁰ A császárelétrajzok Hadrianus császár uralkodásától az utolsó katonacsászárokig, Carinusig és Numerianusig terjedő időszakot ölelik fel a *HA*-ban.¹¹ Sokáig elfogadott feltételezés volt, hogy az életrajzok 6 olyan római szerző alkotásai, akik Diocletianus és Constantinus császárok udvarában működtek 284 és 337 között.¹² *Hermann Dessau* azonban 1889-ben arra a megállapításra jutott, hogy a *HA* íróinak tartott személyek csak kitalált, fiktív alakok, és az egész gyűjtemény egyetlen szerző hamisítványa, aki a 4. század második felében alkotott. Ennek egyik bizonyítéka az lehet a kutatók szerint, hogy a szerző több életrajzban is a 4. század viszonyait vetíti vissza a 2. és 3. századra, tehát igen sok tévedés fordul elő.¹³ A másik

⁵ *Breviarium ab urbe condita*.

⁶ Lásd: Adamik 2009. 721.

⁷ Lásd: Albrecht 2004. 1106.

⁸ *Epitome de Caesaribus*.

⁹ Lásd: Adamik 2009. 720. és Albrecht 2004. 1104.

¹⁰ Lásd: Albrecht 2004. 1116. és Adamik 2009. 734. Az 1603-as kiadás pontos címe: *Scriptores Historiae Augustae* (vagyis: A császárok történetének szerzői).

¹¹ A 117–285 közötti időszak császárai kerültek be a *HA*-ba, de a 244–253 közötti császárok életrajzai hiányoznak.

¹² A hat szerző: Aelius Spartianus, Iulius Capitolinus, Vulcacius Gallicanus, Aelius Lampridius, Trebellius Pollio és Flavius Vopiscus. Lásd: Albrecht 2004. 1117.

¹³ Adamik Tamás szerint az Aurelianusnál említett tiszttség („a keleti gabonaellátás praefectusa”) csak Nagy Constantinustól létezett. Lásd: Adamik 2009. 735.

bizonyíték *Albrecht* szerint, hogy a „szerzők” között nincsenek stilisztikai különbségek, és igen hangsúlyos a senatus és a pogány tradíció tisztelete.¹⁴

A *HA* szerzője tehát a pogány Róma ősi tradícióival rokonszenvező, hagyományokat tisztelő, senatuspárti személy lehetett, aki mellőzte az életrajzok kronologikus tagolását, és anekdotákkal, regényes elemekkel tarkította történeteit. Ebből kifolyólag érdekes, hogy a szerző, aki igen művelt és olvasott ember lehetett, hiszen jól ismerte Suetoniust, Dexipposzt, Héródianost, Aurelius Victort és Eutropiust, ennyire eltért a császáréletrajz műfaji követelményeitől. A *HA* életrajzai sokkal inkább senatusi akaratoknak megfelelően készült, politikai írásoknak tűnnek, amelyekkel az ismeretlen szerző igyekezett kidomborítani a jó császárok erényeit, és a rosszak jellembeli hiányosságait. A Gallienus-életrajz is egy jól összeszerkesztett, császárelenes bírálat, aminek propagandacélzata egyértelműen Gallienus teljes lejáratása, és valódi személyiségének elferdítése. Ezt igazolhatja a két Valerianusszal való összehasonlítás, a nőkkel való kapcsolat, a jellembeli fogyatékoságok hangsúlyozása, amelyek a következő alfejezetben kerülnek bővebb kifejtésre.

A *HA* Gallienusra vonatkozó része tehát a senatori rend érdekeinek megfelelően lett lejegyezve. A támadások és a kritikák legfőbb oka az, hogy Gallienus uralkodása alatt tudatosan kizárta a vezető állami és katonai tisztségekből a senatorokat, és helyettük a sokkal képzetesebb, illetve megbízhatóbb lovagokra támaszkodott. Valójában a senatus hatalmi visszaszorulása és presztízvesztése már jóval Gallienus előtt megkezdődött. A lovagok megjelenése a felső vezetés pozícióiban már *Septimius Severus* császár korától tapasztalható volt, de a csúcspontot mindenképpen Gallienus alatt érte el, és ez rendkívül sértette a senatori arisztokrácia önbecsülését.¹⁵

A mellőzöttségből fakadó elégedetlenséget továbbá fokozta az a kétségtelen tény is, hogy a Római Birodalom a 3. század 60-as éveiben története mélypontjára süllyedt. *Valerianus* császár fogságba esése 259/260 táján valóságos lavinát indított el. *Postumus* lázadása révén létrejött a Gall Birodalom nyugaton, míg a keleti provinciákat a perzsa nyomás alól csak *Odenathus* és *Palmyra* tudta tehermentesíteni. A pestisjárványok, barbár betörések és az ellencsászárok fellépései is állandósultak, amelyek fokozták a gazdasági és a társadalmi problémákat. Olyan bel- és külpolitikai gondok kezdtek tehát bomlasztani a birodalmat, amelyekért egy korabeli senator szemében csak Gallienus lehetett a felelős, aki nem kíván támaszkodni a bölcs és tehetséges személyekből álló senatusra a válságos időkben. Egy senator tehát a 260-as években hatalmas sértésnek vehette, hogy őt, a római nép legjobbainak egyikét egy rossz császár szándékosan mellőz, miközben a birodalom a pusztulás útján halad a hozzá nem értők irányítása alatt.

A római történetírók által kreált Gallienus-kép propagandaeszközei és ellentmondásai

A senatorok háttérbe szorítása, és a birodalom bel- és külpolitikai válsága tekinthető tehát a Gallienus iránti gyűlölet forrásának, ami alapvetően meghatározta a *HA*, Eutropius és Aurelius Victor Gallienus-ellenes szemléletét. Az okok megvilágítása után célszerű végig venni azokat az írói fogásokat és eszközöket, amelyekkel a császárt a lehető legrosszabb uralkodónak akarták beállítani.

A római történetírás állandó elemei a természeti katasztrófák, amelyek intő jelekként figyelmeztetnek egy-egy közelgő, súlyos csapásra. Gallienus kapcsán több ilyen előjéről szólnak a források. Aurelius Victor például azt írja, hogy *Caesar*rá választásakor 253 őszén „a Tiberis rögtön kilépett a medréből, és bár nyár vége volt, megáradt.”¹⁶ Egy ilyen előjel a babonás ró-

¹⁴ Lásd: Albrecht 2004. 1118.

¹⁵ Lásd: Alföldy 2000. 160.

¹⁶ Aur. V. 32. Az Aurelius Victor szemelvényeket Patay-Horváth András fordításában közlöm.

maiak számára csak azt jelenthette, hogy a császár uralkodása pusztulást hoz a birodalomra. A *HA*-ban már azt olvashatjuk, hogy 262-ben „egy földrengés és egy több napig tartó sötétség volt, továbbá olyan mennydörgések is hallatszóttak, amelyeket... a föld morajlása idézett elő,” és sokan meghaltak Rómában, Libyában és Ásiában. A tengerek is elöntötték a városokat, és akkora járvány pusztított Rómában és Achaiában, hogy „egyetlen nap alatt ötezer ember pusztult el.”¹⁷

A természeti csapások mellett fontos a járványok kihangsúlyozása is, amivel még inkább érezhető az adott korszak kilátástalan helyzete. Aurelius Victor is ezért írja: „Rómában pestisjárvány dühöngött, amely gyakorta nagy gondok vagy csüggedtség idején keletkezik.”¹⁸ Tehát egy olyan korban, amikor a birodalomnak belső és külső problémákkal is szembe kellett néznie, a római történeti gondolkodás szerint törvényszerűen következnek be ezekkel együtt az olyan sorscsapások is, amelyek isteni büntetésként sújtják Rómát. Gallienus esetében az őt gyűlölő, senatuspárti római történetírók tudták, hogy a természeti csapások leírásával sikeresebb lehet a császár lejáratása.

Egy másik eszköz lehet Gallienus és a kortársak jellemeinek szembeállítás. Erre kiváló példa a *HA*-ban a két Valerianus¹⁹ felmagasztalása Gallienusszal szemben. Az apjáról, Valerianus császárról a *HA* csak jókat említ: „nemes a vére, az életmódját tekintve hibáktól mentes, ragyogóan művelt... a régi erények egyedülálló példája.”²⁰ Ebből leszűrhető, hogy Valerianus és a senatus között nagy érdekkülönbségek nem lehettek. A nagy múltú arisztokrata családnak, a Liciniusoknak a sarjaként az *ordo senatorius* is támogatta, mivel tőle várta el hatalmi presztízse restaurációját. A „régierények” tiszteletének említése rámutat Valerianus keresztényellenességére és a római hagyományok követésére. Nem véletlen, hogy politikai pályájának felemelkedése a keresztényüldöző Decius császár alatt kezdődött meg, akinek ideológiájából sokat meríthetett. A *HA* szereti olyan kitüntetett jelzőkkel illetni, mint: körültekintő, szerény, tekintélyes és „a jók barátja,” vagyis a senatori rend támogatója.²¹ Ezek a jelzők Gallienus esetében hiányoznak, és egyedüli funkciójuk csupán az, hogy Gallienus hitványságát kidomborítsák.

Valerianus és a fia közötti kapcsolat vizsgálata nyomán bizonyítható leginkább, hogy a *HA* szándékosan eltorzított képet fest Gallienusról. Ha figyelmesen olvassuk Valerianus és Gallienus életrajzát, akkor a következő ellentmondást lehetjük fel. Még a két Valerianus életrajzában beszél a szerző Valerianus perzsa fogságáról, és egy kitalált örmény királynak, Artabasdesnak az állítólagos levelét idézi: „Valerianust visszaköveteli a fia és az unokája.”²² Ebből az olvasó arra következtethet, hogy Gallienus jó viszonyt ápolt az apjával, és tárgyalásokat folytathatott I. Sápurral Valerianus kiadatásáról. Valószínűleg ezért se vetett gátat előbb Ballista, majd Odenathus perzsaellenes büntetőhadjáratainak, amelyekkel nyomást kívánt gyakorolni a perzsa nagykirályra. Ezzel szemben a *HA* pár oldallal később a következőket állítja: „általános volt a vélekedés, hogy valójában nem tudta elviselni atyja dorgálását, és arra vágyott, hogy ne nehezédjek nyakára a nyomasztó atyai tekintély.”²³ A szerző ennek kapcsán tehát teljes ellentmondásba esik,

¹⁷ A földrengés és az áradás példáit lásd *HA A két Gallienus* 5. A két Gallienus szemelvényeket Takács Levente fordításában közlöm.

¹⁸ Aur. V. 33.

¹⁹ Gallienus apja, Valerianus császár, és Gallienus testvére, a hasonlónevű Valerianus értendő e terminus alatt

²⁰ *HA A két Valerianus* 5. A két Valerianus szemelvényeket Szögedi Gabriella fordításában közlöm.

²¹ Lásd: *HA A két Valerianus* 3.

²² *HA A két Valerianus* 3.

²³ *HA A két Gallienus* 3.

mert előbb aggódó fiúként, majd olyan jellemtelen emberként ábrázolja Gallienust, aki tulajdon apját, az *Augustust* is saját kényelme kedvéért hagyta perzsa fogságban.

P. Southern azonban úgy véli, hogy Gallienus nem az apja iránti tisztelet hiánya miatt áldozta fel Valerianust, hanem csak a birodalom érdekét tartotta szem előtt. Southern szerint ugyanis a kialakult politikai helyzet nem kedvezett Valerianus kiszabadításának. Az idős császár fogságba esésével a válság szinte azonnal a felszínre tört, és a birodalom területi integritásának felbomlása fontos akadályt képezett Valerianus kiszabadításában. Nyugaton Postumus ellencsászár fellépése, és az állandó barbár fenyegetés nem kedvezett egy esetleges perzsaellenes hadjáratnak, mert Gallienus távollétében a hű Itália és a központi területek az ellencsászárok és a barbárok marta-lékává váltak volna, így a császár elvesztette volna utolsó anyagi és területi bázisát is. Southern arra is rámutat, hogy a korszak súlyos pénzügyi válsága idején, amikor már az *antoninianus*, vagyis a római ezüstpéNZ is szinte elértektelenedett,²⁴ nem lehetett a rendelkezésre álló pénzforrásokat egyetlen egy személy kiszabadítására fordítani, még ha az a császár apja is volt.²⁵ A *HA* szembeállítja Gallienusszal testvérét, ifjabb Valerianust is. A császárellenes propaganda tudatosan használja fel az ő alakját, amit leginkább az bizonyít, hogy életéről semmit sem szól,²⁶ csak az erényeiről. Ennek kapcsán felmerült a gyanúja annak, hogy az ifjabb Valerianus nem is létezett, és csak kitalált személy. Ezt alátámaszthatja az is, hogy a *HA*-n és Eutropiuson kívül sehol nincsen rá utaló nyom a forrásokban. Alakja csak azt a célt szolgálta, hogy még jobban kidomborítsa Gallienus hiányosságait. Erre utalnak a jellemvonásai, mint: „remek testalkatú, tartózkodó, ragyogóan művelt, kellemes viselkedésű... távol állt tőle fivére könnyelműsége.”²⁷

A jellemek szembeállításánál is feltűnőbb a szándékos kihagyás eszköze. A *HA* Gallienus életrajzát például csak Valerianus fogságba kerülésétől kezdi el. Így a társcsászárság éveit (a 253–260 közötti évek) teljesen kimaradtak, ebből is látszik, hogy nem életrajznak lett szánva. Eutropiusnál csak elvétve találunk utalásokat a 250-es évekre. Lejegyzi például, hogy Gallienus „ifjan ugyanis sok mindent erélyesen intézett, megölte a Mursánál bíbort öltő Inguenust és Trebellianust”²⁸ 258/259 táján. Ezzel szemben a *HA* azzal vádolja Gallienust, hogy a kormányzás helyett „játszadózásokkal és dőzsöléssel vesztegette az idejét, és az államügyeket nem kezelte másként, mint ahogyan a gyermekek játékokban az uralkodást elképzelik.”²⁹ A *HA* a léhaságát anekdotákkal is igyekszik alátámasztani. Például mikor *Mussius Aemilianus*, Egyiptom helytartója 261-ben fellázadt ellene, a következőket mondta: „hát talán nem létezhetünk egyiptomi len nélkül?”³⁰ Gallienus azonban tisztában volt Egyiptom elvesztésének súlyosságával, hiszen a szicíliai gabona mellett a Nílus menti ország biztosította a császárkortól kezdve egyre inkább Róma gabonaellátását. Gyorsan is cselekedett, hiszen hadvezére, *Theodotus* 262 elejére le is győzte *Aemilianust*,³¹ és Egyiptom újra a fennhatósága alá került, így a tökéletes helyzetfelismerés

²⁴ Az *antoninianus* ezüsttartalma alig 2 százalékra csökkent Gallienus uralkodása alatt. Lásd: Havas–Hegy-Szabó 2007. 569.

²⁵ Pat Southern elméletét lásd bővebben Southern 2001. 81.

²⁶ Csupán annyit említ a *HA*, hogy „nyomorúságos módon ölték meg” (*HA. A két Valerianus* 8); Eutropius: „Gallienust fivérével, Valerianusszal együtt meggyilkolták Mediolanumban” (Eut. 9. 11; Az Eutropius szemelvényeket Teravágimov Péter fordításában közlöm.)

²⁷ *HA A két Valerianus* 8.

²⁸ Eut. 9. 8.

²⁹ *HA A két Gallienus* 4.

³⁰ *HA A két Gallienus* 6; Asia feldúlásakor állítólag ezt mondta: „Mi a baj, salétrom nélkül tán nem lehetek meg?” *HA A két Gallienus* 6.

³¹ Lásd: de Blois 1976. 8.

alaptalan vádnak minősítheti a *HA* fentebb idézett anekdotáját. Tehát a pannóniai ellencsászárok és Aemilianus gyors leverése, vagy a 265-ös Gall Birodalom elleni hadjárat, amelynek során Gallienus megsebesült³² Trier ostroma közben, a császár kötelességtudatát igazolja. Ellentmondhatnak a nemtörődomség vádjának a katonai és közigazgatási téren végzett újításai is. Létrehozott egy gyors mozgású és hatékony lovasságot Mediolanumban 254–258 között,³³ és ennek a mozgó haderőnek a birtokában sikeresen visszaverte a barbár betolakodókat. A mediolanumi helyőrség egy jól működő védelmi rendszer központja volt, amelyet Gallienus dolgozott ki tapasztalt emberekből álló vezérkarával. A mediolanumi lovasság mintájára további válogatott *különítményeket*³⁴ állított fel olyan erődökben, mint Aquileia, Verona, Poetovio, Lychnidus, Siscia és Sirmium.³⁵ Gallienus biztosabbá tette a *limes* védelmét azzal is, hogy a határ menti provinciák élére megbízható, katonai tapasztalatokkal bíró lovagokat helyezett, akik az adott tartomány felett közigazgatási, adószedési és bíraskodási jogkörrel rendelkeztek.³⁶ Uralkodása tehát állandó harcokkal és lázadásokkal telt el, és a szükséges válaszlépéseket nem tehette meg egy olyan császár, aki állandóan „kocsmákba és csapszékekbe járt, kerítőnök és boroskancsók barátságához ragaszkodott,”³⁷ és így elhanyagolta volna az államügyeket.

A *HA* szeret Gallienus mértéktelen élvezeteire is hivatkozni. Ezt bizonyítja túlzott rajongása a cirkuszi, színházi, testgyakorló és gladiátorjátékok iránt.³⁸ Ezek a tevékenységek kétségkívül a rómaiak kikapcsolódásának legfőbb elemei voltak, így valószínűleg Gallienus, mint a birodalom leghatalmasabb embere, és mint római is átengedhette magát az effajta szórakozásoknak, de bizonyos mértéket tarthatott. *Techert Margit* szerint ezt a *Platónopolis* megalapításának, a tökéletes „pedagógiai provinciának” a terve támaszthatja alá. *Techert* úgy véli, hogy Gallienus, aki behatóan ismerte a görög kultúrát,³⁹ katonai és kormányzati reformjainak a sikerességét az eljövendő nemzedékek új szellemű felneveltetésében látta.⁴⁰ Ezért gondolkodhatott a campaniai *Platónopolis* megalapításán, amely a neoplatonista Plótinosz vezetésével erényes és lojális alattvalókat nevelt volna ki az elkövetkező generációkból, és így legalább a belső békét biztosíthatta volna. *Techert* elmélete szerint, ha Gallienus ilyen neveléspolitikai megfontolásból támogatta a neoplatonizmust, akkor elképzelhetetlen, hogy a császár csapodár életvitelt folytatott volna. Egyértelmű bizonyíték hiányában azonban nem lehet sem *Techert*, sem más hipotézisét elfogadni Gallienus és a görög kultúra viszonyában, de *Platónopolis* terve gyanússá teheti a császár hedonistaként való ábrázolását.

Érdekes vád a római történetírók részéről a katonákkal szembeni kegyetlenkedés. A *HA* szerint „akár három-négyezret is megöletett egy-egy nap”⁴¹ katonái közül. Ennek a kegyetlenségnek lett az áldozata *Byzantium* városa. A forrás csak annyit közöl, hogy Gallienus a város katonaságát kivétel nélkül felkoncoltatta. Ráadásul hitszegő csellel: „a fegyverét letevő összes katonát fegyveresek tömegével vette körbe, és megszegve a szerződést... megölette őket.”⁴²

³² Lásd: *HA A két Gallienus* 4 és Southern 2001. 98.

³³ Lásd: de Blois 1976. 27.

³⁴ *Vexillatio*.

³⁵ A példákat lásd bővebben: de Blois 1976. 31–32.

³⁶ Lásd: de Blois 1976. 51. és Southern 2001. 94.

³⁷ *Aur.* V. 33.

³⁸ Lásd: *HA A két Gallienus* 3.

³⁹ „Szónoklásban, költészetben és minden más művészetben kitűnő volt.” Lásd: *HA A két Gallienus*. 11.

⁴⁰ Lásd: *Techert* 1932. 77.

⁴¹ *HA A két Gallienus* 18

⁴² *HA A két Gallienus* 7.

A byzantiumi vérengzés körülményeit azonban elhallgatja a szerző. A város 261/262 környékén fellázadt Gallienus ellen, akinek demonstrálnia kellett az erejét, hogy csökkentse a lázadások számát.⁴³ Így Byzantium esete nem bűncselekmény, hanem sokkalta inkább példastatuálás volt az árulók felé.

A byzantiumi eset nem véletlen példa Gallienus jellemtelenségére. Ugyanis a győzelem után állítólag „Rómába sietett, és... megünnepelte uralkodásának tíz éves évfordulóját újfajta játékokkal, új formájú felvonulásokkal,⁴⁴ eléggé fényűző módon. Egyértelmű bizonyíték nincs a *decennalia* megtartásáról, így az is elképzelhető, hogy a római történetírás csak Gallienus negatív ábrázolására használta fel. Aurelius Victor például azt írja a diadalmenetről, hogy Gallienus ezzel fenn akarta tartani a birodalom nagyságának látszatát, és elhitetni a rómaiakkal, hogy „minden a legnagyobb rendben van.”⁴⁵ Aurelius Victor ezt a látszatot csak a császár nagyzolásának, hiúságának tartotta. A *Krawczuk* szerint ha a *decennaliát* valóban megtartotta 263-ban, akkor Gallienus csak politikai célból rendezhette meg az ünnepet azért, hogy fenntartsa a birodalom helyreállításának és a válság leküzdésének a reményét.⁴⁶ Ha elfogadjuk *Krawczuk* álláspontját, akkor is hihető maradt, hogy a császár csak a fényűzésnek él. Egy korabeli római polgár Gallienus *decennaliáját* látva talán azt gondolhatta, hogy az uralkodó mértéktelenül szórja a pénzt, miközben a barbár népek a birodalmat pusztítják, és egymás után újabb és újabb császárszereplők lépnek fel a provinciákból. A *HA* igencsak költséges diadalmenetről tudósít: jelen volt száz ökor arannyal bevont szarvval, kétszáz fehér bárány, tíz elefánt, díszes ruhákba öltözött gladiátorok, kétkerekű kocsik, színészek, ökölvívók, és Róma valamennyi utcája „játékoktól, zsvivajgástól és tapstól volt hangos.”⁴⁷ A császár is fényűző, festett tógában, és pálmaággal hímzett tunikában vonult fel. Egy ilyen hatalmas diadalmenetben a római szerzők az erőfitogtatás helyett csak a kincstár tartalmának felesleges felélését akarták láttatni. Ha Gallienus ilyen válságos körülmények közepette tényleg diadalmenetet rendezett 263 táján, akkor a római történetírók bírálata a tíz éves évforduló ünnepe kapcsán jogosnak tekinthető, feltéve, ha nem egy kreált anekdotáról van szó, amely csupán a császár befeketését szolgálta.

Fontos jellembeli fogyatékoságaként hangsúlyozzák a puhányságát. Aurelius Victor ezt írja: „ki volt szolgáltva feleségének, Saloninának és bűnös szerelme révén Pipának.”⁴⁸ Pontosán nem tudjuk, hogy a római történetíró miből gondolta azt, hogy Gallienust elnyomja *Cornelia Salonina*. Róla semmit sem tudunk, származása ismeretlen, de minden bizonnyal arisztokrata családból való lehetett. Kapcsolatukról viszont eléggé megoszlanak a vélemények. *Krawczuk* szerint házasságuk harmonikus volt, és erre a legkiválóbb bizonyítékot egy olyan pénzérme adhatja, amelyre a „*az Augustus és az Augusta egyetértése*” van felvéve az egyik hátlapon, és a másikon Gallienus és Salonina arcképei néznek egymásra.⁴⁹

Ezt a teóriát némileg cáfolja az a tény, hogy a császárnak volt egy *Pipa* nevű germán ágyasa, akinek az apja, *Attalus*, a markomannok egyik királyaként szerepel a forrásokban. *Mócsy András* szerint Gallienus és *Pipa* „szerelme” 258–260 között bontakozhatott ki Pannoniában, és *Pipa* valószínűleg egy szövetségi szerződést pecsételt meg *Attalus* és Gallienus között, amelynek ér-

⁴³ Lásd: Southern 2001. 103–104.

⁴⁴ A tízéves évforduló ünnepe: *decennalia*. Lásd: *HA A két Gallienus* 7.

⁴⁵ Aur. V. 33.

⁴⁶ Lásd: *Krawczuk* 2008. 428.

⁴⁷ Lásd: *HA A két Gallienus* 8.

⁴⁸ Aur. V. 33.

⁴⁹ A felirat latinul: „*Concordia Augustorum*” lásd: *Krawczuk: Római császárnék* 2008. 166.

telmében a markomannok letelepedhettek a pannoniai *limes* mögé, cserébe viszont határvédelmi feladatokat láttak el.⁵⁰ Már Marcus Aurelius korától kezdve a római császárok előszeretettel telepítettek be a *limes* mögé barbár néptörödékeket, tehát a Pipával való „bűnös szerelem” többet jelenthetett egyszerű testi vágnál. A szövetséggel Gallienus a birodalom javát is szolgálta, hiszen a dunai határ védelme erősebb lett, mégis a római szerzők csak azt ragadják ki az Attalusszal kötött szerződésből, hogy a császár egy germán nőért érzett vágya miatt barbárokat engedett be a birodalomba. Ráadásul a *HA* még azt is megemlíti, hogy Gallienus alatt nők is hivatalosak voltak tanácsába, így ők is befolyással lehettek az államügyekre.⁵¹ Salonina és Pipa ezek alapján nemcsak az ágyukat osztották meg Gallienusszal, hanem talán tanácsokkal is ellátták.

A császár elpuhultságát kívánta kidomborítani a *HA Zenóbia* említésével is. A palmyrai Odenathus özvegye 267-ben vette át a keleti részek irányítását, miután férjét váratlanul meggyilkolták. A *HA Zenóbiát* karizmatikus személyként írja le, akit még Gallienusnál is tehetségesebbnek tartott a szerző. Igen becsmérítő megjegyzéseket tesz a forrás ezzel kapcsolatban a császárra: pl. nála „bármely asszony jobban uralkodhatott volna;”⁵² „Gallienus a leghitványabb módon intézte az ügyeket, már a nők is kiválóan látták el a kormányzás feladatait.”⁵³ A bíráló abból fakadhatott, hogy Gallienus Odenathus halála után nem tudta a keleti területeket megszerezni. Hiába küldte keletre Heraclianust, Zenóbia, mint Odenathus fiának, Vaballathusnak a gyámja, könnyedén elkergette, és függetlenedett Gallienustól. Így Palmyra, Syria, Mesopotamia, Arabia, Egyiptom és Asia Minor keleti fele is átmenetileg elszakadt.⁵⁴ Akárcsak Valerianus fogságba esésekor, Gallienus most sem léphetett fel személyesen, mert a Gall Birodalom és a barbárok lekötötték a figyelmét, és Itáliát elhagyva elvesztette volna az utolsó hatalmi bázisát is.

Ahogy a mértéktelen életmód esetében, úgy a nőekkel való kapcsolatában sem hagyatkozhatunk biztos ismeretekre, mivel Cornelia Salonináról és Pipáról elég kevés forrás áll rendelkezésre. Így semmi biztos adat nincs arra, hogy nők befolyása alatt állt-e, vagy sem, bűnös vágyból tette-e ágyasává Pipát, vagy politikai megfontoltságból fogadta csak el Attalustól. Zenóbia kapcsán annyi azért elmondható, hogy Gallienus nem puhánysága folytán hagyta elszakadni a keleti provinciákat, hanem a Gall Birodalom és a barbár veszély akadályozta az erélyes fellépésben, így a gyengeség vádja ez esetben alaptalan.

Eutropiusnál még olvashatjuk, hogy a császár „gyalázatos lustasága és kiábrándultsága” folytán a birodalmat súlyos területi veszteségek érték.⁵⁵ Az alemannok, a gótok, a szarmaták, a frankok és a perzsák állandó betöréseikkel zaklatták a határ menti provinciákat. A szvébek támadásai miatt 256-ban elveszett az *Agri decumates*,⁵⁶ és Dacia is folyamatos zaklatásnak volt kitéve. Valójában ezt a provinciát sosem sikerült igazán betagozni a birodalomba, és a katonacsászárok korában csak erősödött a barbár nyomás. Északról a gepidák és a vandálok, keletről a karpok és a gótok, nyugatról a roxolánok szorongatták határait.⁵⁷ Gallienusnak gyors döntést kellett hoznia, mivel a nehezen védhető Dacia fenntartása terhessé vált. A császár katonai szempontból a legmegfelelőbb terv szerint cselekedett, és ezzel ismét rációzott az olyan vádakra, hogy rossz

⁵⁰ Lásd: Mócsy 1974. 38.

⁵¹ Lásd: *HA A két Gallienus* 16.

⁵² *HA A két Gallienus* 13

⁵³ *HA A harminc trónbitorló*. Szűcs Tamás fordítása.

⁵⁴ Lásd: de Blois 1976. 35.

⁵⁵ Lásd: Eut. 9. 8.

⁵⁶ Lásd: Havas–Hegyi–Szabó 2007. 567.

⁵⁷ Lásd: Mócsy 1974. 41.

helyzetfelismerő, vagy nemtörődöm lenne. Részlegesen kiürítette Daciát, és az onnan érkező két legiót Poetovióba helyeztette át, erősítve ezzel Illyricum és Itália védelmét.⁵⁸ *L. de Blois* szerint azonban nem a teljes tartomány kiürítéséről, csak *Dacia Inferior* feladásáról volt szó, míg *Dacia Superior* többnyire érintetlen maradt a 253–268 közötti időszakban.⁵⁹ A tartomány feladását Gallienus csak átmeneti megoldásnak szánta, ugyanis a régészeti leletek igazolják, hogy továbbra is maradtak a térségben római *coloniák* és birtokok. Elképzelhető, hogy a császár a megfelelő katonai reformok után tervbe vehette *Dacia Inferior* újbóli megszállását és a római uralom megszilárdítását. Morális szempontból viszont a terület elhagyása nagy kudarcot jelentett. A római senatorok és a nép nem láthatta át Gallienus taktikai lépéseit, ők csak a birodalom presztízsvesztését látták *Dacia Inferior* részleges demilitarizációjában. A provincia tarthatatlansága végül csak a nagy 268-as gót betörés során bizonyosodott be, amely végigsöpört a Balkánon. Azonban, hogy miként illeszkedett volna Gallienus politikájába *Dacia* további sorsa, nem tudjuk, mert 268-ban *Mediolanum*nál meggyilkolták. A tartományról való végleges lemondás igazából *Aurelianus* császárhoz köthető, aki végül 271-ben teljesen kiürítette Daciát.

A *HA* sokat foglalkozik Gallienus furcsa szokásaival, különiségeivel. Két olyan anekdotát is közöl a forrás, amelyek a császár hóbortos komolytalanságára hívják fel a figyelmet. Az egyik történet szerint azért tüntetett ki egy vadászt, mert annyiszor nem találta el a bikát, hogy azt már díjazni kellett. Más alkalommal egy kereskedőt, aki feleségének hamis gyöngyöket adott el, az oroszlánok elé akart vetni. A szerencsétlen félelemmel telve figyelte, hogy mikor támadnak rá a vadállatok, mire a ketrecből csak egy kakas jött elő. Gallienus erre a következőket mondta: „hamisságot követett és azt is szenvedett el.” Végül, miután kellően megfélemlítette és megtörte a kereskedőt, szabadon bocsátotta. Állítólag szerette még, ha lépéseit a palotában fuvola és orgona kísérte, illetve napjait (lehetett akár nyár vagy tél) sűrű fürdőzéssel töltötte el. Ezek a nem mindennapos történetek más forrásokból nem ismertek, így biztosan nem állítható, hogy igazak lennének, de a senatuspárti szerzők ezekkel jobban ábrázolhatták Gallienus hitványságát, és szeszélyes természetét.⁶⁰

A források kapcsán fontos még beszélni a császár halálának körülményeiről. A *HA* szerzője a senatori koncepciónak megfelelően teljes egyetértését fejezte ki a császár meggyilkolásával kapcsolatban: „ezt az ocsmány mételtyt el kell távolítani ..., nehogy a gyönyörűségek csábítása miatt még tovább pusztuljon a színházi és cirkuszi szórakozásoknak kiszolgáltató állam.”⁶¹ A szerző szerint tehát a Gallienus elleni merénylet az állam érdekét szolgálta. Az összeesküvés hátteréről azonban a források a valóságtól eléggé elferdített képet közölnek.

Az egyik legjellemzőbb vonás, amely mindegyik forrásban tetten érhető, hogy a Gallienust követő *II. Claudius Gothicus* császárról úgy beszélnek, mint akinek fogalma sem volt az uralkodó ellen tervezett merényletről. Ennek oka az, hogy az ő leszármazottjának tartják *Nagy Constantinus* császárt, akinek őstét, *II. Claudius*t nem ábrázolhatják összeesküvőként. Ezért a *HA* és *Eutropius* is elismerően szól róla: „egy feddhetetlen és joggal köztisztvisletben álló”⁶² ember, „takarékos és szerény... , a törvényességhez ragaszkodó... , az állam vezetésére alkalmas”⁶³ császár. *Aurelius Victor* még legitimálja is hatalomra kerülését: „amikor ugyanis súlyos sebéből vérezve

⁵⁸ Lásd: Mócsy 1974. 41.

⁵⁹ Lásd: de Blois 1976. 5.

⁶⁰ Gallienus különségére példaként bővebben lásd: *HA A két Gallienus* 12., 16. és 17.

⁶¹ *HA A két Gallienus* 14.

⁶² *HA A két Gallienus* 15.

⁶³ *Eut.* 9. 11.

Gallienus halálát közeledni érezte, a hatalmi jelvényeket Claudiusra hagyta ..., Claudius tehát e végrendeletnek köszönhetette a hatalmát.⁶⁴ A valóságban Gallienus aligha akarta a birodalmát egy olyan emberre hagyni, aki elárulta és a merényletről tudott.⁶⁵ Ráadásul ne feledjük, hogy Gallienusnak volt még egy kiskorú fia, *Marinianus*, illetve, ha elfogadjuk Eutropius és a *HA* által említett testvérnek, *ifjabb Valerianus*nak a létezését, akkor nekik kellett következniük a rangsorban az illír származású, katonai ranglétrán felkapaszkodott Claudius előtt.

Claudius Gothicus tisztára mosásával nagymértékben összefügg, hogy kik lehettek a merénylet kitervelői, és résztvevői a források szerint. Eutropius egyszerűen intézi el a dolgot, csak a rideg tényt közli: Gallienust meggyilkolták Mediolanumban.⁶⁶ Egy szót sem ejt arról, hogy a császárt saját hívei ölték meg, akik között a későbbi császárok, Claudius Gothicus és Aurelianus is tevékeny szerepet vállaltak, akik ráadásul Gallienusnak köszönheték a hadseregben a gyors előmenetelüket is. A *HA* a *praefectus praetoriót*, *Heraclianust* tette meg az összeesküvők vezetőjének, de a császárral „a dalmátok vezérének, *Cecropius*nak a kardja végzett.”⁶⁷ Aurelius Victornál már egy sokkal részletesebb, de még inkább elképzelhetetlen történetet olvashatunk. Eszerint a császár halálát *Aureolus* ellencsászár cselvetése okozta. Ennek részletei azonban bizonyos átfedéseket mutatnak Aurelianus császár halálának ábrázolásával: Gallienus parancsnokairól Aureolus névsort készítettet, és ezt a hamis listát eljuttatta Mediolanum falain kívülre az érintettekhez, akik azt hitték, hogy a császáruk őket szánja még kivégzésre Aureolus mellett.⁶⁸ Valószínűleg Aurelius Victor itt szándékos hamisítást vitt véghez, hogy ezzel egyrészt a 268-ban már legyőzött és kivégzett Aureolusra hárítsa a gyanút, másrészt pedig tisztázza a népszerű II. Claudius Gothicust, Nagy Constantinus őseit. Aurelianus császárnál is hasonlóak a körülmények: 275-ös perzsiai hadjárata idején Aurelianus saját írnoke árulta el, aki azt híresztelte a tiszték körében, hogy a császár ki akarja végeztetni őket, és a nevekről van egy listája.⁶⁹ Igen furcsa egybeesés lenne, ha egymáshoz időben közel levő uralkodókat ugyanolyan előzmények után ölnének meg. A Gallienus halálát okozó cselvetést tehát átvételnek tekinthetjük, mert a szerző nem akarta Claudius Gothicust nemes leszármazottja miatt pártütőként és összeesküvőként feltüntetni. Érdekes viszont, hogy Aurelianus, aki végül a Gallienus által megkezdett utat követve helyreállítja a birodalmat, úgy említi Aurelius Victor, mint a merénylet részletes kidolgozóját. Ezek szerint Aurelianus gondolta ki, hogy ellenséges kitörést színleljenek, kicsalják a császárt a sátrából, és akkor csapjanak le rá, testőrei távollétében.⁷⁰ Természetesen Aurelius Victor nem mondja ki név szerint, ki vitte be a halálos döfést: „dárdával szúrták le, de hogy pontosan kicsoda, az a sötétség miatt megállapíthatatlan.”⁷¹ Így ismételtelen rejtve maradt a gyilkosok kiléte.

Gallienus meggyilkolása után furcsa helyzet állt elő. Érdekes, hogy egy mindennek elmondott, sokat kritizált császár halála után arról szólnak a források, hogy „nagy lázongás tört ki a katonák körében, akik... azt mondták, hogy egy nekik hasznos, nélkülözhetetlen, bátor...

⁶⁴ Aur. V. 33.

⁶⁵ Lásd: Grant 1996. 157. és Southern 2001. 103–104.

⁶⁶ Lásd: Eut. 9. 11.

⁶⁷ *HA A két Gallienus* 14.

⁶⁸ Lásd: Aur. V. 33.

⁶⁹ Lásd: Krawczuk 2008. 455–456.

⁷⁰ Lásd: Aur. V. 33.

⁷¹ Lásd: Aur. V. 33.

császártól fosztották meg őket.”⁷² A mediolanumi katonalázadás említésével a *HA* a saját maga által kreált Gallienus-képet döntötte romba. Ugyanis teljességgel elképzelhetetlen, hogy a Mediolanumot ostrom alatt tartó sereg kiállt volna egy olyan Gallienus mellett, akit a római források a szenatori propagandának megfelelően negatív megítélésben ábrázoltak. Sőt, ez az eset azt mutatja, hogy Gallienus igenis népszerű lehetett a katonák körében.

A hadsereg lázadásánál is érdekesebb Gallienus *consecratiója*, vagyis az istenné avatása. A kérdés ezzel kapcsolatban az lehet, hogy Claudius Gothicus miért nyilvánított istenné egy olyan császárt, aki az uralkodói feladatait teljesen elhanyagolta? Talán Claudius pozitívan ítélte meg az elődjét, mert felismerte Gallienus lépéseiben a konszolidáció lehetőségeit, és a *consecratióval* méltó helyre emelhetette fel? Erre konkrét bizonyíték nincs a forrásokban, és az igazság ennél sokkal egyszerűbb. Claudius Gothicus főként azért nyúlhatott a *consecratióhoz*, hogy legitimálja a saját hatalmát, de fontos volt a Mediolanumot ostromló sereg lecsillapítása is, ugyanis egy népszerű, hasznos vezér elvesztésével a had könnyen a merénylők, sőt akár Róma ellen is fordulhatna. A császár meggyilkolásával egy időben ugyanis a senatus is kegyetlen mészárlásba kezdett a Gallienus-hívek körében, aminek Marinianus is áldozata lett. Claudius Gothicus saját hatalmi aspirációjának megszilárdítása miatt emeltette Gallienust az isteni császárok közé, és nem érdemeinek elismeréséért. Claudius tarthatott a Mediolanum alatt táborozó katonák esetleges bosszújától, ezért csak Gallienus istenné avatásával, és a hadsereg lefizetésével tudta elérni a megbékélést.⁷³

A merénylők egytől egyig újonnan felemelkedett, többségükben illír származású emberek voltak, akik Gallienus körébe kerülve megismerhették a taktikai lépéseiben és a reformjaiban rejülő hosszú távú eredmények lehetőségét, de a hatalom közelében úgy érezhették, hogy közöttük sokkal érdemesebb ember is van a birodalom irányítására.⁷⁴ Bár mindent Gallienusnak köszönhettek, hiszen többségük tanulatlan, egyszerű ember volt, de átláthatták császáruk és a senatus közötti feszült viszonyt, és azt saját ambíciójuk érdekében felhasználhatták. Így tett Claudius Gothicus is, akit a római források már egekig magasztalt, senatusbarát császárként ábrázolnak.

Értékelés

A Gallienust követő császárok, Claudius Gothicus (268–270) és Aurelianus (270–275) az ő katonai újításait tökéletesítve végül helyreállították a birodalmat. Gallienus tehát megteremtette a megfelelő alapokat a válság leküzdésére, így a római források negatív Gallienus-képével ellentétben megállapíthatjuk, hogy az újjáépüléshez szükséges lépéseket csak egy határozott, művelt és kiváló taktikai érzékkel rendelkező császár tehette meg. Az ellentmondások és az írói fogások alapján a *HA*, Aurelius Victor és Eutropius nem tekinthetőek a 250-es és 60-as évek hiteles forrásainak. Mindhárom ugyanabból a Gallienus-ellenes hagyományból táplálkozik, amelyet a szenatori arisztokrácia teremtett meg, mert kihagyta őket a vezető katonai és közigazgatási pozíciókból.

Gallienus császár igazi alakja teljes egészében nem ragadható meg, de jó példája a késő római történetírás politikai befolyásoltságának. Az a tény, hogy a zavaros 3. század viszonyai közepette sokáig (253 és 268 között) hatalmon tudott maradni, arra enged következtetni, hogy a katonacsászárok korának legkiemelkedőbb uralkodója volt.

⁷² *HA A két Gallienus* 15

⁷³ Lásd: Southern 2001. 108.

⁷⁴ Lásd: Southern 2001. 107.

IRODALOM

- ADAMIK TAMÁS: *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Pozsony, 2009, Kalligram.
- ALBRECHT, MICHAEL VON: *A római irodalom története II*. Ford. Tar Ibolya. Budapest, 2004, Balassi.
- ALFÖLDY GÉZA: A Római Birodalom válsága és a társadalmi átalakulás. In Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet*. Budapest, 2000, Osiris, 152–175.
- AURELIUS VICTOR: *Történelem dióhéjban*. 33. Ford. Patay-Horváth András. In Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...: a görög és a római történelem forrásai*. Budapest, 1998, Corvina. 282–284.
- DE BLOIS, LUKAS: *The Policy of the Emperor Gallienus*. Leiden, 1976.
- EUTROPIUS: *Róma rövid története*. 9. könyv. Ford. Teravágimov Péter. Budapest, 2003, Helikon.
- GRANT, MICHAEL: *Róma császárai*. Budapest, 1996, Corvina.
- KRAWCZUK, ALEKSANDER: *Római császárnék*. Szeged, 2008, Lazi.
- KRAWCZUK, ALEKSANDER: *Római császárok*. Szeged, 2008, Lazi.
- MÓCSY ANDRÁS: *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó.
- SOUTHERN, PAT: *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London and New York, 2001, Routledge.
- SZABÓ EDIT: A politikai válság mélypontja: Valerianus és Gallienus császársága (253–268). In Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*. Budapest, 2007, Osiris. 566–572.
- TECHERT MARGIT: Plotinos és a campaniai „pedagógiai provincia” (Platonopolis) felállításának terve. *Magyar Paedagogia* 41 (1932) 75–83.
- TREBELLIVS POLLIO: A harminc trónbitorló. Ford. Szűcs Tamás. In *Császárok története (Historia Augusta)*. sajtó alá rend. Burai Erzsébet, Havas László, Szűcs Gábor, Takács Levente. Debrecen, 2003, Multiplex Media – Debrecen University Press. (továbbiakban Burai 2003.) 427–458.
- TREBELLIVS POLLIO: A két Gallienus. Ford. Takács Levente. In Burai 2003. 409–427.
- TREBELLIVS POLLIO: A két Valerianus. Ford. Szögedi Gabriella. In Burai 2003. 404–409.

GERGŐ GÖNCZI

Emperor Gallienus in the Roman Historiography

Under the reign of Gallienus the Roman Empire fell down to an economic, social and financial crisis. The core thesis in Roman historiography of the fourth century is, that the negligence and the disinterest of the Emperor were the main causes. The Roman tradition was governed by this negative image, but Gallienus was much more.

In my research I studied the works of Eutropius and Aurelius Victor, and the biography of Gallienus in the *Historia Augusta*. In the first part of this article, I put the changes of the Roman historiography in the fourth century and the background of the negative criticism of Gallienus in perspective, followed by, the main elements of the senatorial propaganda, which the Roman historiography used against Gallienus. Some examples are natural disasters, the contrasts between Gallienus and the Valerians, Gallienus' connections with women, and the flaws of Gallienus, like cruelty, negligence, weakness, uncertainty and so on.

Finally, in the conclusion I point out that Gallienus was not as bad as the Roman historiography depicted him. The emperor was a confident, literate and a tactician.

HAJDÚ ATILA

Lucanus Cordusa

A megistenülés szemtanúi a római hagyományban

Rómában az apoteózis képzete csak Augustus *principatus*ával ölthetett hivatalos, a római hagyományoknak megfelelő formát. Octavianus még az „Augustus” cím birtokában sem engedte meg saját személyének isteni tisztelétét, annak ellenére, hogy a *senatus* által felajánlott megtisztelő cím már bizonyos tekintetben isteni jegyekkel ruházta fel a fiatal államférfit. A leendő *princeps* beérte azzal, hogy *Divus Iulius* fiaként (*divi filius*ként) emlegessék, és a *domus privata* szférájából ismert *genius*ához fohászkodjanak lakomáik alkalmával.¹ Ezzel párhuzamosan az *Imperium* görög és kis-ázsiai területein az utópisztikus világbékét elhozó *sóter*-képzet alapján *Dea Roma* perszonalifikált alakjával együtt Augustust θεός Σεβαστός-ként tisztelték.² Rómában azonban csak halála után – Tiberius császár és Livia kezdeményezésére – hivatalos *senatusi* határozat alapján *Divus Augustus* néven emelkedhetett a „*kéklő égi terekbe*”³; ezzel teremtődött meg az állami *consecratio* aktusa.⁴

Az apoteózisról szóló hivatalos *senatusi* határozatot Caesar máig tisztázatlan egyeduralmi törekvései,⁵ és Octavianus-Augustus karizmájának megformálása nyomán alakították ki, amely biztosította annak intézményes kereteit, és kizárólagossá tette az *imperator* vallásos tisztelétét. A császárkor későbbi időszakában a politika és az apoteózis-elképzelések olyannyira összekapcsolódtak, hogy a *consecratio* szertartása a Kr. u. 2. századra a császári hatalom megszerzésének egyik legitimáló eszközévé vált.⁶

A folyamat párhuzamosan az irodalmi tradícióban is nyomon követhető. Az istenné emelt császárok irodalmi megjelenéseivel kapcsolatban a szakirodalom több tényezőt említ: egyrészt a hellénisztikus királykultuszt igazoló udvari költészetet,⁷ másrészt az archaikus római irodalmi hagyományban az istenvilágot racionális köntösbe bújtató Ennius munkásságát.⁸ Az élő ember

¹ Lily Ross Taylor régészeti emlékekre hivatkozva meggyőzően érvel amellett, hogy bizonyos, Pompeiiben talált, négyzetes márványoltárokat díszítő jelképek, mint a babérág, a bikaáldozat, a polgári koszorú (*corona civica*) egyértelműen azt támasztják alá, hogy az itáliai területeken már a császárkor hajnalán létezett császárkultusz. Taylor szerint Augustus *genius*ának tisztelete nemcsak a magánszférában volt engedélyezett, hanem már uralkodása idején Italia szerte az állami vallásos életben is. Taylor 1931. 216–218.; Köves-Zulauf 1995. 174–175.

² Taylor 1931. 142–145. A görög és római numizmatikai és epigráfiai jellegzetességekhez lásd még: Taeger 1960.

³ Enn. *Ann.* 54–55. Skutsch.

⁴ Vö.: Tert. *Apol.* 5.1. Augustus kultuszának intézményesített kereteket biztosítva papi *collegiumot* (*Sodales Augustales*) hoztak létre, amelynek legfelsőbb papnöje a *princeps* özvegye, Livia, *flamenje* az ifjú Germanicus lett. Részletesebben lásd: Nock 1978.

⁵ Bővebben lásd: Weinstock 1971.

⁶ Vogel 1973. 41.

⁷ Fritz Taeger kiváló összefoglalást ad a görög irodalom és a karizmatikus képzetek viszonyáról: Taeger 1957. 371–396.

⁸ Ennius a Kr. e. 4–3. században alkotó Euhémeros *Hiera anagraphé*jának lefordításával (a latin változat címe

isteni természetét elfogadó euhémerezmus azonban a római köztársaság korának túlzott puritán, zsarnokellenes szemlélete miatt nem tudott mély gyökeret eresztetni, és csak a késő köztársaság korában – különösen Marcus Tullius Cicero működése nyomán – kapott erőre, abban a korban, amikor Pompeius és Caesar politikai tevékenysége áthelyezte a határvonalat a halandó ember és az istenvilág között.⁹

A jelen dolgozatban a *consecratio* eljárásához kapcsolódó szemtanú-motívumot szeretnénk tüzetesebben megvizsgálni. A téma feldolgozása fontos, mert a karizmatikus képzeteket taglaló szakmunkák kevés figyelmet szenteltek a jelenség részletes tárgyalásának. Az apoteózisoknál fellépő tanúk és a beszámolóik alapján levont következtetések után e szempontokat szem előtt tartva kívánjuk szemügyre venni Pompeius apoteózisának leírását Marcus Annaeus Lucanusnál (Luc. 9.1–18), arra a kérdésre keresve a választ, hogy bővíthető-e a szöveg alapján a megistenülések szemtanúinak sora.

A vizsgálatot egy rövid kutatástörténeti áttekintéssel érdemes kezdenünk. A szakirodalomban nem alakult ki egységes vélemény azzal kapcsolatban, hogy az irodalmilag megformált tanú milyen mértékben és időben meddig kapcsolódott az elhunyt *princeps* temetési szertartásához, másképpen fogalmazva: az irodalmi hagyomány mennyiben volt képes befolyásolni a *ritus consecrationis*it.

Az érett császárkorból származó latin és görög nyelvű történeti szövegeink¹⁰ valamint az ikonográfiai és építészeti emlékművek vizsgálata során a kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy a hagyomány a megistenülést igazoló tanú-motívumot csak a császári ideológia megalapozásához használta fel.¹¹ Az érett császárkorra – különösen a Kr. u. 2. századra – szerepe fokozatosan visszaszorult, és rendeltetését a halotti máglyáról felröppenő sas vette át.¹² A nyilvánosság előtt Iuppiter szent madarának felemelkedése szimbolikusan a császár lelkének apoteózisát kívánta reprezentálni, amelynek párhuzamai már az ókori babilóniai hitvilágban is ismertek.¹³

Elias Bickermann 1929-ben közreadott tanulmányában a *consecratio* jelenségének fejlődési „szintjeit” a római államvallással való ellentmondásos viszonyának kontextusában vizsgálta. Az ókortörténész szerint a hitelesítő személye szorosan összekapcsolódott a szentté avatás gyakorlatával, ugyanis a tanú eskü alatt tett beszámolója a vallási rítus keltette szemfényvesztés benyomását foszlatta szerte a halandó emberekben.¹⁴ Bickermann Seneca *Apocolocyntosis*ának *prooemium*ára hivatkozva határozottan állította, hogy Claudius istenek közé emelkedése volt az utolsó, aminek megerősítéséhez tanút állítanak elő, az ünnepség részleteiről a következő időszakban semmi biztosat nem tudunk meg, csak az Antoninus-dinasztia isteni császárai és császárnéi számára honosítanak meg új keletű kettős temetkezési szokásokat (*doppelte Bestattung*).¹⁵

Sacra Historia volt) új vallási irányzatot honosított meg az akkori Rómában. Eszerint az istenek az ősidőkben élt valódi emberek voltak, akiket haláluk után tetteik alapján emeltek istenekké. Ily módon a Rómában is tisztelt istenek mögött történelmi személyeket látott, új megvilágításba helyezve isteni hatalmukat. Ennius Romulus (Enn. *Ann.* 110–111. Skutsch) és Scipio Africanus (Enn. *Epig.* Frg. 3.[19], 4 [21]) Enn. *Epig.* frg. 4 [23]) égbe emelésével minden bizonnyal nagy hatást gyakorolt a korabeli vallásos képzetekre. Dominik 1993. 49.; Newman 1965. 46.

⁹ Cole 2006. 538.

¹⁰ A legfontosabb forrásaink a temetési szertartást illetően: Augustus szentté avatásához Suet. *Aug.* 100; D. C. 56.46.1–5; Pertinax consecratiójához D. C. 75.4–5; Septimius Severus temetéséhez Hdn. 4.2.

¹¹ Kiváló összefoglalás a császári consecratióhoz: Price 1987. 73.

¹² Vogel 1973. 41.

¹³ Bickermann 1978. 97. 64. jegyzet.

¹⁴ Bickermann 1978. 97.

¹⁵ Bickermann 1978. 101–102.

Bickermann érveivel szemben Ittai Gradel fogalmazott meg kritikát. Az istenné avatási ceremóniákról beszámoló történeti szövegekben nem találhatunk semmiféle utalást arra vonatkozólag, hogy a csodás felemelkedés szemtanújának esküje bármilyen szerepet is játszott volna a *senatus decretum*ában.¹⁶ A kutató szerint csupán arról van szó, hogy a történetileg nem adatolható Proculus Iulius – aki látta az istenné vált Romulus-Quirinust – az irodalmi tradíció forrása, akinek alakját Augustus politikája az „*imitatio Romuli*” jegyében aktualizálta.¹⁷ A megistenülést bizonyító személy mindössze azt a célt szolgálta, hogy az augustusi világrend egyik támasza lehessen, miközben semmilyen formában nem fonódott egybe a szentté avatási szertartással, mindössze pszichológiai motiváció állhatott a motívum életre keltésének háttérében.¹⁸ Mindenesetre a ma ismert forrásaink és régészeti anyagok tanúsága szerint a tanú által tett beszámoló és a hivatalos megistenülési szertartás közötti törés valamikor a Kr. u. 1–2. század fordulóján következett be, amikor a szemtanú szerepét a sas vette át.

Ettől függetlenül a Kr. u. 2. századból egyes irodalmi szövegek kiválóan bizonyítják, hogy az irodalmi tanú-motívum nem tűnt el nyomtalanul.¹⁹ Az „*imitatio Romuli*” sorába tökéletesen beleillik a Kr. u. 117-re datált giefseni papirusztöredék. A töredék elején maga Phoebus Apollo jelenik meg Traianus császár apoteózisánál: „*Fehér lóval húzott kocsin felemelkedve Traianusszal érkezem hozzád, ó nép, az igen jól ismert Phoebus isten, hírvül víve az új uralkodót, Hadrianust [...]*”²⁰ Az isten által kinyilatkoztatott szavak a keresztény kultúrkörben is sajátos rendeltetést kaptak: Jézus Krisztus sírjánál egy angyal adta hírvül a sírt látogató asszonyoknak a megváltó feltámadását.²¹ De a pogány gondolkodásban is megvan a párhuzamuk: Lukianos a vallási és filozófiai eszméket kigúnyoló satírájában Peregrinos Próteus vándorprédikátor önelégetését meséli el a Kr. u. 165. évi olympiai játékokon.²² Egyértelműen a császári szentté avatási szertartásokra utal a máglyáról felszálló sas mellett az apoteózist igazoló szemtanú beiktatása is. A motívumról a Kr. u. 2. századi ókeresztény írók is tudnak, akik a pogány „tévelygések” ellen megfogalmazott vádjaikban Krisztus feltámadásával szemben kifogásolják a római császárok istenné avatását.²³ Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Kr. u. 2. századra a temetkezési szertartásokból kiszorult tanú topikája beépült az irodalmi kánonba, ami lehetőséget teremthet arra, hogy az eddig ismert tanú-*enumeratiót* újabb szereplővel bővíthessük.

A továbbiakban térképezzük fel a motívum irodalmi forrásvidékét, milyen szerepben tűnt fel az első szemtanú a rómaiaknál meghonosodni látszó apoteózis-leírásokban.

Proculus Iulius mitikus alakja a római irodalom kezdeteire nyúlik vissza. A Kr. e. 3–2. század fordulóján alkotó Ennius *Annales* című töredékesen fennmaradt történeti eposzának 62. fragmentumában az első római típusú apoteózis beteljesedéséről nyilatkozik: „*Ezzel magyarázható, hogy a mieink véleménye szerint Romulus isteni körben időzik az égben, ahogy a hagyománynak megfelelően Ennius írta.*” (Fordította: Vekkerdi József)²⁴ Otto Skutsch – Vahlen

¹⁶ Gradel 2004. 295–297.

¹⁷ Augustus Romulus imitációjához bővebben lásd: Scott 1925.

¹⁸ Gradel 2002. 197.

¹⁹ Weinreich 1923. 24–25.

²⁰ Ἀρματι λευκοπῶλω ἄρτι Τραιαν[ῶ] | συνανατείλας ἦκω σοι, ὦ Δῆμη[ε], | οὐκ ἄγνωστος Φοῖβος θεός ἀνακτα κατὸν Ἀδριανὸν ἀγγελῶν [...] (P. Giss. 1.1) A papirusz a következő kiadásban szerepel: E. Heitsch 1963.; További tájékoztatóhoz: Kornemann 1907.

²¹ Máté 2.28.

²² *De morte Peregrini* 39–40.

²³ Tert. *De spect.* 30; Tert. *Ad Nat.* 1.30.31; Justinus M. *Apol.* 1.21.3; Tatian. *Ad Graecos* 10.

²⁴ *Ex hoc est nostrorum opinione „Romulus in caelo cum diis agit aevum”, ut famae adsentiens dixit Ennius.*

nyomán – azt bizonygatta, hogy a Romulus megistenülését igazoló enniusi töredék eredetileg Proculus Iulius szájából hangozhatott el, amelyet a Titus Livius által megformált Proculus költői elemekkel tarkított beszéde alapján feltételezett.²⁵ Az Augustus kori történetírónál Proculusnak a római polgárság körében mondott beszéde után valóban elhitték, hogy a titokzatos körülmények között eltűnt Romulus az égilakók között van.²⁶ „Polgárok! A város atyja, Romulus, ma hajnalban az égből alászállva megjelent előttem. Amikor rémült döbbenettel és mélységes tisztelettel megálltam, s könnyörögve kértem, hogy szembenézhessek vele, ezt mondta: »Menj és vidd hírud a rómaiaknak, az égiek akarata, hogy az én Rómám a földkerekség feje legyen; gyakorolják hát a katonáskodást, legyenek meggyőződve róla, s hagyják utódaikra meggyőződésüket, hogy semmiféle emberi hatalom nem szállhat szembe a római fegyverekkel.« Így beszélt – mondta –, és eltűnt a magasban.” Csodálatos, milyen bizalmat keltett Proculus, és hogy a halhatatlanság hite mennyire megenyhítette a népek és a hadseregek Romulus után érzett bánatát. (Ford.: Kis Ferencné)²⁷

A liviusi hagyomány előtt Proculus Iulius neve először Cicero *De re publica* című, Kr. e. 54–51 között íródott állambölcseleti munkájában bukkan fel, amely egészen a késő antikvitásig hagyományozódott.²⁸ A forrásokat összevetve Proculus vallomásai kisebb-nagyobb eltérésekkel számolnak be Romulus római vallásos köntösbe bújtatott *epiphaniájáról*, de mindegyik forrás egybehangzóan állítja, hogy Proculus valamilyen formában részese a városalapító megistenülésének.²⁹

Cicero érdeme, hogy a polgárháborúk zűrzavarában testvérgyilkosként aposztrofált Romulus negatív képét gondjaiba vette: a Catilina-összeesküvés leleplezése után saját magát az új Romulusként propagálta.³⁰ Proculus Iulius személye ezért több szempontból is fontos Cicerónál: „Romulus azonban a szellem és a férfiúi tökéletesség valóban oly erejével bírt, hogy az emberek őt illetően Iulius Proculusnak, egy földművesnek adtak hitelt olyan dologban, amelyet már sok évszázaddal korábban egyetlenegy halandóról sem hittek volna el; az atyák ösztönzésére, azért, hogy ezek a Romulus eltűnésével kapcsolatos rágalmat magukról eltereljék, azt mondta a népgyűlésen, hogy látta Romulust azon a dombon, melynek neve ma Quirinalis; ő maga bízta volna meg azzal, hogy kérje a népet, emeljen neki ezen a dombon egy szentélyt; ő maga isten és neve Quirinus.” (Ford.: Hamza Gábor)³¹

Cic. *Tusc.* 1.28.1. Ennius valószínűleg tárgyalhatta a *conditor Urbis* Iuppiter általi égbe emelkedését is. Az *Annales* 54-55-ös sorszámmal ellátott töredékében Iuppiter tesz ígéretet Marsnak, hogy élete végén fiát az égbe emeli: *unus erit quem tu tolles in caerula caeli | templa azaz egyedül ő lesz, akit te emelsz majd a kéklő égi terekbe. Két évszázaddal később Ovidius Fastijában erre az enniusi helyre utalva jelentette ki, hogy Romulus az egyetlen (unus), aki részesülhet az istenné válásban, Remusnak halandóként kell meghalnia. Vö. Ov. Fast. 2.495 sq. Köves-Zulauf 1995. 174–175.; Skutsch 1968. 131.; Gosling 2002. 53.*

²⁵ Skutsch 1985. 260.; Vahlen 1903. 165.

²⁶ A Romulus halálát tárgyaló történeti szövegek összehasonlító elemzését kínálja: Pabst 1969. 17–19.

²⁷ 'Romulus' inquit 'Quirites, parens urbis huius, prima hodierna luce caelo repente delapsus se mihi obvium dedit. cum perfusus horrore venerabundus adstitissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset, »abi, nuntia« inquit »Romanis caelestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit; proinde rem militarem colant sciant que et ita posteris tradant nullas opes humanas armis Romanis resistere posse.« Haec – inquit – locutus sublimis abiit.' Mirum quantum illi viro nuntianti haec fides fuerit, quamque desiderium Romuli apud plebem exercitumque facta fide immortalitatis lenitum sit. Liv. 1.16.6–8.

²⁸ Borzsák 2000. 61.

²⁹ Antik források Proculus Iulius beszámolójáról Romulus epifániájának módjáról és helyszínéről: Romulus elhagyta Róma városát D. H. 2.63.3; Romulus leszállt az égből, majd visszazöckent Liv. 1.16.6; A Quirinalis dombon találkoztak Cic. *Leg.* 1.3; Proculus és a király szembetalálkoztak Plut. *Rom.* 28.1; Proculus saját szemével látta Romulust az égbe szállni, hangját hallani Plut. *Num.* 2.3.

³⁰ Vö: Classen 1962; Havas 2001.

A titokzatos körülmények között eltűnt Romulus tehát megjelenik Proculusnak és utasítja, hogy a később róla elnevezett dombon, a Quirinalison kultuszát meghonosítsa. Az alba longai földműves beszámolója³² kapcsolja össze a római királyt egy vallástörténetileg igen nehezen megragadható tradicionális istenséggel, Quirinusszal. A kutatók szerint a Iulius név egyértelműen a *gens Iulia* becsvágyára utal, közismert ugyanis, hogy a nemzetség már a Kr. e. 2. századtól kezdte hangsúlyozni Venus istennőtől és Alba Longából való származását. A Iuliosok feltehetőleg az annalista történetírás torzításainak eredményeképpen kerültek bele a Romulus legendába, még a caesari diktatúra előtt.³³ Classen közvetve is rámutatott, hogy a cicerói szöveg esetében Proculus Iulius már a kortárs Iulius Caesarhoz kapcsolódik.³⁴ Egy ősi vallási hagyományban egy új szerepkörben feltüntetett istenség (ebben az esetben Romulus-Quirinus) elfogadása hivatalos jóváhagyás nélkül elképzelhetetlen lett volna. A kutatás ennek igazolását a *pontifex maximus* tisztségében látta, amely méltóságot Iulius Caesar már Kr. e. 63-tól betöltött. Az aranykori irodalomban – legfőképpen Liviusnál és Ovidiusnál³⁵ – közölt változatokkal a romulusi hagyományokat ápoló Iulius Caesar és Augustus isteni karizmáját támasztották alá.³⁶

Augustus halála után a proculusi-romulusi minta meghonosodni látszik a császári ideológiában, az első *princeps* istenségét alátámasztó tanú a proculusinál sokkal egyszerűbb és letisztultabb képet mutat. Suetonius Augustus-életrajzában a kor *consecratiós* szertartásáról szűkszavúan nyilatkozik, sőt az is szembeütő, hogy meglehetősen homályosan fogalmaz a tanú rítusban betöltött szerepéről: „*akadt olyan praetori rangú férfi, aki megesküdt rá, hogy látta, mikor az elhamvasztott test az égbe száll.*” (Ford.: Kis Ferencné)³⁷

Cassius Dio hosszabb leírásában már név szerint említi Augustus megdicsőülésének szemtanúját: egy Numerius Atticus nevű *praetort*, akit esküvel megerősített beszámolójaért a *princeps* özvegye kétszázötvenezer drachmával jutalmazott. A romulusi tradíció és a jelen – ahogyan a Dio által vont párhuzam is mutatja – összetalálkoznak: „*Livia pedig kétszázötvenezer drachmával jutalmazott egy bizonyos Numerius Atticus nevű, praetori rangú szenatort, amiért az megesküdt rá, hogy látta Augustust az égbe emelkedni, ahogyan azt Proclusról és Romulusról mondják.*” (Ford.: Bencze Ágnes)³⁸

A kutatásban Numerius beszámolójának hitelességét többen megkérdőjelezték: ugyanis a tanú fellépése előtt egy pár sorral fentebb Augustus temetéséről az alábbiakat olvashatjuk: „*Ezután a centuriók – a határozat értelmében – fáklyákat ragadva alulról meggyújtották a máglyát, és*

³¹ Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio homini agresti crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent; qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in contione dixisse fertur, a se visum esse in eo colle Romulum qui nunc Quirinalis vocatur; eum sibi mandasse ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret; se deum esse et Quirinum vocari. Cic. *Rep.* 2. 20. Romulus és Quirinus azonosításának problémaköréhez lásd: Latte 1960. 113–114.; Rose 2003. 1291.; Wissowa 1912. 153–156.

³² Livius beszámolójában Proculus Alba Longa alapítójának, Ascaniusnak az utódként kapcsolódik a gens Iuliához, Liv. 1.30.2. Cicerónál és Halikarnassosi Dionysiosnál egyszerű vidéki földművesként tűnik fel, Cic. *Rep.* 2.20; D. H. 2.63.3. Plutarchos szenatori rangú embernek ábrázolja, Plut. *Rom.* 28.1.

³³ Ogilvie 1965. 85.; Borszák 2000. 61.

³⁴ Classen 1962. 191–192.; Romulus-Quirinus és Caesar viszonyához: Burkert 1962.

³⁵ *Ov. Fast.* 2.499–510.

³⁶ Classen 1962. 191–192.

³⁷ Nec defuit vir praetorius, qui se effigiem cremati euntem in caelum vidisse iuraret. Suet. *Aug.* 100.4.

³⁸ Ἐκεῖνη δὲ δὴ Νομμερίῳ τινὶ Ἀττικῷ, βουλευτῇ ἑστρατηγηκότῃ, πέντε καὶ εἰκοσι μυριάδας ἑχαρίσατο, ὅτι τὸν Αὔγουστον ἐν τὸν οὐρανόν, κατὰ τὰ περὶ τοῦ Πιρόκλου καὶ περὶ τοῦ Ρωμίλου λεγόμενα, ἀνίοντα ἑορακέναι ᾤμοσε. D. C. 56.46.2.

*elhamvasztották, egy, a máglyáról felelesztett sas repült, mintha Augustus lelkét az égbe repítené.*³⁹

Dio e két állítása között nehezen teremthető kapcsolat: a *historicus* leírásából nem derül ki egyértelműen, hogy Augustus égbe szállásának szemtanúja és máglyáról felrepülő sas rítusa egy és ugyanazon eseményhez köthető-e. Továbbá felveti a kérdést, hogyan lehetséges, hogy Augustus esetében mindkettő motívum jelen van.

A paradoxon feloldására több megoldás kínálkozik: először is ismeretes, hogy a nicaei történetíró tekintélyes *senator*ként a korabeli Róma *consecratio*-szertartásainak menetét is jól ismerte, olyannyira, hogy maga is részt vett Pertinax császár temetési szertartásán.⁴⁰ Így Augustus esetében nem lehet kizárni, hogy a történetíró a *principatus* korai időszakára vetítette vissza saját korának temetkezési szokásait, pontosabban azt a jelenetet, miszerint tanú beszámolója helyett már a császár máglyája mellől felszálló sas bizonyította az *imperator* megistenülését. Másik értelmezés a fentebb emlegetett Gradel nevéhez köthető. A kutató a *senator* megjutalmazását voltaképpen megvesztegetésnek interpretálta, ezzel igyekezett alátámasztani, hogy a hitelesítő személye „felesleges” a temetési szertartás alkalmával, s érvelni amellet, hogy az első *princeps*et lángoló ravataláról már a sas emelte az égilakók közé.⁴¹

Az ezüstkori irodalomban folytatjuk vizsgálódásainkat. Seneca az örök nyugalomra szenderülő Claudius császár égbe költözését pellengérré állító szatíráját így kezdi: „*Ki követelt valaha a történéstől hites tanukat? De ha mégis feltétlenül szükséges tekintélyre hivatkozni, kérdezték meg azt, aki Drusillát látta a mennybe menni; el fogja mondani, hogy Claudius is látta ugyanarra haladni, »aprózza a lépést«.* Ez az ember akarva-akaratlanul kénytelen mindent látni, ami az égben történik; ugyanis az Appius út felügyelője, és tudod, erre ment az isteni Augustus és Tiberius Caesar is az istenekhez. Ha megkérded, neked négy szemközt elmeséli; többek előtt ki sem nyitja a száját. Mert mióta a szenátusban megesküdt, hogy Drusillát látta a mennybe menni, és ilyen jó hírért cserében senki sem hitt neki, ünnepélyesen megfogadta, hogy soha többé nem tesz jelentést arról, amit lát, még ha a Forum közepén a szeme előtt ölnek is meg egy embert. Amit akkor tőle hallottam, azt mondom el most pontosan és világosan: úgy legyen ő egészséges és boldog!” (Ford.: Szilágyi János György)⁴²

A szakirodalom a szöveghellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy a Lukianoszhoz hasonlóan korának történetírói kutatásaihoz kritikusan álló Seneca a felesküdt tanú (*iurator*) kifejezést a jogi szférából vette át, mivel a *iurator* eredetileg a *ensorok* segítője volt, és a *census*ba felvett adatok megbízhatóságát ellenőrizte.⁴³ Seneca minden kétséget kizáróan a hagyomány korábbi

³⁹ Κάκ τούτου δᾶδας ἐκατόνταρχοι, ὡς ποῦ τῆ βουλῆ ἐδόκει, λαβόντες ὑφήψαν αὐτήν· καὶ ἡ μὲν ἀνηλίσκετο, ἀετὸς δὲ τις ἐξ αὐτῆς ἀφεθεὶς ἀνίπτατο ὡς καὶ δὴ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐς τὸν οὐρανὸν ἀναφέρων. D. C. 56.42.3.

⁴⁰ Price 1987. 95.; Cassius Dio Augustus temetéséről tett beszámolójához Swan részletes kommentárja: Swan 2004. 343–344.

⁴¹ Gradel 2004. 296–297.

⁴² Quis umquam ab historico iuratores exegit? tamen si necesse fuerit auctorem producere, quaerito ab eo qui Drusillam euntem in caelum vidit: idem Claudium vidisse se dicit iter facientem ‚non passibus aequis‘. velit nolit, necesse est illi omnia videre quae in caelo aguntur: Appiae uiae curator est, qua scis et divum Augustum et Tiberium Caesarem ad deos isse. hunc si interrogaveris, soli narrabit: coram pluribus numquam verbum faciet. nam ex quo in senatu iuravit se Drusillam vidisse caelum ascendentem et illi pro tam bono nuntio nemo credidit quod viderit, verbis conceptis affirmavit se non indicaturum etiam si in medio foro hominem occisum vidisset. ab hoc ego quae tum audivi, certa clara affero, ita illum salvum et felicem habeam. Sen. *Apoc.* 1.2–3.

⁴³ A *iurator* jogkörét lásd: Pl. *Trin.* 872; Liv. 39.44.2. Az *Apocolocyntosis* értelmezéséhez mind a mai napig alapvető munka: Weinreich 1923. 17–24.; Ball 1902. 157.

példáit vette át, amikor a *Via Appia* felügyelőjének alakját életre hívta, továbbá Drusilla és Claudius apoteózisának szemtanújának emlegetésekor beépítette a szövegbe – mintegy legitimáló példaként – Augustus és Tiberius megdicsőülését is. Tette mindezt annak ellenére, hogy egyrészt a második *princeps* saját személyének kultikus tisztelete sohasem valósult meg, másrészt Claudius istenné válásának szemtanújára nincs más adatunk a fennmaradt forrásokban. Gradel a senecai szövegben emlegetett tanú nevetségességé mivoltát nyomatékosan aláhúzza, sőt ikonográfiai példával támasztotta alá, hogy Claudius temetésén már Iuppiter madara volt a hitelesítő motívum.⁴⁴

Más a helyzet Iulia Drusillával, Caligula testvérével. Kr. u. 38-ban bekövetkező csodás égbe emelkedését és kultuszának megalapozását a történeti és epigráfiai emléktárhely őrizi.⁴⁵ Seneca az isteni szférába költöző Drusilla szemtanúját nem nevezte meg, a korabeli olvasóközönség pontosan tisztában lehetett vele, pontosan kiről van szó, személye valószínűleg nevetség tárgyát képezte az akkori Rómában.⁴⁶ A niceaei Cassius Dio itt is sokkal részletesebb: az isteni Drusilla hitelesítője egy bizonyos Livius Geminius, *senatori* rangú ember volt, aki 250 ezer *denarius* jutalom fejében azt bizonygatta, hogy látta Drusillát, amikor felemelkedett az istenek közé. „Egy bizonyos Livius Geminius senator, megesküdött saját maga és gyerekei teljes pusztulását kívánva, ha hazudik, hogy látta Drusillát az égbe emelkedni és kapcsolatba kerülni az égilakókkal. Tanúul hívott más isteneket és magát (Pantheát). Ezért 250 ezer (denariust) kapott.”⁴⁷

Bár Gradel ezt állította, korántsem lehetünk biztosak benne, hogy az irodalmi hagyomány és a felszentelési szertartás soha nem találkozott volna. Elegendő csupán arra gondolnunk, hogy az élő Augustus isteni tiszteletét már életében az irodalom és az építészet propagandisztikus felhasználásával tudatosan alapozta meg, belefoglalva azokat a *principatus* uralmi ideológiájába, amely alól a tanú beszámolója sem feltétlenül volt kivétel.

Ami a forrásokkal való ellátottságot illeti, mint Cassius Dio és Augustus példáján láttuk, a *consecratio* rítusát feldolgozó érett császárkori forrásainkból nehezen körvonalazható az apoteózis-szertartás fejlődési íve. A jelenséget leginkább Kr. u. 2–3. századi görög kútfők – mint Cassius Dio és Hérodianosz – alapján ismerjük, amelyek részletesebben elemzik a rómaiak *consecratio*s rítusának egész menetét, míg a latin nyelvű forrásaink sokkalta felületesebbek, hiszen a római olvasó pontosan ismerhette az uralkodónak kijáró temetési szokásokat.

Ami Gradel diói tanúság-motívumának értékítéletét illeti, nézetem szerint a kutató állítása bizonyos tekintetben árnyalásra szorul. Gradel túlzottan negatívan értékeli Dio szöveghelyeit, amikor Numerius Atticus vagy Livius Geminius kapcsán lefizetésről beszél. Dio itt pusztán tényeket közöl, holott már Hérodotos óta a görög történetírói gyakorlatban ismert az a fogás, hogy az író bizonyos nyelvi eszközök használatával finoman érzékeltetni tudja az olvasójával az elmondottakkal kapcsolatos kételyeit vagy éppen a történetnek a hiteles elfogadását.⁴⁸ A császárkori *historicus* szövegének ilyen szempontú elemzése jelentheti a következő lépést e

⁴⁴ Gradel 2002. 196. Seneca *Apocolocyttosis*áról hasonlóan vélekedik Duncan Fishwick is: Fishwick 2002.

⁴⁵ Különbőféle dedikációs feliratok számolnak be *Diva Drusilla* kultikus tiszteletéről: Divae Drusillae sorori / [[C(ai) Caesaris]] Augusti / Germanici azaz Caius Caesar Augustus Germanicus nővérének, Diva Drusillának. CIL 11.3598. Ball 1902. 158.

⁴⁶ Weinreich 1923. 24.

⁴⁷ Λιουιός τέ τις Γεμίσιος βουλευτής ἔς τε τὸν οὐρανὸν αὐτὴν ἀναβαίνουσαν καὶ τοῖς θεοῖς συγγιγνομένην ἑορακέναι ὤμοσεν, ἐξώλειαν καὶ ἑαυτῷ καὶ τοῖς παισίν, εἰ ψεύδοιτο, ἐπαρασάμενος τῆ τε τῶν ἄλλων θεῶν ἐπιμαρτυρίᾳ καὶ τῆ αὐτῆς ἐκείνης· ἐφ' ᾧ πέντε καὶ εἴκοσι μυριάδας ἔλαβε. D. C. 59.11.4.

⁴⁸ Hérodotoshoz vö.: Cooper 1974.

témakörben végzett búvárlásunknak. Nem kizárható, hogy a Kr. u. 3. században alkotó Dio e tanúvallomásoknak a valódi méltatását és megbecsülését is kidomboríthatta, ahogyan ezt Swar is igyekezett alátámasztani a szöveghelyhez írott kommentárjában, azt emelve ki, hogy a történetíró nem vonta kétségbe a tanú jelenlétét és annak beszámolóját.⁴⁹

A következőkben az eddigi kutatás eredményeit részben felhasználva, részben árnyalva egy új tanú kiállítására teszek kísérletet: pontosabban a tanú-motívum és a *consecratio* közötti kapcsolat létjogosultságát egy új adalékkal igyekszem alátámasztani a Nero korabeli Rómában. Az elemzés középpontjában Marcus Annaeus Lucanus a *res publica libera* bukásának utolsó mozzanatát feldolgozó *Pharsaliájának* egyik részlete fog állni. A költő a sztoikus filozófia érnyeivel ruhazza fel szereplőit; istenszerű hősei a köztársasági eszméket valló Pompeius és Cato, antihőse a velük szemben álló, a köztársaságot romba döntő agresszor, Caius Iulius Caesar. Lucanus eposzában három, többé-kevésbé hasonló megistenülés-típusról beszélhetünk: az első leírásban az aranykori költészet hagyományainak nyomán megfogalmazott *prooemiumban* a költő Nero császár istenné válását jósolja meg.⁵⁰ A Nerónak írt *elogium* őszinteségét máig véget nem érő viták övezik: tudvalevő ugyanis, hogy a hagyomány megemlékezik az uralkodó és a költő viszonyának megromlásáról, ami odáig vezetett, hogy Lucanus részt vett a császár elleni összeesküvésben. A 9. könyv elején különféle filozófiai irányzatok és a népi hiedelemvilág ötvözésével Pompeius Magnus apoteózisát írja le,⁵¹ majd ugyanebben a könyvben – összhangban a hivatalos császári *consecratio*val – Cato kultikus tiszteletének leírását tárja az olvasó elé.⁵² A választott szövegrészletünk Pompeius Magnus égbe emelkedésének leírása és az azt közvetlenül megelőző temetési szertartása.

Caesar a pharsalosi csatában fényes győzelmet aratott. A reményvesztett Pompeius abban bízott, hogy családja és az egyiptomi udvar jó kapcsolatai révén XIII. Ptolemaiosnál menedéket találhat. A Ptolemaida uralkodó politikai érdekei azonban mást diktálnak: el akarja nyerni Caesar jóindulatát, és egy egykori római *legionariusszal* lefejezteti Pompeiust. Pompeius halálával az eposz vezérmotívuma, a *libertas* eszménye is megszűnt volna létezni, de Lucanus költői technikája különleges módon teszi lehetővé az eszme továbbélését a vezér halála után. A 9. könyv végén Pompeius isteni lelke testét elhagyva kozmikus magasságokba emelkedik, hosszú, megpróbáltatásokkal teli zarándoklata ezzel érkezik a csúcspontjához, majd a hadvezér fénytel megtelt lelke a bűnök megbosszulójaként (*scelerum vindex*ként) újra alászáll, hogy egyidejűleg két római, Brutus és Cato lelkében telepedjen meg, és továbbadja a köztársaság ügyének stafétáját.⁵³ Lássuk először a hadvezér megistenülését.

„De nem nyughatott az egyiptomi parázspan Pompeius szelleme, s a maroknyi hamu nem fékezhetette a hatalmas árnyat. A máglyából feltört és elhagyván a félig égett tagjait s a becstelen máglyát, a Mennydörgő boltozataira emelkedik. Ahol a sötét levegő a csillagos éggel egyesül, s amekkora tér csak a Föld és a Hold pályája között húzódik, mindenütt félisteni szellemek laknak, akiket a tüzes erény, mert életükben feddhetetlenek voltak, alkalmassá tett az aether legmélyének elviselésére, és örök pályákra gyűjtötte a lelkeiket. Oda nem jutnak el az arannyal és tömjénnel eltemetettek. Miután ott eltelt valódi fénytel és megcsodálta a bolygókat és az éghez rögzített csillagokat, belátta, hogy micsoda éjszaka mélyén van az, amit mi napvilágnak gondolunk, és nevetett

⁴⁹ Swan 2004. 352.

⁵⁰ Luc. 1.33–66.

⁵¹ Luc. 9.1–18.

⁵² Luc. 9.601–604.

⁵³ E. Narducci a leírás filozófiai előképeit a teljesség igényével feltérképezi: Narducci 2001.

*teste megcsonkításának csúfságán. Elrepült innen Emathia mezői, a gyilkos Caesar hadserege és a tengeren szétszórt hajóhadak fölött, a bűnök megbosszulójaként Brutus szent keblében és a legyőzhetetlen Cato elméjében telepedett meg.*⁵⁴

Lucanus a 8. könyv végén realiztikus leírást ad arról, hogy hogyan hamvasztja el a hadvezér tetemét Pompeiust Egyiptomba kísérő *quaestora*⁵⁵, egy bizonyos Cordus, aki a 715. sorban tűnik fel, és 794. sorig tevékenykedik Pompeius sírja körül. A hadvezér szelleme a test elégetésig a megcsonkított tetem körül lebeg.⁵⁶ A hűséges Cordus a hevenyészett temetésen bocsánatért könyörög Pompeius szelleméhez, amiért ilyen módon kell neki megadnia a végtisztességet.⁵⁷ A költő a rétorika eszközeivel érzékelteti, hogy a polgárháború pusztítása közepette az *Imperium Romanum* legnagyobb hadvezérének csak hozzá méltatlan máglya juthatott, a sietség miatt testét csak félig lehetett elégetni, azt is csak partra sodort uszadékfán.

A *quaestor* jelleme jól kirajzolódik előttünk: Cordusban mindvégig magasra törő hullámként csapnak össze a különféle érzelmek: végül Pompeius iránti *pietasa* győzedelmeskedik Caesartól való félelme felett. Monológiájában annak a halotti szellemétől kér bocsánatot, akinek a máglyájáról Pompeius elégetéséhez uszadékfát lopott. Erichtho, a 6. könyvben ábrázolt thessaliali boszorkány sírgyalázásával egyenértékű cselekedet Cordus esdeklő bocsánatkérésével oldódik fel, ami a katonában megtestesülő *prudornak* tulajdonítható.⁵⁸

A következőkben Cordus Pompeius hamvainak helyét és a felállított máglyát jelöli meg azzal a céllal, hogy Pompeius nagysága előtt az utókor is tisztelegessen.⁵⁹ Cordus eközben meggyújtja a máglyát, majd a félig összeégett csontok gyors elhantolásával⁶⁰ és a sírfelirat elkészítésével⁶¹ ér véget a katona epikus történetben betöltött szerepe. A költő a temetésleírást Egyiptom és Róma megszólítása után prófétikus hangon zárja le: az istenekkel egyenlő Pompeius Magnus halhatatlanságát és sírjának örökkévalóságát hirdeti ki az euhémérista tanok felhasználásával, ezek után következik a fentebb már említett *katasterismos*.⁶²

Az epikában jól ismert az a költői technika, hogy a narratív idősíkok – jelen esetben a 8. végén tárgyalt temetési rítus és 9. könyv elején ábrázolt apoteózis leírás – összecsúsznak. A

⁵⁴ At non in Pharia manes iacuere favilla | nec cinis exiguus tantam conpescuit umbram;| prosiluit busto semustaque membra relinquens | degeneremque rogam sequitur convexa Tonantis. | qua niger astriferis conectitur axibus aer | quodque patet terras inter lunaeque meatus, | semidei manes habitant, quos ignea virtus | innocuos vita patientes aetheris imi | fecit et aeternos animam collegit in orbes;| non illuc auro positi nec ture sepulti | perveniunt. illic postquam se lumine vero | inplevit, stellasque vagas miratus et astra | fixa polis, vidit quanta sub nocte iaceret | nostra dies risitque sui ludibria trunci. | hinc super Emathiae campos et signa cruenti | Caesaris ac sparsas volitavit in aequore classes, | et scelerum vindex in sancto pectore Bruti | sedit et invicti posuit se mente Catonis. (Luc. 9.1–18.)

⁵⁵ Quaestor ab Icaro Cinyreae litore Cypru | infaustus Magni fuerat comes Luc. 8.716–717. fordítása: egy quaestor cinyrasi Cyprus icarusi partjáról Magnus balsorsú társa. A sor *aeneisi* allúziójára Brennan világított rá. Aeneas és Achates megtalálják Misenus parton heverő holttestét. Vergilius a halott elégeése közben utal rá: Hectoris hic magni fuerat comes azaz Lakatos István fordításában Hajdan a hős Hectór hive volt, Hectór haditársa Verg. A. 616. Brennan 1969. 104.

⁵⁶ Luc. 8. 746–758.

⁵⁷ Luc. 8. 729–742.

⁵⁸ Luc. 8. 745–751. Viansino kommentárjában Seneca *Oedipus király* című drámájának szöveg helyével veti össze Sen. *Oed.* 65; 550. Viansino 1995. 704.

⁵⁹ Luc. 8.760–774.

⁶⁰ Luc. 8.786–789.

⁶¹ Luc. 8.790–795.

⁶² Luc. 8.823–872; Rudich 1997. 165–166.

máglya körül ténykedő Cordus minden bizonnyal még ott van, amikor Pompeius közelben lévő szelleme az égbe emelkedik.

Plutarchos a hadvezér temetésének bizonyos elemeit a lucanusi leíráshoz hasonló módon írja le, azzal a különbséggel, hogy a görög történetíró beszámolójában Pompeius szabadosa, Philippos építi a máglyát urának és temeti el a tengerparton. Pompeius összegyűjtött hamvait Cornelia albai villájában őrizte, aki férje kultuszát egészen haláláig ápolta.⁶³ A szakirodalom szerint Philippos a régebbi történeti tradíció „terméke”, Lucanus viszont Cordus alakjának megformálásakor új elemmel gazdagítja a Pompeius-képet. Brennan ezt azzal magyarázza, hogy a költő nem tulajdonított kiemelkedő szerepet egy alacsony rangú személynek, ezért hívja életre Cordus alakját, aki *quaestori* minőségében méltó arra, hogy a Birodalom egyik legnagyobb hadvezérének megadja a végtisztességet.⁶⁴ A kutatást élénken foglalkoztatta a kérdés, vajon kiről is lehet szó, ugyanis az antik irodalomban a Kr. u. 4. században alkotó Pseudo-Aurelius Victor adatán kívül egyetlen utalást sem találunk rá vonatkozólag.⁶⁵

Van olyan felvetés, miszerint Lucanus Cordus alakjának mintája a Tiberius császár idején működő Cremutius Cordus történetíró lehetett, aki túlzott *pompeianus* elkötelezettsége miatt kényszerült öngyilkosságot elkövetni. A köztársasági *libertas* eszményét szenvedélyesen hirdető történetíró az ezüstkori irodalomban kitüntetett szereppel rendelkezett, így kerülhetett Lucanus érdeklődésének középpontjába is.⁶⁶ Lucanus tehát róla mintázta volna a *pietast* megtestesítő *pompeianus* érzületű katona portróját, aki képes mindent megtenni azért, hogy egykori bajtársa ebben a kaotikus világban is megkapja a végtisztességet.

A szakirodalom még nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy vajon a Pompeius elhantolását végző Cordus lehet-e egyben a hadvezér apoteózisának szemtanúja is. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a katona jelenléte az epikus dramaturgiában betöltött szerepe miatt is fontos, a továbbiakban azonban arra szolgáltunk érveket, hogy Cordus egyúttal a tanú szerepét is játszhatja.

Pompeius Magnus temetési rítusának bizonyos utalásai⁶⁷ és megistenülése⁶⁸ egyértelműen a császári *consecratio* ellenpontja, mégis bizonyos értelemben hasonló motívumokból építkezik, melyek a későbbi *auctorokat* is meghihlették. Jan Radicke szerint a leírás közeli egyezéseket mutat Tacitus egyik szöveghelyével, Germanicus végső nyugalomra helyezésével. A kutató ennek alapján arra következtet, hogy Lucanus és Tacitus narratívájuk megalkotásakor egy és ugyanazon történeti tradícióból meríthetett.⁶⁹ Az, hogy Lucanus Cordusa „szentségtörést” követ el egy másik máglyán, a temetési rítus beszennyezésére utal. Lucanus mégis eléri a Cordus szájába adott bocsánatkérő könyörgések révén, hogy a halotti szertartás szakrális jellegét megteremtse, szereplőjét a *pontifex*nek kijáró gyászszertartási joggal és a halott szellemek kiengesztelésének tisztjével ruházza fel.⁷⁰ A halott hadvezér sebeit könnyeivel és csókjaival illető katona olyan motí-

⁶³ Vö. Plut. *Pomp.* 80. A leírás történetírással való összevetéséhez kiváló munka: Radicke 2004. 456–460.

⁶⁴ Brennan 1969. 103.; Viansino 1995. 703–704.

⁶⁵ Ps. Aur. Vic. *Vir Ill.* 77. 9; Aurelius Victor Servius Codrus néven említi, amely minden kétséget kizáróan elírás eredménye. Ryan 1998. 254.

⁶⁶ Sen. Cons. *Ad Marciam* 1.2–4, 22.4–8, 26.1–8; Plin. *NH.* 1.7, 1.10, 1.16, 10.74. Tacitus is tudósít Cremutius Cordusról. Bukásának oka nem titkolt pompeianus szimpátiája. Cassiust az utolsó rómainak nevezte. Tac. *Ann.* 4.34–35; Senecához lásd: Zwierlein 1990.

⁶⁷ Luc. 8.729–742.

⁶⁸ Luc. 9.10–11.

⁶⁹ Tac. *Ann.* 3.2–5.

⁷⁰ Viansino 1995. 786. A *iura Maniumot* (halott szellemek jogai) a *pontifexek collegiuma* biztosította lásd: Cic. *Tusc.* 1.27; Cic. *Rep.* 4.8; Liv. 1.20.7.

vum, amit később, a halott Otho császár katonáival kapcsolatban is számon tart a római történeti hagyomány.⁷¹ A máglya (*sepulchrum*) már önmagában is a császári *consecratio* elmaradhatatlan szimbóluma, amely az olvasóban rögtön az istenné emelt Caesarok halotti ravatalának képét idézte fel. Pompeius félig elégetett tetemének költői leírását a történetírói hagyomány is minden bizonnyal felhasználhatta, amikor Caligula titkon megejtett elhamvasztásáról nyilatkozott.⁷²

Előrebocsátva az összegzést, megítélésem szerint Cordus ilyen értelemben az apoteózis szemtanújának szerepét is betölthette, és gazdagíthatja az eddigi tanúk névsorát. A történetileg máshonnan adatolhatatlan szereplő tökéletesen illeszkedik a Cicerónál még földműves szerepben feltűnő, majd a későbbi *auctoroknál senatori* rangra emelkedő Proculus és *magistratusi* tisztséget betöltő „utódai” alakjához. Az epikus hagyományt megújító Lucanus minden bizonnyal ismerhette a történetírók hagyatékát, s csatlakozni kívánt is hozzá, amikor a hadvezérének temetését császári *consecratio*ból ismert elemekkel rendezte el. Igaz, ebben az esetben szereplőjének nincs lehetősége tanúvallomását a nyilvánosság elé tárni, jelenléte mégis azt a benyomást kelthette olvasójában, hogy Pompeius megistenülése szintén a hivatalos, császári normák szerint megy végbe.

A szemtanú motívumának római hagyományban betöltött szerepét taglaló dolgozatomat Vasily Rudich szellemes elmélete zárja. A kutató szerint Pompeius megdicsőülése egyfajta emblemikus jelkép, amivel Lucanus a pompeianus érzelmű Piso-összeesküvésnek kívánt hivatalos ideológiát nyújtani a zsarnoki módon uralkodó Nero császár megbuktatásához.⁷³ Elképzelhetőnek tartom, hogy a szemtanú motívumának felhasználásával Pompeiusnak a sztoikus filozófia tanai szerint végbemenő megistenülésének hitelességét biztosíthatta a korabeli olvasó szemében – mintegy ellensúlyozó erőként – a Caesarok istenné válását alátámasztó „Proculusokkal” szemben.

IRODALOM

- BALL, A. P. (komm.): *The Satire of Seneca on the Apotheosis of Claudius Commonly Called the Apocolocyntosis*. New York, 1902, The Columbia University Press.
- BICKERMANN, E.: Die römische Kaiserapotheose. In A. Wlosok (szerk.): *Römischer Kaiserkult*. Darmstadt 1978, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 82–122.
- BORZSÁK, I.: Cicero-interpretációk. In Borzsák I.: *Dragma: válogatott tanulmányok*. Budapest 2000, Telosz Kiadó. 60–70.
- BRENNAN, D. B.: Cordus and the Burial of Pompey. *Classical Philology* 64 (1969) 103–104.
- BURKERT, W.: Caesar und Romulus-Quirinus. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 11 (1962) 356–376.
- COLE, S.: Cicero, Ennius, and the Concept of Apotheosis at Rome. *Arethusa* 39 (2006) 531–548.
- COOPER, G. L.: Intrusive Oblique Infinitives in Herodotus. *TAPhA* 104 (1974) 23–76.
- DOMINIK, W. J.: From Greece to Rome: Ennius' Annales. In A. J. Boyle (szerk.): *Roman Epic*. London, 1993, Routledge. 37–58.
- FISHWICK, D.: The Deification of Claudius. *The Classical Quarterly* 52 (2002) 341–349.
- GOSLING, A.: Sending up the Founder: Ovid and the Apotheosis of Romulus. *Acta Classica* 45 (2002) 51–69.
- GRADEL, I.: *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford, 2002, Clarendon Press.
- GRADEL, I.: Posthumous Apotheosis. In J. Balty (szerk.): *Purification, Initiation, Heroization, Apotheosis, Banquet, Dance, Music, Cult Images*. Los Angeles, 2004, Calif. Getty Publ. 193–199.
- HEITSCH, E. (szerk.): *Die griechischen Dichterfragmente der römischen Kaiserzeit 1*. Göttingen, 1963, Vandenhoeck & Ruprecht.
- HAVAS, L.: A saecularis gondolat mint irodalomalakító tényező Rómában. *Antik Tanulmányok* 45 (2001) 75–112.

⁷¹ Luc. 8.727–728. Vö. Plut. *Oth.* 27; Tac. *Hist.* 2.49.

⁷² Suet. *Cal.* 59.

⁷³ Rudich 1997. 166–167.

- KORNEMANN, E.: Anax chainos Hadrianos. *Klio* 7 (1907) 278–288.
- KÖVES-ZULAUF, T.: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, 1995, Telosz Kiadó.
- LATTE, K.: *Römische Religionsgeschichte*. München, 1960, Beck.
- NARDUCCI, E.: Pompeo in cielo (Pharsalia IX, 1–24; 186–217), un verso di Dante (Parad. XXII 135) e il senso delle allusioni a Lucano in due epigrammi di Marziale (IX 34, XI 5). *MH* 58 (2001) 70–92.
- NEWMAN, J. K.: Ennius the Mystic II. The Technical Revolution. *G&R* 14 (1965) 44–51.
- NOCK, A. D.: Die Einrichtung des Herrscherkultes. In A. Wlosok (szerk.): *Römischer Kaiserkult*. Darmstadt 1978, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 377–388.
- OGILVIE, R. M.: *A Commentary on Livy, Books 1–5*. Oxford, 1965, Clarendon Press.
- PABST, W.: *Quellenkritische Studien zur inneren römischen Geschichte der älteren Zeit bei T. Livius und Dionys von Halikarnass*. Diss. Innsbruck, 1969, Leopold-Franzens-Universität.
- PRICE, S.: From Noble Funerals to Divine Cult: the Consecration of Roman Emperors. In D. Cannadine – S. Price (Szerk.): *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Cambridge, 1987, Cambridge University Press. 56–105.
- RADICKE, J.: *Lucans Poetische Technik: Studien Zum Historischen Epos*. Leiden, 2004, Brill.
- ROSE, H. J.: s.v. Quirinus. In S. Hornblower – A. Spawforth: *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford, 2003. Oxford University Press. 1291.
- RUDICH, V.: *Dissidence and Literature Under Nero: The Price of Rhetoricization*. New York, 1997, Routledge.
- RYAN, F. X.: The Quaestorship of Servius Cordus. *Zeitschrift für Alte Geschichte* 47 (1998) 254.
- SCOTT, K.: The Identification of Augustus with Romulus-Quirinus. *TAPhA* 56 (1925) 82–105.
- SKUTSCH, O.: *Studia Enniana*. London, 1968, Athlone Press.
- SKUTSCH, O. (komm.): *The Annals of Q. Ennius*. Oxford, 1985, Clarendon Press.
- SWAN, P. M. (komm.): *The Augustan Succession: an Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History, Books 55–56 (9 B.C.–A.D. 14)*. Oxford, 2004, Oxford University Press.
- TAEGER, T.: *Charisma: 1*. Stuttgart, 1957, Kohlhammer.
- TAEGER, T.: *Charisma: 2*. Stuttgart, 1960, Kohlhammer.
- TAYLOR, L. R.: *The Divinity of the Roman Emperor*. Middletown, 1931, Connecticut.
- VAHLEN, J.: *Ennianae poesis reliquiae*. Leipzig, 1903, Teubner.
- VIANSINO, G. (komm.): Marco Anneo Lucano: *La Guerra Civile (Farsaglia) Libri VI–X*. Vol. 2. Milano, 1995, Mondadori.
- VOGEL, L.: *The Column of Antoninus Pius*. Cambridge, 1973, Harvard University Press.
- WEINREICH, O.: *Senecas Apocolocyntosis: Die Satire auf Tod / Himmel und Höllenfahrt des Kaisers Claudius: Einführung, Analyse und Untersuchungen, Übersetzung*. Berlin, 1923, Weidmann.
- WEINSTOCK, S.: *Divus Julius*. Oxford, 1971, Clarendon Press.
- WISSOWA, G.: *Religion und Kultus der Römer*. München, 1912, C.H. Beck
- ZWIERLEIN, O.: Unterdrückte Klagen beim Tod des Pompeius (Lucan. 7,43) und des Cremutius Cordus (Sen. Consol. Marc. 1, 2). *Hermes* 118 (1990) 184–191.

ATTILA HAJDÚ

Lucan's Cordus. Eyewitnesses of Apotheosis in the Roman Tradition

The philology has not reached consensus about the question: how far did the witnesses' reports of the apotheosis influence the public burial ceremony of the Roman Emperors (*consecratio*). These reports appear in the Roman literary tradition since the beginnings, up to the patristic period. The source of this tradition is an otherwise unknown Roman, named Proculus Iulius, who witnessed the ascension of Romulus, the founder of Rome. The witness-motif is obscure and contradictory in the Roman historiography; in our written sources from the second and the third century detailing the *consecratio* the role of personal authentication is effaced and its function is transposed to an eagle ascending from the emperor's catafalque. In this article I present a review of these witnesses according to the literary tradition, and after drawing up their mutual features, I would like to enrich their catalogue with an additional, yet unidentified eyewitness.

SZABÓ ÁDÁM ÁGOSTON

A keresztényüldözések utóhatása: bukott és eretnek püspökök Szent Cyprianus munkásságában

A harmadik századi kereszténység, és egyben a latin nyelvű patrisztikai irodalom kimagasló alakja, Cyprianus, elsősorban azon műveinek köszönheti hírnevét, amelyeket kora legnagyobb problémáira reflektálva alkotott meg. Leveleinek, értekezéseinek témái egy-egy gyakorlati kérdés köré csoportosulnak, az általa adott válaszok pedig évszázadokig iránymutatásul szolgáltak hasonló esetekben. Karthágói püspöksége (248–258) alatt két olyan, nagy fontosságú esemény történt, amelyek alapvető hatást gyakoroltak nemcsak az africai egyházra, hanem a korszak egész kereszténységére: a Decius-féle üldözés és a Novatianus-féle skizma. Ezek a 250-es években végig komoly vitákat okoztak, amelyek több püspököt is szembe fordítottak egymással.¹

Az időben korábbi (250–251) a keresztényüldözés volt, amely nemcsak azért tekinthető különleges fontosságúnak, mert ez volt az első császári kezdeményezésre született és az egész birodalomra kiterjedő ilyen jellegű esemény, hanem a bukottaknak (*lapsi*) a korábnál jóval nagyobb száma miatt is. Sokan voltak ugyanis, akik a császári rendeletnek engedelmessé hajlandóak voltak bemutatni a hagyományos jellegű pogány áldozatot (*sacrificaverunt*), vagy a hivatalnokok megvesztegetésével ezt bizonyító igazolást szereztek (*libellatici*). A velük való bánásmód, a bűnük megbocsátásának kérdése élesen megosztotta az egyházat úgy Africában, mint az egész birodalomban. Cyprianus levelei ékesen tanúskodnak erről a folyamatról: miközben konszenzust igyekezett kialakítani kollégáival, harcolnia kellett egyfelől a radikális irányzattal (akik semmiféle bocsánatot nem voltak hajlandóak adni a bukottaknak), másfelől a túlzottan engedékenyekkel, akikkel kapcsolatban különösen a hitvallók tevékenysége okozott problémát.² Helyzetét nehezítette, hogy sokan az ő magatartását is problematikusnak találták, így ellenfeleinek meggyőzésére tett kísérletei összefonódtak saját szerepének apológiájával.³

Sajátos problémakört képezett a bukott püspökök kérdése, akikkel Cyprianus külön levélben

¹ Cyprianus életére, tevékenységére nézve általában lásd: pl. Burns 2002., Brent 2010. illetve magyarul: Albrecht 2004. 1269–1280.; Vanyó 1999. 9–30.; Chadwick 2003. 108–110.; Adamik 1996. 103–110.; Adriányi 2001. 76–77.

² Hitvallók (*confessores*): azok a keresztények, akik az üldözés alatt a börtönbüntetés és a kínzások ellenére sem tagadták meg hitüket. Kiszabadulásuk után „Istennél szerzett érdemeikre” hivatkozva követelték maguknak a jogot, hogy közbenjáróként megbocsáthassanak a hozzájuk forduló bukottaknak. Cyprianus szemében ez a püspöki hatáskör jogtalan bitorlásának számított, így meglehetősen éles vitákban igyekezett gátat vetni ezirányú tevékenységüknek. Lásd: De Ecclesiae unitate című értekezését, illetve leveleit.

³ Cyprianus ugyanis már az üldözés kezdetén elhagyta Karthágót, levelek révén tartva a kapcsolatot a hívekkel. Püspöktársai közül sokan meghátrálásnak, gyávaságnak értelmezték cselekedetét, és élesen bírálták érte. Cyprianus vértanúsággal kapcsolatos felfogásáról lásd: Brent 2002. 241–268.

foglalkozott, illetve zsinatot is összehívott Karthágóba. Fő célja annak bebizonyítása volt, hogy az ily módon bűnbeesett vezetők a továbbiakban nem alkalmasak a püspöki szerep betöltésére, mi több, bármilyen általuk végzett cselekedet, még a szentségek kiszolgáltatása is érvénytelen.

Szintén a keresztényüldözésben gyökerezett, és részben szintén a püspökök szerepével volt kapcsolatos a másik kérdéskör: Novatianus mozgalma. Ez a nagy műveltségű itáliai *presbiter* és követői a radikális irányvonalat képviselték a bukottakkal kapcsolatban, azonban amikor az üldözésben meghalt pápa⁴ helyére pályáztak, alulmaradtak a mérsékeltebb álláspontra helyezkedő Corneliusszal (251–253) szemben. Miután vereségükbe nem voltak hajlandók belenyugodni, az új pápa és hívei kiátkozták őket, ezzel egy skizmat, illetve eretnekmozgalmat⁵ létrehozva, amely a következő években a birodalom több tartományában, így Africában is hívekre tett szert.

Ekkor addig nem tapasztalt jelentőséggel merült fel egy olyan kérdés, amit a korábbi évszázadokban nem sikerült megfelelően tisztázni: mivel a Novatianus-követők szertartásai a gyakorlatban nem tértek el az egyházi hagyományoktól, sokan nem voltak biztosak abban, érvénytelennek kell-e tekinteni az általuk kiszolgáltatott szentségeket, elsősorban a keresztelést. Más megközelítésben: vajon újra kell-e keresztelni a megtérő eretnekeket?⁶ Cyprianus és az africai püspökök többségének a válasza erre határozott igen volt, a birodalom nagy részében azonban éppen ellenkező elveket vallottak a keresztények. A kérdésben Cyprianus és I. Stephanus pápa (254–257) heves levélváltásba bonyolódott, amelynek csak az újabb keresztényüldözés és mindkettőjük vértanúhalála vetett véget.

A fentiek alapján sejthető, hogy Cyprianus az újrakeresztelésről szóló leveleiben az eretnek püspökök által kiszolgáltatott szentségek érvénytelenségét igyekezett bizonyítani – ugyanúgy, ahogy korábban a bukott püspökökről is ez volt a véleménye. Már ebből is látható, hogy a két csoporttal kapcsolatos érvelése valamilyen módon összefonódik: a hasonlóságok és különbségek pontos tisztázása segíthet, hogy jobban megértsük mind a karthágói püspök gondolkodását, mind a keresztiséggel kapcsolatos dogmák kialakulását – ez azonban csak a szóban forgó művek alapos vizsgálataival lehetséges.

Két levél van a cyprianusi corpusban, amely a bukott püspökökkel foglalkozik: a 65. és 67. számú. Előbbiben, amely egy africai település, Assuræ lakóinak íródott 253-ban, kizárólag a szóban forgó püspök (Fortunatianus) bűneit taglalja, és azt igyekszik bebizonyítani, hogy nem méltó a tisztaságára. Utóbbiban (amely a 254-es karthágói zsinat határozatát tartalmazza két hispaniai püspök, Basilides és Martialis ügyében) ezenfelül azt is kihangsúlyozza, hogy a bukottak helyébe lépett új püspökök megválasztása és felszentelése érvényes, tehát a szóban forgó városok gyülekezetének ezentúl csak őket kell követnie. A probléma háttérben az állt, hogy a két püspök egyike Stephanus pápa elé járult, aki engedélyezte további tevékenységét – így a karthágói zsinat állásfoglalása a pápával való szembezállást is jelentette, felvetve annak egyházon belül elfoglalt helyének kérdését.

Az eretnekkeresztési vita levelei a 69–74. számú művek, illetve a 75., amely egy cappadociai püspöknek, Firmilianusnak a Cyprianushoz írt levele: ebben kinyilvánítja karthágói kollégájával való egyetértését. A másik hatot (254 és 256 között) részben személyesen Cyprianus írta africai püspöktársainak, akik a kérdésben hozzá fordultak tanácsért, részben Karthágóban tartott zsi-

⁴ A „pápa” szót itt a „Róma püspöke” szinonimájaként használom: a korabeli kereszténységben és Cyprianus egyházképében elfoglalt helyéről lásd: lent.

⁵ A két fogalom Cyprianus-korabeli meghatározásáról lásd: lent.

⁶ Raven 1993. 160.

natok határozatait foglalta össze bennük, és mind az africai püspökökhöz, mind pedig Rómába, Stephanus pápához eljuttatta őket. Mindegyik célja annak bebizonyítása, hogy az eretnek püspökök által kiszolgáltatott kereszttség érvénytelen, így azt a megtérőknek újra ki kell szolgáltatni. Cyprianus okfejtése, érvei különösen annak fényében számítanak nagy jelentőségűnek, hogy mintegy fél évszázaddal később egy hasonló probléma következtében az egész africai egyház történetének egyik legsúlyosabb szakadása következett be: a donatista mozgalom. A vezetőjéről elnevezett, 4. század elején kialakult felekezet hasonló elveket vallott az újrakeresztelés kérdésében, mint Cyprianus, sőt, éppen az ő eretnekekről szóló levelezésére alapozták eljárásukat. A kereszttség körüli kérdést végül Augustinus, azaz Szent Ágoston oldotta meg, aki a donatista mozgalmat is felszámolta – és ez a küzdelem döntő mértékben járult hozzá a keresztséggel kapcsolatos mai teológiai nézetek kialakulásához, amelyek így közvetve bár, de Cyprianusnak is köszönhetőek, mivel Augustinusnak az ő műveit kellett cáfolnia.⁷

Ezen következmények ismeretében tehát mindenképpen érdemes részletesen megvizsgálni Cyprianus említett leveleiben azon egyezéseket, azonosságokat, amelyek mind a bukott, mind az eretnek püspökök elleni művekben fellelhetőek. Ezek főleg bibliai példákra és idézetekre alapozott logikai érvek vagy egyéb okfejtések; azonfelül mindegyikük szervesen kapcsolódik Cyprianusnak az egyházzal, a püspökökkel, a szentségekkel kapcsolatos általános nézeteihez.

A két levélcsoport közötti hasonlóságokra már igen korán felfigyelt a Cyprianusszal foglalkozó kutatás, de a szerzők nem mentek túl néhány alapvető megállapításon,⁸ ami elsősorban annak köszönhető, hogy a vonatkozó művek más, a korai egyház állapotára vonatkozó nagy jelentőségű kérdésekben szolgálnak különös fontosságú forrásként, és a vizsgálatuk értelemszerűen ezen kérdések tisztázására irányult. Ilyen témakör volt például a 67. levél kapcsán a püspökválasztás, amelynek folyamatáról, érvényességéről és általában a vele kapcsolatos korabeli véleményekről éppen ebből az írásból lehet a legtöbbet megtudni.⁹ Másrészt ez az első dokumentum a karthágói és a római püspök ellentétéről, amely a pápai primátus kialakulásának folyamatába enged betekintést: ez az egyik olyan terület, amelyben Cyprianus mukássága általános egyháztörténeti jelentőségűnek számít.¹⁰ Még ennél is nagyobb figyelmet kapott a már említett újrakeresztelési vita, amely Cyprianus püspöki tevékenységének utolsó szakaszát szinte teljesen kitöltötte, és benne a pápai primátus mellett a szentségtan, a korabeli egyházfelfogás, a skizma-eretnekség megkülönböztetés és más fontos problémakörök is előkerülnek. Így ezekkel a levelekkel több tanulmány is foglalkozott, de a Cyprianus-monográfiák is külön fejezetet szenteltek nekik.¹¹ Tehát mind a bukott, mind az eretnek püspökökről szóló műveket meglehetősen alaposan vizsgálták meg, de módszeres összehasonlításukra, az azonosságok rendszeres tárgyalására még nem történt kísérlet. Az alábbiakban ezeket vesszük sorra, remélve, hogy az összehasonlítás megerősíti, esetleg gazdagítani tudja a két csoportról eddig külön-külön kialakult ismereteket.

Azok a témák, amelyekkel a tárgyalt levelek hasonlóságot mutatnak, alapvetően két csoportra oszthatóak, bár ezek természetesen szoros kapcsolatban állnak egymással. Az első a bűnös püspököknek mint személyeknek az Istennel, a szentségekkel és általában a hivatásukkal való kapcsolatára vonatkozik, a másik ugyanezt a problémát a közösség, az egyház szempontjából

⁷ A donatista mozgalomról lásd: Frend 1985., illetve rövidebb összefoglalásként Frend 1959. 128–147.; González 2005. 47–48.

⁸ Benson 1897. 314.; Faulkner 1921. 173.; újabban némileg részletesebben vizsgálta a kérdést Brent 2010. 291–297.

⁹ Erről részletesen lásd: Speigl 1974.

¹⁰ Pl. Bévenot 1954.; Bévenot 1984.; Dunn 2003.; Vidmar 2005. 40–42.

¹¹ Pl. Bévenot 1954.; Dugmore 1951. 560–572.; Shuve 2010. 627–643.; Brent 2010. 290–327.; Burns 2002. 151–165.

vizsgálja. Az előbbivel azért is érdemes külön foglalkozni, mert Cyprianusnak a püspökökről és azok egyházban betöltött szerepéről vallott nézetei nagyban befolyásolták mind írásos, mind gyakorlati tevékenységét. A harmadik században ugyanis az egész keresztény közösség élete a püspök körül forgott: ő irányította a rituális életet, kiszolgáltatta az eucharistiát; az evangéliumok viselkedési-erkölcsi normáinak közvetítése és interpretálása révén bíróként működött; továbbá a többi közösség előtt egy személyben képviselte a saját híveit.¹² Tisztsége élethossziglan szól, megválasztásáról alapvetően a többi püspök határozott, de szükséges volt hozzá a nép jelenléte és jóváhagyása is, bár végső soron Isten döntésének tulajdonították.¹³ Cyprianus így komoly hagyományokra tekinthetett vissza, mikor a püspöki tekintélyét kellett megvédenie, és ezt a jelentőséget még inkább fokozta saját műveiben, mivel ellenfelei (a vele szemben fellépő karthágói és római diakónusok és presbiterek, a hitvallók, a szakadár novatianisták) éppen ezt az autoritást akarták csorbítani; emellett klasszikus és jogi műveltsége alapján a világi (római, pogány) gondolkodás egyes elemeit is beemelte az egyházszervezetről alkotott felfogásába.¹⁴

Véleménye a tárgyalt levelekben is tükröződik: egyetlen teljes ószövetségi történet van, amelyet mind a bukottakkal, mind az eretnekekkel szemben felhoz, és ez éppen a papi¹⁵ hatásköréről szól. Kóré, Dáthán és Abirám lázadásáról van szó, akik Mózes és Áron ellen támadtak, de mikor mindkét fél áldozatot mutatott be, csak az utóbbiaké nyert elfogadást, míg ellenfeleiket kétszázötven követőjükkel együtt elnyelte a föld.¹⁶ A példának több olyan aspektusa is van, amelyeket Cyprianus később mindkét püspöki csoporttal szemben felhoz, de közvetlenül csak egy dolgot emel ki: hogy jogtalanul követelték maguknak az áldozatbemutatás jogát, ami papi kiváltságnak számított.¹⁷ Itt véleményem szerint elsősorban az Isten döntésével való szembeszálláson van a hangsúly, mivel az ő kegyelmét az áldozaton keresztül kizárólag az érvényesen felszentelt püspökök közvetíthetik. A bűnük leírására használt kifejezések (*licentia*, *usurpatio*) viszont már a jogi szóhasználatra is emlékeztetnek: Cyprianus az egyházszervezettel kapcsolatos, jogtudományból átvett gondolatait tehát a kisebb jelenségek vizsgálatánál is alkalmazta.

Magát az elképzelést azonban, amely szerint azoknak a tevékenysége, akik jogtalanul követelik maguknak a püspöki rangot, súlyos bűnnek számít és érvénytelen, általánosabb érvényben több más helyen is megfogalmazza Cyprianus, sőt az egyik fő érvét képezi mindkét vitában. Számos bibliai idézetre is támaszkodik, mint pl. „És a papok is, a kik az Úr eleibe járulnak, szenteljék meg magokat, hogy reájok ne rontson az Úr.”¹⁸ Vagy: „...e nép szájjal közelget hozzám, és csak ajkaival tisztel engem, szíve pedig távol van tőlem, úgy hogy irántam való félelmök betanított emberi parancsolat lőn.”¹⁹ Ezenkívül még több, hasonló értelmű részletet emel ki a két levélcsoportban külön-külön, de általa fontosnak vélt mondanivalójukat maga is megfogalmazza: „Bűntelen és feddhetetlen előjárókat kell választanunk, akik szent és méltó módon mutatnak be áldozatot

¹² Burns 2002. 15.

¹³ Lásd: Speigl 1974.

¹⁴ Albrecht 2004. 1271.; Brent 2010. 17.

¹⁵ A pap (sacerdos) titulust Cyprianus kizárólag a püspökökre (episcopi) vonatkoztatja. Lásd: Bévenot 1979.; Zell 1972.

¹⁶ 3Móz 16. (a bibliai szövegeket a továbbiakban Károli Gáspár fordításában idézem); Cyprianusnál *Ep.* 67.3; 73.8.

¹⁷ *Ep.* 67.3: sacrificandi sibi licentiam vindicaverunt („az áldozatbemutatás jogát követelik maguknak”); *Ep.* 73.8: sacrificandi licentiam sibi usurpare conati sunt („megpróbálták elbitorolni az áldozatbemutatás jogát”).

¹⁸ 2Móz 19, Cyprianusnál *Ep.* 65.2; 67.1; 72.2.

¹⁹ Iz 29.13, Cyprianusnál: *Ep.* 67.2.; 74.3.

Istennek, így imáik meghallgatásra találhatnak.”²⁰ Ebből a mondatból egyértelmű, hogy Cyprianus a papi tevékenység, és különösen a szentségek érvényességét az adott személy állapotától (bűneitől) is függővé tette. Mint az egy későbbi zsinat határozataiból – ahol a résztvevő hetvenegy püspök hozzászólásai szó szerint is fennmaradtak – kiderül, véleményét az africai klerus nagy része is osztotta.²¹ Stephanus pápával folytatott vitájában azonban éppen ez a kérdés képezte az egyik sarkalatos pontot; bár a római püspök saját levelei nem maradtak fenn, Cyprianus ellenérveiből egyértelművé válik, hogy ő a novatianisták keresztségét azért tekintette érvényesnek, mert a szentség kegyelmi hatása szerinte független a kiszolgáltató személyétől. Vitáikkal elsősorban emiatt foglalkozott egy évszázaddal később Augustinus is a donatisták elleni harcában, mikor ő Stephanus pápa álláspontját tette magáévá – és vitte győzelemre – Cyprianusra hivatkozó ellenfeleivel szemben.²² A probléma végleges teológiai tisztázását a középkori skolasztika is szükségesnek ítélte, és az általa alkotott kifejezések a mai napig használatban vannak: meghatározták, hogy egy adott szent cselekvés (szentség kiszolgáltatása) nem „ex opere operantis” (az azt elvégző munkája révén), hanem „ex opere operato” (az elvégzett cselekvés ténye miatt) válik érvényessé. Augustinus megfogalmazásában: „*Christus baptizat*”,²³ még akkor is, ha Péter, Pál, vagy éppen Júdás végzi el a szertartást. Mint látható, a kérdés komoly „karriert” futott be az egyház- és teológiatörténetben, de már Cyprianust illetően is felfedezte a modern kutatás ennek az azonosságnak a felbukkanását a két levélcsoportban, és – elsősorban az újrakeresztelési vitában játszott szerepe miatt – kiemelten foglalkozott az „ex opere operantis” – „ex opere operato” elentétellel,²⁴ noha ennek következtében a többi azonosság némileg háttérbe szorult.

A fentiekben már szó esett róla, hogy Cyprianus milyen nagy tekintélyt tulajdonított az egyház életében a püspököknek; ezért is lehetett a szemében különös jelentőségű azok Istennel való kapcsolata és esetleges bűneiknek a következményei. Viszont ez a tekintély a bukottak és eretnekek kapcsán más aspektusból is fontosnak bizonyult: a róluk hozott ítéletet a karthágói püspök nem akarta egyedül meghozni, és – amikor lehetséges volt – kollégáinak véleményét is kikérte a kérdésben, hogy az ő autoritásukra alapozva bizonyíthassa be saját álláspontját. Így a bukottakkal kapcsolatban sem annyira a 65. levél bizonyult nagy jelentőségűnek (amelyet Cyprianus a maga nevében írt), hanem a 254-es zsinati határozatot tartalmazó 67., amelyben harminchét püspök helyezkedett közös álláspontra. Igaz, az előbbi eset csak Africa tartományt érintette, ily módon a karthágói püspök saját hatáskörén belül maradt, míg az utóbbiban a hispaniai gyülekezet és előljáróik közös akarattal fordultak a nagy tekintélyű Cyprianushoz, hogy találjon választ a problémára. Ő pedig a zsinat egybehívása mellett a levélben egy további tekintélyt nevezett meg: a 251–253-ig a római püspöki széket betöltő Corneliust, akinek nemcsak az adott kérdésben egyezett meg a véleménye karthágói kollégájával, hanem egyébként is jó kapcsolatot ápolott vele, még pápává választásának elismerését is részben neki köszönhette.²⁵ Figyelemre méltó, hogy Cyprianus az összes keresztény püspök közül öt emeli ki név szerint, és az

²⁰ *Ep. 67.2*: ...inmaculatos et integros antistites eligere debemus, qui sancte et digne sacrificia Deo offerentes audiri in precibus possint...

²¹ A szóban forgó püspöki véleményeket Augustinus idézi (*De baptismo* 3.4–6).

²² Aug. *De baptismo* 1.1.1: de beatissimi martyris Cypriani auctoritate, unde suam perversitatem, ne veritatis impetu cadat, fulcire conantur. („Szent Cyprianus vértanú tekintélyéről, amivel a saját örültségüket akarják támogatni, nehogy az igazság erejétől összeomoljon.”)

²³ Aug. *Contra litteras Petilianii* 3.49.59.

²⁴ Burns 2002. 144.; Brent 2010. 16., 306., 311.

²⁵ Adriányi 2001. 76–77.

ő döntésére hivatkozik mint legfelsőbb fórumra.²⁶ Ez a megnyilatkozás a pápai primátus korai elismerésének tűnhet, a későbbi évek során azonban éppen ez a kérdés lett a cyprianusi munkásság egyik fő problémája. Ugyanis már a 67. levél megírásakor, habár közvetve, de Stephanus pápával kellett szembeszállnia, az újrakeresztelési vitában pedig annyira elfajult a nézeteltérésük, hogy azt Augustinus keresztény püspökhöz méltatlannak érezte.²⁷ A Basilidesszel és Martialisszal kapcsolatos probléma esetében Cyprianus még hivatkozhatott arra, hogy Stephanus nem ismer-te eléggé a tényállást, és félretájékoztatták,²⁸ később azonban, az újrakeresztelési vita kapcsán már nyilvánvalóvá vált, hogy a két püspök álláspontja összeegyeztethetetlen, és felmerült a kérdés, hogy megilleti-e bármilyen hivatalos elsőbbség Rómát. Cyprianus és a pápai primátus kérdésével számos tanulmány foglalkozott,²⁹ de álláspontjuk nagyjából megegyezik abban a tekintetben, hogy a karthágói püspök nem tartotta abszolút, mindenek felett álló tekintélynek a pápát, ily módon véleményét, ítéleteit is kritikával illette. Jelen munka tárgyát ez annyiban érinti, hogy a 67. levél Corneliusra való hivatkozását más kontextusba kell helyezni: Cyprianus a későbbiekben értelemszerűen nem utalhatott úgy a római püspökre, mint minden kérdésben egyedül mérvadó fórumra. A 71. levélben viszont megemlíti egy Agrippinus nevű „jó emlékezetű férfit”-t: ő a század elején töltötte be a karthágói püspöki tisztséget, és szintén zsinatot hívott össze az eretnekkeresztység tárgyában, amely Cyprianus 254-es véleményével teljesen megegyező álláspontra helyezkedett.³⁰ Az ő említése más megvilágításba helyezi a Corneliusra való hivatkozást is: már nem az egyes püspöki székhelyek egymás közti esetleges hierarchiájáról van szó, hanem arról, hogy az adott helyzetre a korábbiakban akadt-e példa; és ez már ismét a római jogrendszer részét képező analógiás gondolkodásra emlékeztet. Cyprianus az egyház felépítéséről szóló vitaközlés helyett a jogi módszerek keretei közé helyezte át a kérdést, és az időbeli elsőség segítségével akarta megoldani a problémát.

Róma kivételezett helyzetének vitatása, de a püspöki hatalom általános tekintélyének elismerése miatt is, Cyprianus az újrakeresztelési vitában szintén zsinatokat hívott össze, hogy az ott elhangzottakkal alátámaszthassa saját véleményét. Az első, a tárgykörben írott levelében kiemeli, hogy csak az egyéni meglátásairól van szó,³¹ ezt követően azonban már három zsinat határozataira is támaszkodik, és erre nem mulasztja el emlékeztetni sem Stephanus pápát, sem a többi címzettet. Módszere tehát ugyanaz volt, mint a bukottak esetén: míg kisebb jelentőségű volt a kérdés, saját hatáskörben intézkedett, de ahogy a probléma továbbgyűrűzött, érveit szélesebb alapokra igyekezett helyezni. Sőt utóbb még tovább ment: már szó esett róla, hogy a cyprianusi levélcorpus 75. darabja egy cappadociai püspöknek, bizonyos Firmilianusnak a hozzá írt levelét tartalmazza. A szöveg gyakorlatilag megismétli és jóváhagyja Cyprianus korábban elhangzott érveit, de a szövegből nyilvánvaló, hogy először a karthágói kereste meg ázsiai kol-

²⁶ Ep. 67.6 ... Cornelius collega noster, sacerdos pacificus et iustus et martyrío quoque dignatione Domini honoratus... („Cornelius kollégánk, békeszerető és igazságos pap, aki az Úr vértanújának méltóságát is elnyerte.”) Tovább bonyolította az esetet, hogy Cyprianus korábban azért Corneliuszt ismerte el érvényesen megválasztott püspöknek Novatianusszal szemben, mert az ő beiktatása hamarabb megtörtént. A hispaniai viszályban azonban éppen a korábban megválasztott püspököket akarta „lemondatni” helyükbe lépő utódaikkal szemben.

²⁷ Aug. *De baptismo* 5.25.36.

²⁸ Ep. 67.5.

²⁹ Lásd a 10. jegyzetet.

³⁰ Ep. 71.4.

³¹ Ep 69.1 De qua re quantum fidei nostrae capacitas... suggerit. („A dolgot illetően [ti. válaszolunk], amennyire hitünk képessége... engedi.”)

légáját;³² tehát (Stephanusszal szembeni) véleményének elfogadtatására a lehető legszélesebb körben tett kísérletet.

Szintén nagy figyelmet keltett mind saját korában, mind a modern kutatásban, bár leginkább az újrakeresztelési vita kapcsán, Cyprianusnak egy újabb gondolata, amely ugyanúgy a püspökök jelentőségéből eredeztethető, mint a korábbiak, de elsősorban a közösséggel való kapcsolatukat érinti. Már szó esett róla, hogy az egyházfők egy személyben képviselték a zsinatokon, kollégáik előtt az alájuk tartozó hívek egész közösségét; vagyis ők voltak felelősek értük. Ebből a helyzetből vonta le az alábbi következtetést Cyprianus a bukott püspökök ügyében: „Az a javaslatunk, hogy minden testvérünk maradjon távol ezeknek az ármánykodásától, és... kerüljék el az általuk támasztott ragályt.”³³ Az elképzelés, hogy a bűnös elöljárók beszennyezik a velük közösséget vállalókat, a Kóré, Dáthán és Abirám-féle történetben is benne van, de ezen kívül is többször kifejti Cyprianus a 67., és több újrakeresztelési levélben.³⁴ Való igaz, hogy ez az elv általánosságban véve nem jellemző Cyprianusra,³⁵ itt a hangsúly azonban mindenütt a szándékos és tudatos egyetértésen van, ami a 67. levélben a püspökválasztással kapcsolatban leírtakból következik. A népnek jelen kell lennie a beiktatáson és előtte meg kell ismernie egyházi elöljáróját, éppen azért, hogy egy ilyen esetet elkerüljenek.³⁶ Így például még nem számított „bűnnek”, hogy Stephanus pápa pártfogolta az őt „megtévesztő” Basilidest. Később azonban már nehéz volt tartani ezt az elméletet, mikor egyértelművé vált a két püspök elvi ellentéte. Pedig a beszennyeződés-gondolatot Cyprianus több más esetben is felhasználta: nemcsak a bukottak és az újrakeresztelés esetében, hanem más tartományok novatianista püspökeit illetően, és a saját karthágói ellenzékével szemben is, akik (még közvetlenül az üldözés után) elvei szigorúsága miatt fordultak vele szembe.³⁷ A karthágói püspök egyik „fronton” sem engedett ebből az elképzelésből; viszont kitartásának súlyos következményeivel valószínűleg csak korai mártírhalála miatt nem kellett szembenéznie. Ugyanis a beszennyeződés miatt mindenütt kihangsúlyozta a bűnösöktől való elkülönülés szükségességét, ami az egyházzal szembeszálló bukottak és eretnekek esetén még érthető volt, viszont annál nehezebben lehetett követni az elvet, mikor az egyházon belül támadt „szakadás” Cyprianus és Stephanus között. Korábban a karthágói püspök számára elképzelhetetlen volt egy olyan helyzet, hogy az egyház ennyire súlyosan meghasonlik önmagával, és a konfliktust nem lehet rövid távon, békés úton rendezni, azonban a 250-es évek második felére éppen ez állt elő;³⁸ tulajdonképpen a kiátkozás és skizma veszélye fenyegetett. Augustinus ugyan hangsúlyozza, hogy Cyprianus minden nézeteltérés dacára megmaradt az egyházban,³⁹ de a mai álláspont megoszlik abban a kérdésben, hogy Stephanus pápa végülis kiátkozta-e őt.⁴⁰ Tekintetbe véve azonban mindkét fél kitartását a saját elvei mellett, elképzelhetőnek tartom, hogy csak Stephanus és Cyprianus bebörtönzése és vértanúsága akadályozta meg a tényleges

³² Ep. 75.5 Quoniam vero legatus iste a vobis missus regredi ad vos festinabat... („mivel az a hírnök, akit küldtetek, sietett visszatérni hozzátok...”).

³³ Ep. 65.4 consilium nobis erit singulos fratres ab eorum fallacia separare, et... ab eorum contagione secernere.

³⁴ Ep. 67.3; 69.9; 70.1.

³⁵ Bévenot 1979. 421.

³⁶ Burns 2002. 143–144. Augustinus a donatisták elleni vitájában éppen ezt a gondolatot illeti kritikával, mikor megkérdezi: mi történik, ha egy olyan püspök keresztel, aki bűnös, de ezt sikerült eltitkolnia? (Aug. *Contra litteras Petilianii* 1.2.3)

³⁷ Burns 2002. 143.

³⁸ Bévenot 1954. 32.

³⁹ Aug. *De baptismo* 5.25.36.

⁴⁰ Brent 2010. 324-326. Vö. Hübner 1962.

szakítást az africai és a római egyház között, ami elsősorban a beszennyeződés-gondolatnak lett volna köszönhető.⁴¹

Egy másik elképzelés, amely az egyén és közösség viszonyát érintette, Cyprianus látásmódjának egyik leglényegesebb pontjába enged betekintést. Arról az elvről van szó, amelynek nemcsak a kitalálása fűződik a karthágói püspök nevéhez, hanem pontos – és egészen máig ebben a formában használt – megfogalmazása is: „Az Egyházon kívül nincs üdvösség.”⁴² A teológiatörténetben komoly vitákat kiváltó gondolat mélyen gyökerezik abban az egyházképben, amelyet már Tertullianus is megfogalmazott, és tulajdonképpen az egész africai kereszténység sajátja volt: a zárt, „exkluzív” jelleg, amely csak a tisztákat és igazakat engedi be az egyházba, és ezáltal az üdvösséghez is csak számukra nyílik lehetőség.⁴³ Ebből persze egyenesen következik a bűnösök kizárása, és hogy nem részesedhetnek a kegyelemben, és nem szolgálthatnak ki érvényes szentségeket. Egyetlen egyház létezhet csak, ahogyan azt Cyprianus minden újrakeresztelési levélben is hangsúlyozza, de külön értekezésben is kifejti: ez talán leghíresebbé vált műve, a *De Ecclesiae unitate*, amelyet eredetileg a novatianisták ellen írt, de a későbbi események fényében újrafogalmazta, két szövegváltozatot hozva létre.⁴⁴ Visszatérve azonban az újrakeresztelési levelekre, ezekben figyelemre méltó módon részletezi is, hogy az eretneknek miért nem részesülhetnek az egyház sajátját képező szentségekből: mivel ezeket a kegyelmi ajándékokat Isten adja a Szentlélek kiárasztása révén, csak azok szolgálthatják ki őket érvényesen, akik körében ott van a Szentlélek – ez pedig értelemszerűen csak a katolikus egyházra lehet igaz. Akik azt elhagyják, azok Istentől is elfordulnak.⁴⁵ A megállapítás azonban a bukott püspökökre is vonatkozik: „a felajánlás nem lehet szentesítve ott, ahol nincs jelen a Szentlélek;”⁴⁶ „Hogyan könyöröghetne az Úrhoz, aki korábban Krisztust és Krisztus egyházát is megtagadta?”⁴⁷ A bukott püspököknek személyes vétkeiken túl azért is érvénytelen tehát a tevékenysége, mert ezek miatt egyáltalán nem is tartoznak az egyházba, a keresztények közösségébe. Természetesen vissza lehet őket fogadni, ha bűnbánatot gyakorolnak, de ekkor is csak mint egyszerű hívőket, akik semmilyen külön szerepet nem tölthetnek be; addig azonban úgy kell tekinteni rájuk, mint akik saját magukat ítélték el.⁴⁸ Mindezen megállapításokat figyelembe véve elmondható, hogy Cyprianus szempontjából a bukott és az eretnek püspököknek az egyház közösségéhez való viszonya gyakorlatilag azonos volt. Ennek konkrét bizonyítékát szolgáltatja a *De Ecclesiae unitate* 19. fejezete: itt a szerző összehasonlítja a két csoportot, és legfeljebb fokozatbeli különbséget állapít meg, amennyiben kifejti, hogy az eretnekség súlyosabb bűn, mint a hittagadás, mert a bűnös személy nemcsak önmagában szakadt ki az egyházból, de bűnbánat helyett szándékosan harcol is ellene, illetve

⁴¹ A feltételezést alátámasztja, hogy fél évszázaddal később ez a szakadás valóban létrejött: a donatisták éppen Cyprianus itt tárgyalt gondolatára hivatkoztak, mikor elszakadtak az általuk bűnösnek vélt katolikusoktól, és nem fogadták el az őket támogató császári hatalmat sem. Mozgalmuk gyors elterjedése rámutat az africai egyház sajátosságaira, amelyek már a kezdetektől jellemzőek voltak rá, és megkülönböztették a többi vidék kereszténységétől; Cyprianus és Stephanus ellentéte éppúgy jelzője ennek a folyamatnak, mint a donatizmus, vagy korábban Tertullianus munkássága. Cyprianusnak a konfliktusban játszott ellentmondásos szerepéről bővebben lásd: Placher 1983. 113–114.

⁴² *Ep.* 73.21.: „Salus extra Ecclesiam non est.”

⁴³ Cyprianus egyházfelfogásával kapcsolatban lásd: Halliburton 1972.; Wickert 1967.

⁴⁴ Lásd: pl. Bobertz 1990. 107–111.; Bévenot 1954. 68–72.

⁴⁵ *Ep.* 69.10; 70.1.

⁴⁶ *Ep.* 65.4.

⁴⁷ *Ep.* 65.5.

⁴⁸ *Ep.* 69.4 „sponte de ecclesia profugus, haeretica praesumptione <a semet ipso damnatus>.” Vö. *De lapsis* 9.

másokat is igyekszik a maga pártjára vonni. Azonban a 65. és 67. levélben szereplő hittagadó püspökökre pont ezek a különbségek nem teljesen vonatkoztathatóak, hiszen ők nem voltak hajlandók a kiszabott bünbánatra, és a gyülekezetet, sőt kollégáikat is igyekeztek álláspontjukról meggyőzni – még akkor is, ha a helyükre már másik embert választottak.

Ez a kérdéskör hozzájárulhat annak a problémának a tisztázásához is, amit már többen felvetettek Cyprianusszal, illetve az egész korai egyházzal kapcsolatban: mit értettek pontosan a skizma (*schisma*) és az eretnokség (*haeresis*) fogalmak alatt? Sokáig úgy tartották, hogy a kettő különbsége elsősorban arra utal, hogy a skizma egyházfegyelmi, az egyházi hierarchiára vonatkozó meghasonlást jelent, míg az eretnokség dogmatikai ellentétet. Később a kutatás annyit finomított a megállapításon, hogy a második-harmadik században még nem volt határozottan elkülönítve a kettő, de a negyedik század végére (Augustinus és Caesareai Basilius idejére) már megtörtént az elválasztásuk. Cyprianusnak a folyamatban játszott szerepével kapcsolatban megoszlanak a vélemények: nem tudni biztosan, hogy a mai értelemez hasonlóan használta-e a két szót, vagy inkább közelítette a jelentésüket egymáshoz, felcserélhetővé téve őket?⁴⁹

Annyi bizonyosnak látszik, hogy elődje a latin nyelvű keresztény irodalomban, Tertullianus, nem alkotott pontos definíciót: számára a *haeresis* valami olyan elhajlást jelentett, amely mind a gyakorlatban (egyházfegyelmi kérdésekben), mind a hittételek tekintetében eltért az igaz tanítástól. A *schisma* szót ennél jóval ritkábban használta, és nem is határozta meg a fogalmat, csak azt tette egyértelművé, hogy valamiképpen különbözik a másiktól.⁵⁰ Cyprianus is jóval gyakrabban használja a *haeresis*-t, emellett úgy tűnik, hogy bizonyos mértékben elválaszthatatlannak tartotta a kettőt: véleménye szerint az egyházon belüli szakadás szükségszerűen hitbeli kérdésekben is különbséget okoz, és viszont: a doktrinális eltérések fegyelmi problémákhoz is vezetnek. Tehát a *schisma* és a *haeresis* nem annyira két külön fogalomkört jelentett a számára, legfeljebb egyik a másik súlyosabb változatának számított.⁵¹

A vizsgált két levélcsoport szempontjából a kérdés azért figyelemre méltó, mert a korábban taglalt hasonlóságok ellenére Cyprianus mind a *schisma*, mind a *haeresis* kifejezést csak az újrakereszteleti levelekben használja. Pedig ha az egyházfegyelmi kérdések és a dogmatikai különbségek fogalmi megkülönböztetéséből indulunk ki, a 65., de leginkább a 67. levélben vázolt események kimerítik a skizma fogalmát: hiszen ugyanarra a püspöki tisztségre két jelentkező is volt, akik közül mindkettő csak a saját kinevezését tekintette érvényesnek, és a kérdésben a püspöki kar is megosztott. Pusztán a kérdéses szó hiányából messzemenő következtetéseket persze nem célszerű levonni, annyi viszont talán megállapítható, hogy a két fogalom használatát itt is elsősorban doktrinális és egyházfegyelmi különbségek együttes megjelenése váltotta ki, és amennyiben ez nem történt meg, Cyprianus sem a *schisma*, sem a *haeresis* említését nem látta indokoltnak: a kettő az ő szemében valóban szorosabban összetartozott, mint a mai felfogás szerint.

Összességében nézve tehát Cyprianusnak a bukott és az eretnek püspökökről mondott véleményei a következő hasonlóságokat mutatják: jogtalanul követelik maguknak a papi tisztséget (Kóré, Dáthán és Abirám példája); személyes bűneik miatt érvénytelenek az általuk kiszolgáltattott szentségek („ex opere operantis”); kívül rekesztették magukat az egyházon („extra Ecclesiam

⁴⁹ Dunn 2004. 552.

⁵⁰ Dunn 2004. 554–557.

⁵¹ Dunn 2004. 573.

nulla salus”); a tiszttségükre való alkalmatlanságukat mind korábban élt, mind kortárs püspökök és zsinatok kimondták; végül bűneikkel beszennyezik a követőiket is, ezért el kell különülni tőlük. Ha ezeket áttekintjük, megállapítható, hogy a hasonlóság meglehetősen nagyfokú, hiszen mindkét levélcsoport esetén a fenti gondolatok alkotják az érvelés gerincét. Mivel pedig a keresztényüldözés és a bukottak problematikája megelőzte az eretnekkeresztiségi vitát, talán nem joggal feltételezni, hogy az eretnek püspökökkel szemben felhozott vádak jelentős részben a bukottak ellen mondottakon alapulnak. Tehát a keresztiség szentségével kapcsolatos teológiai viták, amelyek végigkísérték a kereszténység korai történetét, hatásaikban pedig még tovább mutattak,⁵² végső soron a keresztényüldözések során elbukott püspökök okozta gyakorlati problémákból eredtek.

IRODALOM

Szövegkiadások:

- Augustinus, A.: *Psalmus contra partem Donati, Contra epistulam Parmeniani, De baptismo*, Bécs, 1908. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vol. 51. (M. Petschenig).
 Augustinus, A.: *Contra litteras Petilian, Epistula ad catholicos de secta Donatistarum, Contra Cresconium grammaticum et Donatistam*, Bécs, 1909. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vol. 52. (M. Petschenig).
 Cyprianus, Th. C.: *Correspondance*, Paris, 1961-62, Le Chanoine Bayard.
 Cyprianus, Th. C.: *Szent Cyprianus művei*. ford. Vanyó László. Budapest, 1999, Szent István Társulat.

Szakirodalom:

- ADAMIK T.: *Római irodalom a késő császárkorban*. Budapest, 1996, Seneca.
 ADRIÁNYI G.: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest, 2001, Szent István Társulat.
 ALBRECHT, M. v.: *A római irodalom története. II.* Ford. Tar Ibolya. Budapest, 2004, Balassi Kiadó.
 BENSON, E. W.: *Cyprian: His Life, His Time, His Work*. London, 1897, Macmillan.
 BÉVENOT, M.: “Primatus Petro datur.” St. Cyprian on the Papacy. *The Journal of Theological Studies* 5 (1954) 19–35.
 BÉVENOT, M.: “Hi Qui Sacrificaverunt.” A Significant Variant in St. Cyprian’s De Unitate. *The Journal of Theological Studies* 5 (1954) 68–72.
 BÉVENOT, M.: Sacerdos as Understood by Cyprian. *Journal of Theological Studies* 30 (1979) 413–429.
 BÉVENOT, M.: Pari Consortio Praediti et Honoris et Potestatis (De unitate, 4). *The Longevity of a Cyprianic Phrase. Studia Patristica* 15 (1984) 209–211.
 BOBERTZ, C. A.: The Historical Context of Cyprian’s De Unitate. *Journal of Theological Studies* 41 (1990) 1. 107–111.
 BRENT, A.: Cyprian’s Reconstruction of the Martyr Tradition. *The Journal of Ecclesiastical History* 53 (2002) 2. 241–268.
 BRENT, A.: *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge, 2010, Cambridge University Press.
 BURNS, J. P.: *Cyprian the Bishop*. London, New York, 2002, Routledge.
 CHADWICK, H.: *A korai egyház*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
 DUGMORE, C. W.: Sacrament and Sacrifice in the Early Fathers. *The Journal of Ecclesiastical History* 2 (1951) 24–37.
 DUNN, G. D.: Clement of Rome and the Question of Roman Primacy in the Early African Tradition. *Augustinianum* 43 (2003) 1. 5–24.

⁵² Mint láttuk, a kérdés a középkori skolasztikusokat is foglalkoztatta, de az újrakeresztelési vita a reformáció során ismét felbukkant, és nemcsak az anabaptista mozgalomban, de a lutheri irányzat követői között is.

- DUNN, G. D.: Heresy and Schism According to Cyprian of Carthage. *Journal of Theological Studies* 55 (2004) 551–574.
- FAULKNER, J. A.: *Cyprian the Churchman*. New York, 1921, Jennings And Graham.
- FREND, W. H. C.: Donatismus. In Dassmann, E. (szerk.): *Reallexikon für Antike und Christentum*. (4. köt.) Bonn, 1959, Hiersemann 128–147.
- FREND, W. H. C.: *Donatist Church, A Movement of Protest in Roman North Africa*. Oxford, 1985, Oxford University Press.
- GONZÁLEZ, J. L.: Donatism. In González, J. L. (szerk.): *Essential Theological Terms*. Louisville, 2005, Westminster John Knox Press 47–48.
- HALLIBURTON, R. J.: Some reflexions on St. Cyprian's Doctrine of the Church. *Studia Patristica* 11 (1972) 192–198.
- HÜBNER, S.: Kirchenbusse und Exkommunikation bei Cyprian. *Zeitschrift für Katholische Theologie* 84 (1962) 49–84 & 171–215.
- PLACHER, W. C.: *A History of Christian Theology: an Introduction*. Louisville, 1983, Westminster John Knox Press.
- RAVEN, S.: *Rome in Africa*. London, 1993, Routledge.
- SHUVE, K.: Cyprian of Carthage's Writings from the Rebaptism Controversy: Two Revisionary Proposals Reconsidered. *The Journal of Theological Studies* 61 (2010) 627–643.
- SPEIGL, J.: Cyprian über das iudicium Dei bei der Bischofseinsetzung. *Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte* 69 (1974) 30–45.
- VANYÓ L.: *Szent Cyprianus művei, Bevezetés*. Budapest, 1999, Szent István Társulat.
- VIDMAR, J.: *The Catholic Church through the Ages: a History*. New Jersey, 2005, Paulist Press.
- WICKERT, U.: Zum Kirchenbegriff Cyprians. *Theologische Litteraturzeitung* 92 (1967) 257–260.
- ZELL, R. L.: The Priesthood of Christ in Tertullian and St. Cyprian. *Studia Patristica* 11 (1972). 282–288.

ÁDÁM ÁGOSTON SZABÓ

*The Aftermath of the Christian Persecutions:
Lapsed and Heretic Bishops in the Works of St. Cyprian*

The purpose of this treatise is to search similarities and differences, which appear in the works of the famous 3rd century Carthagian bishop, written in adverse his lapsed and heretic “colleagues.” The former ones are primarily the objects of the De Lapsis and the 65. and 67. epistles, while the latter ones appear in the De Ecclesiae Unitate and in many epistles. Their comparative analysis is motivated by the fact that the author's purpose in both cases is to prove that these ecclesiastic leaders became inconvenient to their office and as a reason of this to do their job substantially. Causes mentioned by Cyprian are the followings: they call wrongfully for the right of making sacrifice; their sacraments are invalid because of their sins; they are separated from the Church; their inaptness is proclaimed by both contemporary and former bishops and synods; and finally, they contaminate their followers, so it is necessary to be separated from them. These arguments are solely in use about both groups, so it can be supposed that the lapsed and heretic bishops in Cyprian's opinion were not sharply different from each other, therefore he might have used the same thoughts about the former group to apply them to the latter one as well.

SZÉLL GÁBOR

Iustinianus és Theodora sajátos küzdelve a monofizitákkal

Iustinianus politikájának egyik fő jellemzője a római univerzalizmus, amelynek jegyében igyekezett visszafoglalni a barbárok kezén lévő nyugati provinciákat, ez viszont nem kedvezett sem a keleti területek szakadár mozgalmainak, sem pedig a monofizita mozgalom további terjedésének.¹ A császár a vallási prularizmust elutasítva a különbségek felszámolására törekedett, a birodalmi egyház megteremtése érdekében pedig megpróbált egyezsége jutni a római pápával, és az így kialakított egységet védelmezve határozottan fellépett mind az arianus és a monofizita eszmékkel, mind pedig a pogányság maradványaival szemben.

A császárnak különböző taktikákat és gyakran változó álláspontot kellett alkalmaznia ahhoz, hogy a célként kitűzött vallási egység létrejöhessen a birodalomban. Saját hatalmát igyekezett korlátlanul kiterjeszteni és összekapcsolni a legfelső szintű egyházi vezetéssel, így erőteljes központosításra törekvő politikája révén kiteljesedett a ceszaropapizmus.² Elszántan teljesítve uralkodói kötelességét mindig kiállt a keresztény hit védelme mellett, de szóba sem került az egyház autonómiájának elismerése.³ Az egyház életét ugyanúgy irányította, mint az állami szerveket: hitbeli kérdésekben önállóan döntött és elnökként részt vett a püspöki zsinaton, az általa megrendelt egyházi rendelkezéseket jóváhagyta, a későbbiekben pedig a sajátjának tekintette, ezért ezek nagy része bekerült a *Codex* és a *Novellae* törvényei közé.⁴ Iustinianus tehát nemcsak úgy avatkozott be az egyház belügyeibe, hogy világi törvényekkel szankcionálta a zsinati döntéseket, hanem saját hitvallását tette kötelezővé az igazhitűek számára. A szükség esetén alkalmazott erőszakos módszerek számos esetben annak ellenére váltottak ki felháborodást, hogy meggyőződése valóban a többség véleményét tükrözte.⁵

Iustinianus szerint nem szükséges meghatározni az egyház és az állam pontos viszonyát, mivel a földrajzi kiterjedés és a lakosság tekintetében a kettő egybeesik, és Isten akarata az, hogy a keresztény római császár – Krisztus földi hivatalának vezetőjeként – egy kézben egyesítse a lakott területeket.⁶ A keresztény hit terjesztése és a dogmatikus vitákban való állásfoglalás ugyan az egyház feladata, de az ehhez szükséges külső rendet és a jogi háttérrel a császárnak kell biztosítania ahhoz, hogy hatékony és mindenkire alkalmazható döntések születhessenek.⁷ Vallási rendeletei és az ellenállókkal szemben alkalmazott erőszakos fellépése egy tipikus keresztény

¹ Meyendorff 2001. 274.

² Heussi 2000. 149.

³ Alivisatos 1913.

⁴ Baán 1997. 18.

⁵ Dvornik 1966. 820–823.

⁶ Iust. nov. 69.4.1.

⁷ Meyendorff 1968. 45–60.

császár felelősségérzetét mutatja,⁸ hiszen egy ilyen uralkodónak segítenie kell, hogy a keresztények megvallhassák az igaz hitet, de le is kell számolnia a téves tanítást hirdető eretnekmozgalmakkal.⁹ Maga Iustinianus is azt vallotta az 553-as constantinopolisi zsinat megnyitására írt összefoglalójában, hogy az első négy egyetemes zsinat sajátos ötvözetét jelentette az ókeresztény püspökök gyűléseinek és a császári birodalmi törvényszéknek.¹⁰

A Iustinianus által bevezetett *pentarchikus rendszer* szerint az egyetemes egyházat öt patriarchatus (Róma, Constantinopolis, Alexandria, Antiochia és Hierosolyma) irányítja, de mivel a császár egyes intézkedései és a monofizita szakadás gátolta ennek az egyensúlyi helyzetnek a megvalósulását, uralkodása alatt a keleti területeken Constantinopolis került vezető pozícióba a többi patriarchatus fölött is, valójában tehát két keresztény központ maradt a birodalomban: nyugaton Róma egy ökumenikus pápával, keleten pedig Constantinopolis egy ökumenikus patriarchával.¹¹

A catholicus egyház fejének a római pápát tekintette, mert az egyház és a birodalom hitbeli egysége csak római irányítással biztosítható. Az 535 májusában kiadott 9. törvencikk szerint „senki sem kételkedik abban, hogy a régi Rómában van a legfelső papi hatalom csúcspoka.” II. Iohannes pápához írt levelében Rómát „minden egyház fejének” nevezte.¹² Epiphanius patriarchához küldött levelében azzal indokolja a monofiziták elleni fellépés szükségességét, hogy „mindenki őrizze meg az egységet a régi Róma patriarchájával és pápájával... mert ő a feje Isten papjainak, és ezért, mert valahányszor körünkben eretnekség támadt, mindig e tiszteletreméltó szék elítélte ezt.”¹³

A birodalom politikai és vallási megosztottsága miatt mégsem volt mindig zavartalan Iustinianus és az egyház viszonya. A császár a birodalmi egységre törekedve mindent megtett a nyugati területek visszahódításáért, amelyhez a keleti perzsa határ megerősödésében bízva kezdett hozzá, és ehhez igazította keleti valláspolitikáját is. Uralkodása alatt folyamatosan válsztania kellett aközött, hogy a nyugati egyházhoz csatlakozzon, vagy a keleti monofizitákkal kössön békét: talán éppen ezért sikerültek egyre kevésbé a vallási kiegyezésre irányuló törekvései.

Iustinianus uralkodói portréját egyházpolitikai intézkedéseinek tükrében a kutatók egészen eltérő módon rajzolták meg. Harnack elismeri a császár dogmatikai hozzáértését, de felrója, hogy amikor Iustinianus eretneknek minősített egyházi vezetőket, akkor egyúttal felszámolta az antiochiai és az alexandriai iskolákat is.¹⁴ Bolotov szerint Iustinianus fő célja az volt, hogy a chalcedonianusokat és a monofizitákat kibékítse egymással,¹⁵ Schwartz viszont dilettánsnak tartja a császárt, aki teológiai érdeklődése miatt megfélemedezett császári méltóságáról.¹⁶ Weiss nem ismeri el Iustinianus teológiai képzettségét,¹⁷ Jugie szerint pedig csak a kor nézeteit szó-
laltatta meg.¹⁸

⁸ Meyendorff 2001. 319.

⁹ Iust. conf. 6–12.

¹⁰ ACO 4.1.1.7.1–5.

¹¹ Iust. nov. 109.; 131.; 123.3.

¹² Cod. Iust. 1.1.8.

¹³ Cod. Iust. 1.1.7.

¹⁴ Harnack 1894. 389–398.

¹⁵ Bolotov 1918. 373–374.

¹⁶ Schwartz 1960. 276–320.

¹⁷ Weiss 1986. 149.

¹⁸ Jugie 1925. 2277–2290.

Anastos már nagy jelentőséget tulajdonít a császár krisztológiai törekvéseinek: ő alakította a *Henoticon* javaslatait elfogadhatóvá, ezért a chalcedoni dogma újbóli értelmezését egyenesen *iustinianizmusnak* lehetne nevezni.¹⁹ Beck felismeri a császár egyházi törekvéseinek újszerűségét,²⁰ Meyendorff a keresztény gondolkodásmód iustinianusi továbbfejlődéséről beszél,²¹ Gray pedig dicséri a császárnak azt a felismerését, hogy Leo *Tomusát* össze kell kapcsolni Chalcedon Cyrillianus értelmezésével.²² Grillmeier igazolja, hogy Iustinianus egyházpolitikája a korszak összes vallási csoportjára nagy hatással volt, egyúttal a krisztológiának is fejlődési utat mutatott.²³

A császár egységesítő törekvéseit a legnagyobb mértékben azok a keleti keresztények akadályozták, akik nem fogadták el a chalcedoni zsinat határozatait és krisztológiai állásfoglalását. A monofiziták radikális csoportjait, vagyis Eutyches követőit és a Henoticon is megtagadó *fejtelenekeket* (*akephalosok*) az eretnekekhez hasonlóan üldözték, de az alexandriai egyház irányításával terjedő, mérsékeltbb monofizita eszmék rendkívül nagy tömegeket hódítottak meg.

Iustinianusnak jóval óvatosabb politikát kellett folytatnia velük szemben, és ebben nagy mértékben támaszkodhatott felesége, Theodora együttműködésére és tanácsaira. Bár a császári udvar hivatalosan mindig chalcedonianus maradt, a császárné származásánál fogva a monofizita tanokhoz kötődött. Theodora úgy gondolta, hogy valójában a Severus-féle monofiziták is egyetértenek a chalcedoni dogmával, de mivel nem egyenlő felekként kezelik őket és nem megfelelő tiszteletet kapnak, azok eleve elutasítják a chalcedonianusok álláspontját.²⁴ Mivel a császári pár aktívan együttműködött a valláspolitikában a szerepek egymás közti megosztásával, Theodora révén a monofizitákkal, Iustinianuson keresztül pedig a chalcedonianusokkal sikerült állandó kapcsolatot fenntartani a viták során, noha ez általában nem könnyítette meg az egyházi pártok kibékítését.²⁵

A császár meg volt győződve arról, hogy a chalcedonianusok csak úgy mentesülhetnek a nestorianizmus gyanúja alól, ha elfogadják a szkíta szerzetesek által javasolt *theopaschita-formulát*. Iustinianus már 518-519 körül comesi rangban, a császár testőrparancsnokaként kapcsolatba került ezzel a problémával: először óvatosságra intette Hormisdas pápát,²⁶ röviddel később viszont több levélben is a formula jóváhagyását kérte, hogy békét teremtsen a monofiziták és a chalcedonianusok között.²⁷ Bár ekkor még nem sikerült a célját elérnie, írásaiban kitaróan ragaszkodott a theopaschita-formulához, amely a monofiziták számára is elfogadható volt, így feltételezhetjük, hogy ennek elismerésében nagy szerepet játszott Theodora monofiziták iránti szimpátiája is.²⁸ Iustinianus – hogy közelítse a monofiziták és a chalcedonianusok álláspontját – már az 528-ban kiadott császári hitvallás bevezetőjébe is bevette ezt a formulát, de a hivatalos jóváhagyásra ekkor még nem került sor.²⁹

Iustinianus 522-ig kemény kézzel üldözte a Severus-féle monofizitákat, de erőszakossága nem hozta meg a várt eredményt és a legtöbb helyen ellenállási központok alakultak ki, ezért

¹⁹ Anastos 1964. 2.3–5.

²⁰ Beck 1959. 377.

²¹ Meyendorff 1968.

²² Gray 1988. 478.10–30.

²³ Grillmeier 1989. 496–497.

²⁴ Meyendorff 2001. 291.

²⁵ Bolotov 1918. 378–380.

²⁶ *Coll. avell. ep.* 187. = AMZ 3.

²⁷ *Coll. avell. ep.* 188; 191; 196; 235. = AMZ 4; 5; 6; 8.

²⁸ *Vict. Tunn. chr.* 529.

²⁹ *Cod. Iust.* 1.1.5.

változtatnia kellett az egyházpolitika irányvonalán. 527-től fokozatosan visszatérhettek az Antiochiából száműzött monofizita püspökök, akiket Theodora vett pártfogásába Iustinianus tudtával és beleegyezésével, és gyakran személyes kapcsolatokat is fenntartott a monofizita vezetőkkel.³⁰

A chalcedonianusok egyre erősebben fejezték ki elégedetlenségüket a monofizitáknak való kedvezés miatt, ezért a császár igyekezett a chalcedoni dogma feladása nélkül, kisebb engedményekkel megnyerni magának a monofizitákat, és mindenki számára elfogadhatóvá tenni a hitvallás cyrillusi értelmezését. Theodora javaslatára 531-ben egy monofizita delegáció érkezett Constantinopolisba, hogy ott chalcedonianus püspökökkel tárgyaljanak a vitás kérdésekről.³¹ Ekkor már a Hormisdas-palotában monostort is berendeztek számukra, a sycæ-i elővárosban pedig nyíltan tarthattak istentiszteletet.³²

Az 532-ben kitört Nika-felkelés egy időre megakasztotta a tárgyalásokat, hiszen az Anastasius által támogatott Zöldek főként a monofiziták közül kerültek ki, a Iustinus uralkodása alatt megerősödött Kékek pedig inkább chalcedonianus elveket vallottak.³³ A felkelés leverése után Iustinianus ismét megfelelően optimista légkört teremtett békítő politikája folytatásához, így az 532 tavaszán összehívott tanácskozáson a hat monofizita és a hat chalcedonianus püspök szakértők és papok segítségével nyugodt körülmények között, higgadt hangnemben tudott vitázni a problémás kérdésekről.³⁴

A megbeszélésen a monofiziták elismerték, hogy Dioscorus püspök hibát követett el, amikor 449-ben befogadta a közösségbe az eretnek Eutychest, ezért Marcianus jogosan hívta össze a chalcedoni zsinatot. Nem fogadták viszont el azokat a két természetre vonatkozó kifejezéseket, amelyeket a chalcedoni dogmában használtak, és elutasították a zsinaton rehabilitált cyrusi Theodoretus és edessai Ibas munkáit, amelyek miatt egyenesen nestorianizmussal vádolták meg Chalcedont.³⁵ A későbbi Három fejezet-vita tehát visszavezethető az 532-es tanácskozássokra, ahol Iustinianus is egyetértett az elítélésükkel, és még ki is egészítette a listát mopsuestiai Theodorusszal és tarsusi Diodorusszal.

A tárgyalásokat az ephesusi metropolita, Hypatius vezette, de amikor világossá vált, hogy nem megfelelő sikerrel tudja képviselni a chalcedonianusok álláspontját, és a monofiziták közül csak egy püspök állt át a chalcedonianusokhoz, maga a császár lépett közbe és fogalmazta meg álláspontját. Iustinianus az egyik levelet – az 533. március 15-én kiadott edictum hitvallása alapján – a monofizita uralom alatt álló Alexandria kivételével minden nagyobb egyháznak elküldte,³⁶ a másikat pedig március 26-án a constantinopolisi Epiphaniusnak címezte egyetemes patriarchának szólítva őt.³⁷ A császár a chalcedoni dogma mellé állva megerősítette Nestorius, Eutyches és Apollinaris elítélését, valamint a négy egyetemes zsinat határozatait és az 528-ban törvénybe foglalt theopaschita-formulát.

534-ben Hypatius vezetésével egy küldöttség érkezett Constantinopolisból a pápához, hogy Rómát is megnyerjék a theopaschizmus ügyének. II. Iohannes pápa Iustinianus június 6-ai

³⁰ Browning 1981. 63–69.

³¹ Meyendorff 2001. 297.

³² Duchesne 1915. 57–79.

³³ Jarry 1968.

³⁴ Meyendorff 2001. 292.

³⁵ Brock 1981. 116–117.

³⁶ *Epistula ad Constantinopolitanos*. (Cod. Iust. 1.1.6.)

³⁷ *Epistula ad patriarcham Epiphanium*. (Cod. Iust. 1.1.7.)

kérésének megfelelően³⁸ jóváhagyta ezt a formulát.³⁹ Theophanes szerint 535-536-ra tehető az a császári rendelet, amely alapján a Iustinianustól vagy az 5. század végéről származó szöveg bekerült a bizánci liturgiába is.⁴⁰

Az 532-es tanácskozások után Theodora nyomására Alexandria és Constantinopolis élére monofizita püspökök kinevezésére került sor. Alexandriában a monofizita Timotheus regnálása idején a monofizitáknak nem volt részük üldözésben, így Timotheus 535. február 7-ei halála után, 9-én vagy 11-én a szintén monofizita elveket valló Theodosiust emelték püspökké Theodora segítségével, de a monofiziták Iulianust követő csoportja tiltakozott ez ellen és egy Gaianus nevű archidiaconust választott vezetőnek.⁴¹ Iustinianus a felkelés leverése érdekében hatezer katonát küldött Alexandriába Narses vezetésével, hogy Gaianus háromezer hívét legyilkolva megerősítse Theodosius pozícióját. A valódi szakadás Alexandriában 536-ban következett be a Theodosius által vezetett koptok és a császár chalcedonianus elveit követő melkiták között.⁴²

Constantinopolisban 535 júniusában a chalcedonianus Epiphanius után Theodora segítségével a monofizita elveket valló Anthimius lett a patriarcha,⁴³ aki azonnal tárgyalásokat kezdett a pár hónappal korábban püspökké kinevezett alexandriai Theodosiusszal, és a jóval korábban⁴⁴ leváltott Severusszal, aki a chalcedonianus Ephremius regnálása idején szervezett monofizita közösséget Antiochiában, ezért még mindig száműzetésben élt, de továbbra is törvényes patriarchának vallotta magát. Az 532-ben még chalcedonianus oldalon álló Anthimius megkeresésére Severus Constantinopolisba látogatott, ahol a három patriarcha tervet készített arról, hogy a monofiziták milyen formában fogadhatják el a chalcedoni dogmát, de a békés rendezés ekkor még nem járt sikerrel.⁴⁵

Bár Theodora mindent megtett azért, hogy a monofiziták vezetői magas egyházi hivatalokat kapjanak és így egység jöjjön létre az egyházon belül, Róma tiltakozása miatt a császárné törekvései kudarcot vallottak. Iustinianus, hogy közelítse a monofizita és a chalcedonianus álláspontokat, egy újabb tanácskozást készített elő Agapetus pápával, aki eredetileg a gót Theodahad megbízásából érkezett a fővárosba 536. február 2-án, hogy lebeszélje Iustinianust a Belisar által vezetett gótok elleni háború elindításáról. A küldetés eredménytelen maradt, de Agapetus a római egyház fejeként minden kötelező tiszteletet megkapott a császártól, így hatásosan fel tudott lépni a személycseréket fontolgató Theodora törekvései ellen.⁴⁶

Agapetus a megbeszélés alkalmával meggyőzte Iustinianust a chalcedoni zsinat határozatainak helyességéről, ezért a császár visszatért korábbi erőszakos politikájához, és eltávolította a monofizita vezetőket. Az antiochiai Severushoz hasonlóan Iulianus, Halicarnassus püspöke is Alexandriába menekült,⁴⁷ a constantinopolisi Anthimius ügye viszont nem bizonyult ennyire egyszerűnek. Agapetus már 536 februárjában megszakított vele minden kapcsolatot, de ekkor Theodora javaslatára a császár száműzetéssel fenyegette meg a pápát. Iustinianus végül belátta Anthimius hűtlenségét, és sikerült a helyére 536 márciusában a chalcedonianus Menast kinevez-

³⁸ *Epistula ad papam Iohannem II. (coll. avell. ep. 84.)*

³⁹ *Cod. Iust.* 1.1.8.

⁴⁰ Theoph. *chronogr.* 1.6028.

⁴¹ *Vict. Tunn. chr.* 538.2.

⁴² *Vö. Vict. Tunn. chr.* 540.2.

⁴³ *Vict. Tunn. chr.* 537.

⁴⁴ 518. szeptember 29-én.

⁴⁵ Maspéro 1923. 128.

⁴⁶ Meyendorff 2001. 296.

⁴⁷ *Vict. Tunn. chr.* 539.

nie.⁴⁸ Anthimiust a trapezunti egyház élére helyezték, ami még bizonytalanabbá tette pozícióját, hiszen az egyik püspöki székből a másikba való áthelyezés az egyház szabályaiba ütközött.⁴⁹

Az antiochiai és a constantinopolisi vezetők száműzése súlyos csapást jelentett a monofiziták számára. Iustinianus ugyanakkor elsőként ismerte el írásban, hogy a püspököknek joga van a bitorlókat felfüggeszteni és helyükre utódokat kinevezni, azonban ez nemcsak a római pápa, hanem a monofizita vezetők hatalmát is megerősítette: a száműzetésben lévő alexandriai Theodosius például Theodora támogatásával más püspökök és papok felszentelésébe kezdett.⁵⁰

Miután Agapetus 536. április 22-én váratlanul meghalt, a császár május 2-ára zsinatot hívott össze a monofizitákkal kapcsolatos ügyek rendezésére és Silveriust jelölte a pápai trónra. A zsinat augusztus 6-ai ülésén Iustinianus elítélte többek között Anthimiust, Severust és Petrust, így a chalcedoni álláspont ismét erősödött.⁵¹ Theodora nem hagyott fel korábbi törekvéseivel, és Silverius helyett saját jelöltjét, Vigilius diaconust igyekezett kinevezni Róma püspökévé, aki már néhány évvel korábban is pályázott erre a tisztségre. Bár 532-ben II. Bonifatius őt nevezte meg utódjának, mégis II. Iohannest választották Róma püspökévé, Vigilius pedig apocrisariusként a pápa állandó constantinopolisi követe lett, és ilyen minőségben alapos betekintést nyert a császári udvar ügyeibe, és jelentős kapcsolatokat is kiépíthetett tekintélyes személyekkel.⁵²

Theodora először a korábban Agapetus kíséretében lévő Pelagiust bízta meg azzal, hogy akadályozza meg Silverius itáliai partraszállását, terve azonban kudarcot vallott, mert a Rómát ostromló Theodahad gót király támogatásával Silveriust választották meg pápának 536 júniusában.⁵³ A császárné azonnal meggyanúsította őt a gótokkal való összejátszással, és miután Belisar 536 decemberében bevonult Rómába, 537-ben pedig megölték Theodahadot, sikerült rövid időn belül száműzni Silveriust. Az új pápa 537. március 29-én a monofizitákkal szimpatizáló és Theodora támogatását bíró Vigilius lett, aki már korábbi levelezésében több alkalommal is megígérte a császárnénak, hogy pápává választása esetén támogatni fogja Iustinianus egyházpolitikai törekvéseit.⁵⁴

Belisar itáliai győzelmével a gótok már nem veszélyeztették a római egyház Constantinopolisszal való együttműködését, Theodora viszont még nagyobb befolyáshoz akarta juttatni a monofizitákat. Mivel ezt az álláspontot Róma továbbra is elutasította, Iustinianus újabb támadást indított Severus követőivel szemben, és elsősorban erőszakos úton próbálta felszámolni a Constantinopolisból száműzött monofizita vezetők tevékenységét. Első lépésként Severus összes hívét Alexandriába száműzte, de Antiochiában nem volt szükség különösebb retorziókra, mivel 527 óta az amidai Ephremius vezette a patriarchatust, és megbízható módszerekkel terjesztette a chalcedonianusok tanításait.⁵⁵

A császár dogmatikus levelet írt az alexandriai szerzeteseknek, hogy meggyőzze őket arról, összeegyeztethető a chalcedoni dogma Athanasius és Cyrillus tanításával.⁵⁶ Az alexandriai monofiziták vezetőit egymás után száműzték: Gaianus 535 májusában vonult a sardiniai

⁴⁸ Vict. Tunn. *chr.* 540.1.

⁴⁹ Meyendorff 2001. 297.

⁵⁰ Duchesne 1915. 62–63.

⁵¹ *Constitutio Iustiniani imperatoris contra Anthimum, Severum, Petrum et Zooram.* In AMZ 46-54. = ACO 3. 119–123. = Iust. *nov.* 42.

⁵² Félegyházy 1967. 44.

⁵³ LP 290.

⁵⁴ LP 296-297.; vö. Lib. *brev.* 22.

⁵⁵ Lebon 1914. 197–214.

⁵⁶ *Contra Monophysitas.* In Schwartz 1939. 5–43.; elemzése: Baán 1997. 33–37.

Carthagóba, Theodosius pedig 536 végén a thraciai Dercosba menekült. Az alexandriai patriarchatus vezetőjévé a Tabenna kolostorából érkezett Paulus Prestort választották, aki néhány évvel később, 540-ben Gazában „*ünnepelni kezdte*” a korábbi monofizita püspök, Dioscorus 517-es „*távozását*”, és nemcsak a monofizitákkal, hanem a császári hivatalnokokkal szemben is erőszakosan viselkedett. Egy palaestini tanácskozás azonnal döntött a püspök leváltásáról, és röviddel később a sokkal jelentéktelenebb Zoilust nevezték ki a tisztségre.⁵⁷ Az új patriarcha levélben számolt be Iustinianusnak a városban még mindig zajló teológiai vitákról, ő pedig dogmatikus levélben erősítette meg a chalcedonianusok álláspontját.⁵⁸

Miután Severus 538-ban meghalt, Theodora a száműzött Theodosiusnak menedéket adott Constantinopolis külvárosában,⁵⁹ ahol népes személyzettel és papsággal körülvéve a monofizita egyház vezetőjeként kezdett működni, követői pedig továbbra is Alexandria törvényes patriarchájának tekintették őt. Iustinianus azért egyezett bele a monofizita vezetők pártfogásába, mert biztosítani akarta az ő jelenlétüket is akkor, ha megszületik a mindkét fél számára elfogadható formula. Theodosius azonban – kihasználva Theodora támogatását – a tellai Iohanneshez hasonlóan tömeges felszentalésekbe kezdett, ráadásul a birodalom külpolitikai érdekei is úgy kívánták, hogy 542-ben a perzsák felkérésére ő maga szentelje fel Theodorust Bostra, Jakob Bar Addait pedig Edessa püspökévé.⁶⁰

Theodora tehát megpróbálta a monofizitákat a chalcedonianusokkal való megegyezés felé terelni, de törekvései éppen ellenkező hatást váltottak ki és végleges szakadáshoz vezettek. Iustinianus ismétlődő erőszakos módszerei és Theodora monofiziták iránt tanúsított segítőkészsége egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a császár által megálmodott vallási egység még rendeletek kiadásával és a katonaság bevetésével sem tudott megvalósulni, és szinte fanatikusává növelték az egymással szemben álló monofiziták és chalcedonianusok küzdelmét. Theodora 548-ban bekövetkezett halála után Iustinianusnak egyedül kellett folytatnia a megbékítés tervét, de törekvése ellenállásba ütközött az egyházi vezetők és a megtérített tömegek körében egyaránt, különösen az örigenizmussal és a Három-fejezet elítélésével kapcsolatos viták során.

IRODALOM

- ALIVISATOS, H.: *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I.* Berlin, 1913, repr. 1973, Scientia Verlag.
- ANASTOS, M. V.: Justinian's Despotic Control over the Church as Illustrated by his Edicts on the Theopaschite Formula and his Letter to Pope John II in 533. *Mélanges G. Ostrogorsky*. 2. Belgrad, 1964. 1–11.
- BAÁN I.: *Justinianus császár teológiája*. Varia Byzantina II. Budapest, 1997, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- BECK, H.-G.: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München, 1959, C. H. Beck.
- BOLOTOV, V. V.: *Isztorija cervki v period vszelenszkih szoborov*. Lekcii po isztorii drevnyej cervki IV. Petrograd, 1918; repr. 1970.
- BROCK, S.: The Conversation with the Syrian Orthodox under Justinian. *Orientalia Christiana Periodica* 47 (1981) 87–121.
- BROWNING, R.: *Justinian and Theodora*. New York, 1981, Gorgias Press.

⁵⁷ Vict. Tunn. chr. 541.1.

⁵⁸ *Epistula ad Zoilum*. In AMZ 58–61.; elemzése: Baán 1997. 37–39.

⁵⁹ Vict. Tunn. chr. 540.2.

⁶⁰ Roey 1950–1954. 339–360.

- DUCHESNE, L.: Les protégés de Théodora. *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 35 (1915) 57–79.
- DVORNIK, F.: *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*. Vols. I–II. Dumbarton Oaks Studies 9. Washington, 1966, Dumbarton Oaks Pub Service.
- FÉLEGYHÁZY J.: *Az egyház a korai középkorban*. Budapest, 1967, Szent István Társulat.
- GRAY, P. T. R.: Art. Justinian, Kaiser. In *Theologische Realencyclopädie*. Bd. 17. Berlin, 1988, Walter de Gruyter. 478. 10–30.
- GRILLMEIER, A.: *Die Kirche von Konstantinopel im 6. Jahrhundert*. Jesus der Christus im Glauben der Kirche 2/2. Freiburg–Basel–Wien, 1989, Herder.
- HARNACK, A. von: *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. Vol. II. Freiburg–Leipzig, 1894, Mohr.
- HEUSSI, K.: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Ford. Magyar I. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- JARRY, J.: *Hérésies et factions dans l'Empire byzantin du IVe au VIIe siècles*. Paris, 1968, Le Caire.
- JUGIE, M.: Art. Justinien Ier. In *Dictionnaire de Théologie Catholique*. t. 8/2. Paris, 1925, Letouzey. 2277–2290.
- LEBON, J.: *Ephrem d'Amida, patriarche d'Antioche*. Louvain, 1914.
- MASPÉRO, J.: *Histoire des patriarches d'Alexandrie (518-610)*. Paris, 1923, Kessinger Publishing Company.
- MEYENDORFF, J.: Emperor Justinian, the Empire and the Church. In *Dumbarton Oaks Papers* 22 (1968) 45–60.
- MEYENDORFF, J.: *Birodalmi egység és keresztény szakadások. Az egyház 450-680 között*. Varia Byzantina IV. Ford. Utry G. Budapest, 2001, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- ROEY, A. VAN: Les débuts de l'église jacobite. In A. Grillmeier – H. Bacht. (szerk.): *Das Konzil von Chalkedon: Geschichte und Gegenwart II*. Würzburg, 1950-1954, Echter-Verlag. 339–360.
- SCHWARTZ, E. (hrsg.): *Drei dogmatische Schriften Justinians*. München, 1939, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- SCHWARTZ, E.: *Zur Kirchenpolitik Justinians*. Zur Geschichte der alten Kirche und ihres Rechts. Gesammelte Schriften IV. Berlin, 1960, Walter de Gruyter.
- WEISS, G.: *Byzanz. Kritischer Forschungs- und Literaturbericht 1968-1985*. Historische Zeitschrift, Sonderheft 14. München, 1986, Oldenbourg.

FORRÁSOK

- ACO = *Acta Conciliorum Oecumenicorum iussu atque mandato Societatis Scientiarum Argentoratensis*. Vols. I–XXV. Ed. E. SCHWARTZ, cont. J. STRAUB. Berlin, 1914–1984.
- Cod. Iust.* = *Codex Iustinianus*. In *Corpus Iuris Civilis*. Vol. II. Ed. P. KRUGER. Dublin–Zürich, 1967.
- Coll. avell. ep.* = *Collectio Avellana. Epistulae imperatorum, pontificum, aliorum inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae*. Vols. I–II. In *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. 35. 1–2. Ed. O. GUENTHER. Vienna, 1895–1898.
- Iust. conf.* = *Iustinianus: Confessio rectae fidei*. In *Drei dogmatische Schriften Justinians*. Hrsg. E. SCHWARTZ. MÜNCHEN, 1939. 71–110.
- Iust. nov.* = *Iustinianus: Novellae*. Eds. R. SCHOELL–G. KROLL. Dublin–Zürich, 1972.
- Lib. brev.* = *Liberatus: Breviarium causae Nestorianorum et Eutylianorum*. In PL 68. 963–1052. Ed. J. P. MIGNE. Paris.
- LP* = *Liber Pontificalis Ecclesiae Romanae*. Vols. I–II. Ed. L. DUCHENSE. Paris, 1955.
- AMZ* = *Scritti teologici ed ecclesiastici di Giustiniano*. In *Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium*. Subsidia III. Eds. M. AMELOTTI–L. MIGLIARDI ZINGALE. Milano, 1977.
- Theoph. chronogr.* = *Theophanes: Chronographia*. In PG 108, 477b. Ed. J. P. MIGNE. Paris.
- Vict. Tunn. chr.* = *Victoris Tonnennensis episcopi chronica*. In MGH AA XI., CM 2. Ed. TH. MOMMSEN. Berlin, 1894. 163–206. Magyarul lásd: *Tunnunai Victor: Chronica (444-565)*. Ford. SZÉLL G. Documenta Historica 80. Szeged, 2008, JATEPress. 13–50.

GÁBOR SZÉLL

Justinian and Theodora's Peculiar Struggle with the Monophysites

During the reconquest of the barbarian-held western provinces, in his effort to establish religious unity in the Byzantine Empire, Emperor Justinian – his powers extended – issued secular decrees to sanction the decisions of bishops, making his own creed compulsory for Catholics. In the 530s he was constantly faced with the dilemma of whether to join the western church, which honoured the decisions of the Council of Chalcedon, or to reconcile himself to the Monophysites, popularised by Alexandria. As Theodora had an affinity for the Monophysites, Justinian had changed his attitude several times. However, both his violent methods and his frequent replacement of clerical leaders had contributed to the fact that rather than an agreement, an ultimate schism had occurred between the two groups.

POLITIKAI PÁRTOK SPANYOLORSZÁGBAN

1931 – 1936

ZALAI ANITA

JANZSÓ MIKLÓS

A titokzatos *Tabula Cebetis*

Tanulmányomban a *Tabula Cebetis* sztoikus vonásait fogom megvizsgálni, mivel azonban a magyar klasszika filológia – véleményem szerint – méltatlanul mellőzte e művet, érdemes röviden bemutatni. Korábban számos megválaszolatlan kérdés kötődött a *Tabula Cebetis*hez, amelyeknek döntő többségére már sikerült választ találni. Egy ilyen fontos pont a datálás kérdése, amelyet Karl Prächter doktori disszertációja¹ lexikai és stilisztikai érvekkel megnyugtatóan tisztázott. Nincs azonban nyugvópont a szerzőséggel kapcsolatban, ahogy a filozófiai besorolással kapcsolatban sem.

Nézzük, hogy mi is pontosan ez a *Tabula Cebetis*! Egy dialógus, amely egy valódi vagy fiktív festmény leírásán keresztül kíván hasznos erkölcsi tanítást nyújtani. Az egyik első nyomtatott kiadása így fogalmazza meg a tartalmát: *opus morale et utile omnibus et praecipue adolescentibus*. Vagyis ez „egy erkölcsi munka, mindenkinek hasznos legfőképpen pedig az ifjaknak”. A festmény, amelyről az elmélkedés folyik, az életet ábrázolja allegorikus formában. Az allegóriákat egy idős ember magyarázza el az ifjú vándoroknak. Nézzük, hogy a mű szerzője miként képzei a képet:

„A kép se városra, se táborra nem hasonlított, hanem valamiféle városfal volt, amelyen belül további kettő volt látható, az egyik nagyobb, a másik kisebb. Az első falnál volt egy kapu is. (...) Először is azt kell tudnotok, hogy ezt a helyet Életnek hívják.”²

Az egész egy dombon foglal helyet, melynek tetején a megszemélyesített Boldogság trónol, ami a vándorok végcélja. A kép mindenféle embereket ábrázol. Elsőként a kapu előtt állókat, ők azok, akik be kívánnak lépni az Életbe. Az első falon belül a bűnös emberek találhatók, akik mindenféle élvezeteknek hódolnak, majd elnyerik méltó büntetésüket. Itt található Tyché, a forgandó szerencse istennője is, aki a mű egyik központi allegóriája. A második falon belül látjuk a különböző tudományok képviselőit és az ő követőiket. Utána már a csúcra visz fel az utunk, ahol az Igaz Tudás, a Boldogság és a többi Erény várják az oda érkezőket. A hozzájuk vezető utat így írja le:

„– Milyen hát az az út, amely az Igaz Tudáshoz visz?

– Látod azt a helyet ott feljebb, ahol nem lakik senki és nagyon elhagyatottnak látszik? – kérdezte.

– Látom.

– És azt az aprócska ajtót, és az ajtóhoz vezető utat, amelyen nem sokan, sőt nagyon kevesen indulnak útnak, mintha úttalan vidék lenne, amelyik egyenetlennek és sziklásnak látszódik?

– Igen – mondtam.

– Látod-e azt a magas dombot, amelyre a felfelé vezető út igen keskeny és mindenfelől szakadékok és kőszirtek szabdalják?

¹ Prächter 1885.

² *Tab. Ceb.* 1.2; 4.2.

³ *Tab. Ceb.* 15.1–3.

– *Látom.*

– *Hát az az út, amely az Igaz Tudáshoz vezet.*³

Az embernek csak az erényekre kell támaszkodni, hogy feljuthasson a Boldogsághoz és az Igaz Tudáshoz. Itt egyfajta beavató szertartásban van részük az ide érkezőknek és így felvérteződnek a Boldogság és a Tudás ajándékaival. A legfontosabb ajándék maga a tudás, az ismeret, a dolgok helyes megítélése. Az ajándék átadására egy koszorúzás során kerül sor:

„– *Ha valaki így idekerül, mit csinál?*

– *A Boldogság és az összes többi Erény megkoszorúzza őt erejével, úgy ahogy egy nagy verseny győztesét koszorúzzák.*

– *És milyen versenyt nyert? – kérdeztem.*

– *A legnagyobbat – mondta –, és a legnagyobb fenevadakat győzte le, akik őt korábban felfalták, büntették és szolgálává tették. Legyőzte, elűzte mindezeket magától és a maga ura lett, úgy, hogy így most már ezek szolgálnak neki, ahogy ő tette korábban. (...)*

– *Ó, micsoda csodás tett – mondtam – és milyen gyönyörű győzelem! Még azt az egyet mondd meg, milyen annak a koszorúnak az ereje, amivel azt mondd, hogy megkoszorúzza őt (a Boldogság)!*

– *Boldogságot adó, ó ifjú! Mert akit megkoszorúznak ezzel az erővel, szerencsés és boldog lesz, és nem másban lesz reménye a boldogságra, hanem saját magában.*⁴

Nagyon fontos mondanivalója a szövegnek, hogy először önmagunkat kell legyőzni, ha valóban boldogok és bölcssek szeretnénk lenni. A mű további részében Tyché szerepéről elmélkedik a szerző és a tudományok hasznáról. A mű vége pedig a sókratési módszert igénybe véve beszél a jó és a rossz dolgokról, kiderítve azt, hogy nincsenek se jó, se rossz dolgok, minden ugyanis a használattól függ.

Most nézzük, mit tudunk a mű datálásáról és szerzőségéről! Mára a Kr. u. első századi datálás vált elfogadottá, amelyet elsőként a már említett Prächter bizonyított be lexikai vizsgálattal, és az őt követők többsége ezt az álláspontot fogadja el.⁵ Későbbre nem is lehetne datálni, mert a Kr. u. 120–180 között élt Lukianos két művében is említi a *Tabula Cebetist*,⁶ tehát ez a terminus ante quem. A szerzőség azonban még vitatott. A hagyományos vélekedés, amely a thébai Kebésnek, Sókratés tanítványának tulajdonítaná a művet, az első századi datálás miatt nem tartható. A tudomány rajta kívül két Kebést ismer. Az egyik a kyzikosi Kebés, aki Athénaios művében jelenik meg, bár róla von Arnim azt jegyzi meg, hogy nem is biztos a létezése. A másik variáció szerint ez a Kebés Vergilius egyik kedvenc szolgafiója, aki maga is költő volt, akinek Tertullianus tulajdonítja a művet, de az ő létezése von Arnim szerint szintén kétséges.⁷ Mivel az általunk ismert Kebésekhez nem köthető a mű, így minden bizonnyal egy ismeretlen szerzőnek kell tulajdonítanunk. Felmerülhet az a lehetőség is, hogy Kebés egy festő, és az ő általa készített képről mesél az ismeretlen szerző. A Lukianos-helyek alapján ezt a lehetőséget kizárnám, mert ott egyértelműen íróként szerepel Kebés.⁸

Nem kevésbé nehéz meghatározni a *Tabula Cebetis* filozófiáját. Bár a legújabb kiadás⁹ a mű

⁴ *Tab. Ceb.* 22. – 23.3–4.

⁵ Ezt fogadja el a legújabb szakirodalom is: Luipold 2005. 29.

⁶ *Rhet. praec.* 6; *De merc. cond.* 42.

⁷ Arnim 1921. 102.

⁸ *Rhet. praec.* 6. „Először, ama Kebéshez hasonlóan, egy kép leírásával mutatom be neked mindkét utat.” (ford. Horváth Judit)

⁹ Seddon 2006.

sztoikus irányultságát kívánja hangsúlyozni, nem lehet elvetni azt a lehetőséget sem, hogy más filozófiai és vallási tanok hatását kimutassuk a *Tabula Cebetis*ben.¹⁰ A műben az eddigi kutatás a következő hatásokat vélte felfedezni a szövegben: *szókratikus* – ezt a mű szerzőjének neve is hangsúlyozza; *platonikus*¹¹ – Platón maga is szerepel a műben hivatkozás szintjén,¹² úgyhogy az ő hatását sem lehet kizárni; *pythagoreus*¹³ – a művet egy beavatási szertartás részének gondolták néhányan, amelyben a mű csak a beavatottak számára nyújtja az igazi tudást; *cinikus* – ezt leginkább a sztoikus filozófiával együtt érdemes vizsgálni, hiszen erkölcsi tanításai, a szókratikus gyökerek miatt, nem térnek el sokban a sztoa etikájától. Ki lehet még mutatni a műben keresztény erkölcsi tanításokat is, valamint az Újszövetség nyelvezetének hatása is kimutatható.¹⁴

A kutatás jelen állása szerint a sztoikus gyökerek vannak a legjobban feltárva, amelyeket itt be kívánok mutatni. A *Tabula Cebetis* legfontosabb tanítása pontosan egyezik a sztoikusok egyik legfontosabb etikai elképzelésével, vagyis hogy a dolgok háromfélék lehetnek: jók, rosszak és semlegesek (sztoikus terminussal: *adiaphora*). A legfőbb boldogság pedig a mű szerzője szerint az, hogy minden dologról el tudjuk dönteni, hogy hová tartozik. Ezzel szemben a tudatlanság (*aphrosyné*) a legfőbb rossz. Ez már a korai sztoikus filozófiában alapvető volt, amit töredékek is bizonyítanak: „...a tudatlanság, amelyről azt mondják a sztoikusok, hogy az egyetlen rossz.”¹⁵ Egy másik töredék is így ír: „...[az örület] a jó, a rossz és a semleges dolgok nem ismerése.”¹⁶ A következő szintén a tudatlanságra vonatkozik: „[a tudatlanság] annak a nem tudása, hogy mit kell megtenni, mit nem kell megtenni, és mik a semlegesek.”¹⁷ Megállapíthatjuk tehát, hogy már a korai sztoában is nagy jelentősége volt annak, hogy a különböző kategóriába tartozó dolgokat meg tudjuk különböztetni, és minden dologról el tudjuk dönteni, hogy jó, rossz vagy semleges. Meglepőnek látszik, hogy a *Tabula Cebetis* szerzője a semleges dolgokat nem a megfelelő sztoikus terminussal (*adiaphora*) jelöli, hanem egyszerűen csak azt írja róluk, hogy sem nem jók, sem nem rosszak (*ute agathon kai ute kakon*). Ez nagy valószínűség szerint a könnyebb érthetőség kedvéért van így, hiszen ez a mű egy filozófiát népszerűsítő írás.

Láttuk tehát, hogy a sztoikus filozófia és vele együtt a *Tabula Cebetis* a jó és rossz dolgok mellett harmadikként semleges dolgokat is említ, a *Tabula Cebetis* szerint semleges dolgok a következők: élet, halál, egészség, betegség, gazdagság, szegénység stb. Más filozófiai iskolák például az egészséget vagy a gazdagságot a jó dolgok közé sorolják, míg ezek ellentéteit a rossz dolgok közé. Sókratés szerint ezen dolgok (pl. gazdagság), ha jól használjuk őket, jók, ha rosszul, rosszak. Ezzel szemben a sztoikusok a bölcsességet tartották az egyetlen jónak és a tudatlanságot az egyetlen rossznak. Hasonló ítéletet Platónnál is találunk,¹⁸ de azt, hogy a semleges dolgokat el kell vetni, csak a sztoikusok mondták ki. Mindezt a *Tabula Cebetis* szerzője az életről, egészségről, betegségről és a gazdagságról való eszmefuttatással bizonyítja (35-41. caput).

A gazdagságról való elmélkedéssel kapcsolatban Seneca néhány helyének felhasználásával bizonyítható a sztoikus filozófiával való rokonság. Seneca a 87. levélben a gazdagságról, jó és

¹⁰ Prächter 1885. 25.

¹¹ Ezt a lengyel Thaddaeus Sinko vizsgálta: Sinko 1951.

¹² *Tab.Ceb.* 33.3

¹³ Ezt leginkább Robert Joly gondolta így, rajta kívül kevés híve van az elméletnek: Joly 1963.

¹⁴ Feldmeier 2005. 191.

¹⁵ Arnim 1964. III. frg. 79.

¹⁶ Arnim 1964. II. frg. 174.

¹⁷ Arnim 1964. III. frg. 262.

¹⁸ Plat. *Euthyd.* 281e.

rossz dolgokról beszél. Itt említi meg, hogy „Jó a rosszból nem lesz. A gazdagság azonban kapzsiságból lesz. A gazdagság tehát nem jó.”¹⁹ Ez a Seneca-hely teljes mértékben megegyezik a *Tabula Cebetis* 41.1-gyel: „Ha pedig a rossz cselekedetektől nem származik semmi jó, ahogy az valószínű, a vagyonuk pedig rossz cselekedetektől származik, épp ezért szükségszerű, hogy a vagyon ne legyen jó.” Hasonlóképpen a következő hely: „Sokszor lehet látni, hogy egyesek vagyona rossz és bűnös cselekedetektől származik, mint például árulásból, zsákmányolásból, gyilkosságból, gáncsoskodásból, rablásból és sok más gonosz cselekedetből.” (*Tab. Ceb.* 40.3) nagy hasonlóságokat mutat Seneca 87-es levele 15. caputjának kezdetével: „Amiben a legmegvetendőbb, legaljasabb emberek is részesülhetnek, az nem jó. Márpedig a gazdagságban kerítők és vívómesterek is részesülnek. Tehát a gazdagság nem jó.” Mind a Senecával való hasonlóságok, mind pedig az előtte közölt megfontolások amellet szólnak, hogy a *Tabula* ezen a helyen a sztoikus tanokhoz áll a legközelebb.

A *Tabula Cebetis* sztoikus filozófiához való kötődését mindezen kívül a szerző szabad művészetekhez való viszonya is valószínűvé teszi. Foglalkozunk össze röviden, mit gondoltak a sztoikusok az *enkyklios paideiáról*, amely a szabad művészetekre alapuló széleskörű műveltséget jelentette. A sztoa már a kezdetektől fogva elítélő álláspontra helyezkedett a szabad művészetekkel kapcsolatban. Ezt jól jellemzi Zénón következő töredéke, melyben kevésbé hasznosnak nevezi a szabad művészeteket: „Néhányan valóban egyebek mellett azzal vádolták Zénont, hogy ő mondta elsőként a szabad művészetekről, hogy nem hasznosak az állam irányításában.”²⁰ Ehhez hasonló állítást fogalmazott meg a chiosi Aristón is, aki a következő töredékben szellemesen azt írja a szabad művészetekről, hogy Pénélopé kérioihez hasonlóak, csak hogy őt elvétik, és a szolgálói körül legyeskednek.²¹ Ezzel ellentétben Chrysiszpos azt mondta, hogy: „...hasznosak a szabad művészetek.”²² vagyis hasznosak a számunkra. Egy Plutarchosnál fennmaradt chrysiszposi vélekedés alapján a szabad művészeteket *ek paradromés* kell tanulni,²³ vagyis gyorsan át kell rajtuk futni, hogy utána már a filozófiával foglalkozhassunk. Amint a fenti idézetekből jól látható, a szabad művészetekhez való sztoikus hozzáállás alapvetően elítélő volt, illetve ha elismerték is hasznosságukat, úgy gondolták, gyorsan túl kell jutni rajtuk.

Nincs adat arra vonatkozólag, hogy miként vélekedett a középső sztoa erről a kérdéstről, de ha megvizsgáljuk, hogy Poseidónios érdeklődése mennyi mindenre kiterjedt, azt mondhatjuk, hogy megváltozott a kezdeti elítélő álláspont.²⁴

A római sztoa ezzel a megváltozott állásponttal szemben visszatért az *enkyklios paideia* kezdeti megítéléséhez. Itt legfőképpen Senecát kell megemlíteni, aki a 88. levélben hosszasan értekezik a szabad művészetek káráról és hasznáról. Seneca végső konklúziója az, hogy a szabad tudományok csak akkor lehetnek számunkra hasznosak, ha a filozófiára készítene fel, és nem válnak egész életen át tartó tanulás céljává.

A Senecával szinte teljesen megegyező vélekedést fedezhetünk fel a *Tabula Cebetis*ben. Meg kell még említenem a mű két fő allegóriáját, a *Pseudopaideiát* és az igaz *Paideiát*. Előbbi jelképezi az *enkyklios paideiát*, míg az utóbbi a bölceletet, a filozófiát, a tudományok csúcását. A szövegben először a 13. caputban találkozunk a *Pseudopadeiával* és annak követőivel. A szerző itt felsorolja mindazon tudományokat, melyek a szabad művészetek közé tartoztak (költészet,

¹⁹ Sen. *Ep. mor.* 87.22.

²⁰ SVF I. frg. 259.

²¹ SVF I. frg. 350.

²² SVF III. frg. 738.

²³ Plut. *De liberis educandis* 7c.

²⁴ Stamer 1912. 24.

szónoklattan, dialektika, zene, matematika, geometria és csillagászat), illetve ki is egészíti a sort néhány filozófiai iskola képviselőivel (peripatetikusok, hedonisták és kritikusok). Nem mondja ki, hogy ezek a tudományok mire jók, és azt sem, hogy mire nem jók, csak annyit mond, hogy a *Pseudopadeia*, a hamis tudás (ál-tudás) körébe tartoznak és ezzel egy negatív alaphangot ad a szabad művészetek megítélésének. A hamis tudásról való elmélkedést a 32–35. fejezetben folytatja a szerző. Itt már szorosabb értelemben arról van szó, miért nem kell ezekkel a művészetekkel foglalkozni, és mi lehet a hasznuk. A Hamis Tudással kapcsolatban a legtöbb adatot a 33. caputban találjuk:

„– Jól beszélsz – mondtam. – De mit parancsol a Daimón, hogy magukhoz vegyenek a Hamis Tudástól?

– Mindazt, ami hasznosnak tűnik.

– Azok kicsodák?

– Irodalom és a többi tudomány közül mindazok, amikről Platón azt mondta, hogy mintegy fékező erejük van az ifjak számára, nehogy más dolgok ragadják el őket.

– De szükséges-e mindezeket magához vennie annak, aki az Igaz Tudáshoz kíván érkezni, vagy nem?

– Nincs rá szükség – mondta – mindenesetre hasznosak, hogy hamarabb elérjük az Igaz Tudást. Ahhoz, hogy jobbá legyünk, nem tesznek hozzá semmit.

– Azt mondd tehát, hogy ezeknek semmi hasznuk nincs abból a szempontból, hogy valaki jobb ember legyen?

– Ezek nélkül jobbá válhatunk, de mégsem haszon nélkül valók.²⁵”

Ezeket úgy lehet összefoglalni, hogy a szabad művészetek önmagukban hasznosak, de ahhoz, hogy jobb emberré váljunk, nem adnak hozzá semmit. Hasonló gondolatok figyelhetők meg Seneca 88. levelében is: „Mert ennivaló nélkül sem jutni az erényhez, s az erényhez mégsem tartozik hozzá az ennivaló. A fa semmivel sem gyarapítja a hajót, ámbár a hajó csakis fából készülhet. Ismétlem, nincs okod rá, hogy ezt vagy azt valami alkati összetevőnek tekintsd csak azért, mert nélküle nem jöhet létre.”²⁶ Ezekből az idézetekből jól látható, hogy a szabad művészetek a semleges dolgok kategóriájába tartoznak. Ugyanis ahhoz, hogy jobb emberré váljunk, nem adnak semmit, de önmagukban véve mégsem haszontalan dolgok. A hasznuk mindössze abban áll, hogy mintegy útravalóul szolgálnak, amíg el nem érkezünk az igazi tudáshoz, vagyis a filozófiához. Senecánál szintén megtalálható a *Tabula Cebetis* azon platonikus gondolata, hogy ezek a szabad tudományok az ifjak számára mintegy visszatartó erőt jelentenek és előkészítik a lelket a magasabb rendű tudomány tanulmányozásához. A *Tabula* 34-35. fejezetei a megelőző passzusok tartalmát erősítik tovább, vagyis hogy a szabad művészetek tanulása által nem leszünk sem jobbak, sem erkölcsösebbek. Mivel a *Tabula Cebetis* legfőbb célja, hogy a legjobb erkölcsi tanítást adja, a szabad művészetek kellenél nagyobb mértékű tanulmányozását nem tartja helyesnek.

Bár már az eddig bemutatott helyek is meglehetősen hasonlóságot mutatnak Seneca 88-as levelével, fontosnak tartok három további hely pontos bemutatását, mert ezek közeli tartalmi egyezést mutatnak a két szöveg között. Az utolsó pár viszont szinte szó szerinti egyezést mutat:²⁷

Ep. mor. 88.31: *Mikor azt mondjátok – vetik ellenünk – hogy a szabad tudományok nélkül nem lehet eljutni az erényhez, hogy állíthatjátok, hogy azok egy hajszállal sem gyarapítják az erényt?*

²⁵ *Tab. Ceb.* 33.2–6.

²⁶ *Sen. Ep. Mor.* 88.31. (ford. Kurucz Ágnes)

²⁷ Stückelberger 1965. 37.

Tab. Ceb. 33.4: De szükséges-e mindezeket magához vennie annak, aki az Igaz Tudáshoz kíván érkezni? Vagy nem szükséges?

Ep. mor. 88.32: Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy a szabad tudományok nélkül is el lehet érkezni a bölcsességhez.

Tab. Ceb. 33.5: Ezek nélkül jobbá válhatunk, de mégsem haszon nélkül valók.

Ep. mor. 88.20: [Hát semmivel sem gyarapítanak a szabad tudományok?] Más tekintetben sok mindennel, az érényhez nem tesznek hozzá semmit.²⁸

Tab. Ceb. 33.4: Ahhoz, hogy jobbá legyünk, nem tesz hozzá semmit.

Az összehasonlításból kitűnnek a közös pontok a *Tabula Cebeitis* szerzője és Seneca között. A Senecával és a sztoikus filozófiával való, fentiekben bemutatott jelentős hasonlóság ellenére sem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy pusztán sztoikus múról van szó, azt kívántam itt bemutatni, hogy a szövegben foglalt filozófiai tanítás a sztoához áll a legközelebb.

A *Tabula Cebeitis* azonban további felfedezésekre vár. A fentebb vázolt sztoikus irányultság ellenére is nyilvánvaló számomra, hogy a mű a hellenizmus filozófiájának összefoglalása egy, a saját korában nagyon népszerű könyvecske keretében.²⁹ Ezért tartom szükségesnek, hogy a művet tovább kutatva mind jobban megvizsgálhassam a többi filozófia hatását is.

IRODALOM

- ARNIM, H. VON: *Kebe von Theben* In *RE X*. 1921. 102–105.
- ARNIM, H. VON: *Stoicorum Veterum Fragmenta I-III*. Stutgardiae, 1964.
- FELDMEIER, R.: *Paideia salvatrix*. In Luipold, R.-H. (szerk.): *Die Bildtafel des Kebe: Allegorie des Lebens*. Darmstadt, 2005. 149–163.
- JOLY, R.: *Le tableau de Cebes et la philosophie religieuse*. Bruxelles, 1963.
- LUIPOLD, R.-H.: *Einleitung*. In Luipold, R.-H. (szerk.): *Die Bildtafel des Kebe: Allegorie des Lebens*. Darmstadt, 2005. 11–37.
- PRÄCHTER, K.: *Cebetis tabula quanam aetate conscripta esse videatur*. Marburg, 1885.
- SEDDON, K.: *Epictetus' Handbook and the Tablet of Cebes*. Guides to Stoic Living. London, 2006.
- SINKO, TH.: *De lineamentis platonis in Cebetis Tabula*. *Eos* 45 (1951) 1. 3–31.
- STAMER, A.: *Die εἰκὼν παιδεία in dem Urteil der griechischen Philosophenschulen*. Kaiserslautern, 1912.
- STÜCKELBERGER, A.: *Senecas 88. Brief. Über Wert und Unwert der freien Künste*. Heidelberg, 1965.

MIKLÓS JANZÓ

The Mysterious Cebes' Tablet

In this article, I try to introduce the so-called Tablet of Cebes, which is a philosophical dialogue written in Greek and originated from the first century AD. I summarize the problems that appeared during the research, more precisely the problems of authorship and the philosophical classification of the work. It can be observed that diverse philosophical teachings emerge in the dialogue, but the stoic ethic is the most discernible. It is obvious then that the tablet is close to the stoicism, but it is not completely a stoic work. In the future, I would like to shed light on various other philosophical teachings of the Cebes' Tablet.

²⁸ Kurucz Ágnes fordításának felhasználásával.

²⁹ Ebben Luipold is megerősít: Luipold 2005. 23–29.

PALOTÁS GYÖRGY

A római sárkányos zászló, a draco

Katonai felszerelés vagy hatalmi szimbólum?

A római katonai történelemben fontos szerepet játszottak a hadi jelvények és a különböző alakú zászlók. Számos tanulmány jelent már meg a római zászlók (vexillumok) és az egyéb hadi jelvények (pl. aquila) használatáról és kultikus jelentőségéről.¹ Tanulmányomban egy kevésbé ismert, de annál érdekesebb jelenséget kívánok bemutatni. A római hadtörténelmet kutató történészek által már többször tanulmányozott hadi jelvény, az igen rejtélyes sárkányos zászló (draco) fontosságát két szempontból is szeretném ismertetni. Egyrészt ennek az eszköznek a katonai használatát érintem. Másrészt a hatalmi funkcióját is hangsúlyozni kívánom, amely politikai értelemben is fontos szerepet játszott a késő császárság korában.

A római katonai jelvények

A katonai zászlót latinul *signum*nak nevezték, amely „hadi jelvény”-t, és „zászló”-t, átvitt értelemben „csapat”-ot is jelentett.² A *signum* egy, a katonák számára jól ismert jelzési és gyülekezési pont volt a csatamezők káoszában. A római hadsereg változatos egységeinek szüksége volt egy eszközre azért, hogy felismerjék, lássák és kövessék egymást a harc során. Emellett a római hadi jelvények a katonai becsület (*virtus*) hathatós szimbólumai is voltak. Quintilius Varus Kr. u. 9. évi teutoburgi veresége után például számos hadjárat zajlott Germaniában, hogy visszaszerezzék a korábban elvesztett hadi jelvényeket. A zászlók kultuszáról és vallási jelentőségéről Tertullianus is említést tett a Kr. u. 2–3. század fordulóján: „A rómaiak egész katonai vallása jeleket imád, jelekre esküszik s e hadi jelvényeket az összes istenek fölé emeli. E hadi jelvények valamennyi odabiggyesztett képe keresztet füzéreiből válik.”³ (ford.: Városi István).

A hadi jelvényeken különféle állatok tűnhetek fel. Idősebb Plinius szerint a köztársasági hadsereg öt különböző hadi jelvényt hordozhatott: a sast, a farkast, a minotaurust, a lovat és a vadkant.⁴ A Kr. e. 104-es Marius-féle katonai reformok után a sas (*aquila*) válik a legfontosabb szimbólummá. További katonai szimbólumok voltak az *imago* és a *vexillum*. Az *imago* politikai jelentésű hadi jelvény volt, melynek hordozója az *imaginifer* volt. A *vexillum* hasonlított legjobban a mai zászlóhoz.⁵ Ez egy kicsi, négyzet alakú szövetdarab volt, amelyet keresztben egy hosszú rúdra erősítettek fel. Minden egyes *cohors*nak volt ugyanakkor egy kígyó formájú hadi jelvénye is (*draco*, δράκων), amelyet egy négyzet alakú szövetdarabból (*textilis anguis*) alakítottak ki.⁶ Ezt

¹ Rostovtzeff 1942. 92–106, valamint Coulston 1991. 101–114.

² A *signa militaria* (σημεῖα) „katonai zászló” vagy „hadi jelvény” volt. A rómaiak által használt legtöbb hadi jelvény maréknyi méretű volt, melyet egy lándzsa vagy egy rúd tetején helyeztek el. – Yates 1875. 1044–1046.

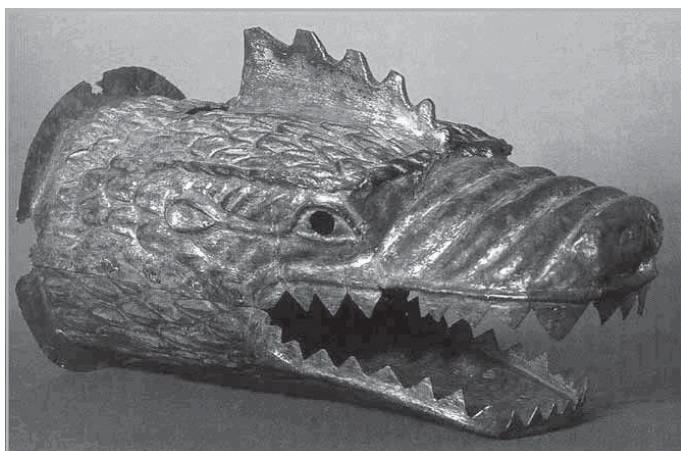
³ Tert. *apol.* 16.8: *Religio Romanorum tota castrensis signa veneratur, signa iurat, signa omnibus deis praeponit. Omnes illi imaginum suggestus in signis monilia crucum sunt.*

⁴ Plin. *nat.* 10.4.55.

⁵ Hordozója a *vexillarius* volt, Fields 2006. 58.

⁶ Sidon. *Apoll. carm.* 5.409.

egy aranyozott zászlórúdra emelték fel, amelyen erre a célra egy kereszttrúd volt hozzáillesztve.⁷ I. (Nagy) Constantinus (306–337) idejében egy keresztény emblémát szóttek bele arannyal a bíborszínű anyagba, amelyet *labarum*nak neveztek.⁸ A ténylegesen sárkánykígyóhoz hasonlító, hosszú farkban végződő hadi jelvények (*draco*) viszont valamikor a Kr. u. 2. század elején tűntek fel. A lat. *draco* szó a gör. δράκων „kígyó”, „sárkánykígyó” szóból származik.⁹

Sárkányos zászló bronzfeje (Niederbieber, Németország, forrás: <http://www.fectio.org.uk/articles/draco1.jpg>, 2011. 08. 30.)

A „*draco*” jellege és katonai használata a nomád népeknél

Eredetileg a steppei lovas népek fejlesztették ki a sárkányos zászlót, azonban később a parthusok és szaszanidák is megtették ugyanezt.¹⁰ Leginkább a szél irányának meghatározására használhatták a lovas íjászok.¹¹ Több dél-oroszországi lelőhelyen, így az Alsó-Volga vidéki Koszikában is került elő olyan ezüstedény, amelynek díszítése szarmata férfiak harcát jeleníti meg.¹² Az egyik leghíresebb ábrázolás az Orlatból származó csontlemezeken szerepel:¹³ a harci jelenet iráni nehézfegyverzetű páncélos lovasok felszerelését adja vissza rendkívül élethűen. A szkíta, esetleg szarmata eredetű sárkányos zászlóról a legpontosabb forrásunk L. Flavius Arrhianos 137-es munkája, a *Taktiké*.¹⁴ Arrhianos úgy vélte, hogy a sárkányos zászló szélzsákként való használata a szarmatákhoz kapcsolódott először a lovassági hadviselésben.¹⁵ Fontos azonban

⁷ Them. Or. 1.18.267, Claudian. IV. cons. Hon. 546, valamint VI. cons. Hon. 566.

⁸ Prudentius *Contra Symm.* 1.486.f, Euseb. Vit. Const. 1.31; Rostovtzeff 1942. 95.

⁹ A forrásainkban egyaránt megjelenik a zászlóra való utalásként a kígyó (*anguis*, *seprens*, ὄφις) és a sárkánykígyó (*draco*, δράκων) kifejezés is.

¹⁰ Vermaat 1999–2011. A sárkányos zászlót a steppei lovas népek közül bármelyik használhatta már a szarmatákat megelőzően is, Coulston 1991. 101–114. Ide lehet sorolni a parthusokat és a szaszanidákat is, akik kapcsán *Persici draconest* említ a *Hist. Aug. vita Aureliani* 28.4–5.

¹¹ Brzezinski–Mielczarek 2002. 38.

¹² Istvánovits–Kulcsár 2003. 55–57.

¹³ Az orlati leletek datálása vitatott a kutatók között. G. A. Pugachenkova, K. Abdullaev és V. Schiltz véleménye szerint valamikor a Kr. e. 1. század vége és a Kr. u. 1–2. század közötti időszakban készülhettek, tehát a szarmata néphez kötődnek. Mások viszont (B. Marshak, P. P. Azbelev) a hunok Kr. u. 4–5. századi megérkezéséhez kapcsolják a csontlemezek eredetét, Mode 2003.

¹⁴ A görög nyelvű szövegre a Teubner-féle kiadás alapján utalok: Flavii Arriani Quae extant omnia II: *Scripta Minora et Fragmenta*, 2nd. ed. A. G. Roos, Leipzig, 1968. 129–176.

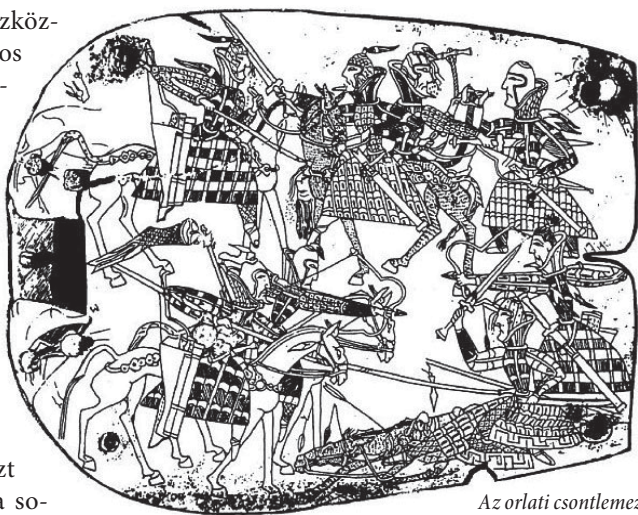
¹⁵ Arr. *Takt.* 35.1–2. Bár közvetlen kapcsolatot nem nevezett meg a szarmaták és a *draco* között, minthogy szkítákat (τοῖς Σκυθικοῖς) említett. A szkíta népvétet azonban minden nomád népre általánosan használták a római szerzők, Sidnell 2006. 265.

megállapítani, hogy ennek az eszköznek a használata nem egy bizonyos néphez köthető. Valószínűleg sárkányos zászló jelenik meg az orlati csontlemez központi alakjánál is.¹⁶

A görög nyelvű történet-író, Arrhianos azonban eredeti szarmata találmánynak tartja, melyet a rómaiak csak később, de Kr. u. 137-re már bizonyosan átvettek a saját lovas hadviselésükben. Arrhianos a rómaiak kiválóságát dicsérte, mivel azok nomád hatásra számos harceszköz is átvettek.¹⁷ A zászló bemutatása során ezeket írja: „Különböző zászlókkal (σημείους δὲ διακεκριμένους) támadnak, nemcsak

a rómaiaknál, hanem éppúgy a szkítáknál is azért, hogy a lovasrohamuk még színesebb és ugyanakkor még félelmetesebb legyen. A szkíták lobogói lándzsákon magasra feltartott egyforma hosszúságú sárkánykígyók (συμμέτρῳ δράκοντες). Ezt egymással összevarrt, festett ruharongyokból készítik; a fejük és a testük egészen a farkukig a kígyókhöz hasonló (εἰκασμένοι ὄφειν) azért, hogy ez a találmány még félelmetesebbnek látszódjon. Amikor a lovak egyáltalán nem mozdulnak meg, alkalmasint csak az alul lecsüngő, sokszínű ruharongyokat láthatod, azonban amikor lovasrohamot hajtanak végre, a keresztülhaladó (széltől) azok úgy felduzzadnak, hogy a vadállatokhoz kiváltképpen hasonlítanak, és valamennyire sziszegnek is, amikor a túlságosan nagy mozgásuktól a viharos szél keresztülhalad rajtuk.”¹⁸

A forrásunkból kitűnik, hogy a *draco* egy lyukas szájú sárkányfej volt, melyen a levegő a nyitott végű fokozatosan szűkülő hengeres formájú ruhaanyagon keresztül szabadon tudott áramlani.¹⁹ A régészeti leleteink, valamint a képzőművészeti alkotások alapján úgy látszik, hogy nem mindegyik zászlónak volt azonban sárkányos feje. Esetenként például lehetnek kutyafej és halfej formájúak is. Másrészt a többi fejnek egyáltalán nincs semmilyen állati alakja, pusztán

Az orlati csontlemez
rekonstrukciós rajza (M. Mode nyomán,
forrás: <http://www.transoxiana.org>)

¹⁶ „Az egyik lóra zászló van erősítve, ami jelzi, hogy lovasa jelentősebb a többinél”. A csatajelenet értelmezését Pugachenkova leírására alapozom. A magyar fordítás Z. Tóth Csaba: *Az orlati csontlemezről* c. cikkéből való.

¹⁷ Arr. *Takt.* 33.2–3: „A rómaiak méltók a dicsőítésre, minthogy nemcsak a saját hazai dolgaikat látták szívesen, hanem mindenholnán kiválasztva maguknak a nemeseket, azokat is sajátjukká formálták.” (ford.: Palotás György). A továbbiakban a főszovegben és a lábjegyzetekben közölt fordításokat a szerző készítette, amennyiben nincs utalás más fordítóra.

¹⁸ Arr. *Takt.* 35. 2–4: σημείους δὲ διακεκριμένους ἐπελαύνουσιν, οὐ τοῖς Ῥωμαϊκοῖς μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς Σκυθικοῖς, τοῦ ποικιλωτέραν τε καὶ ἄμα φοβερωτέραν γίνεσθαι τὴν ἐπέλασιν. τὰ Σκυθικὰ δὲ σημεῖα ἐστὶν ἐπὶ κοντῶν ἐν μήκει συμμέτρῳ δράκοντες ἀπαιρουμένοι. ποιοῦνται δὲ ξυρραπτοὶ ἐκ ῥακῶν βεβαμμένων, τὰς τε κεφαλὰς καὶ τὸ σῶμα τᾶν ἔσπε ἐπὶ τὰς οὐρὰς εἰκασμένοι ὄφειν, ὡς φοβερῶτατα οἶόν τε εἰκασθῆναι. καὶ τὰ σοφίσματα ταῦτα. ἀτρεμούντων μὲν τῶν ἵππων οὐδὲν πλεον ἢ ῥάκη ἂν ἴδοις πεποικιλμένα ἐς τὸ κάτω ἀποκρεμάμενα, ἐλαυνομένων δὲ ἐμπνεόμενα ἐξογκοῦται, ὥστε ὡς μάλιστα τοῖς θηρίοις ἐπεοικεῖναι, καὶ τι καὶ ἐπισυρίζει πρὸς τὴν ἄγαν κίνησιν ὑπὸ τῆ πνοῆς βίαια διερχομένη.

¹⁹ Simkins 1979. 37.

csak egy cső alakú szövet lehetett. Ha a lovas feltartotta ezt az eszközt mozgása közben, akkor az a beleáramló szélről sziszegésre emlékeztető hangot adott ki, akár egy kígyó.²⁰ A rómaiak valószínűleg a Kr. u. 2. század folyamán kezdték el ezt az eszközt tömegesen használni, amelyet először feltehetőleg a szarmata lovasság terjesztett el a római hadseregben. Arrhianos azt tanácsolja, hogy a sárkányos zászlók legyenek színesek és feltűnőek a lovassági felvonulások látványosabbá tétele miatt. A lovassági egységek ugyanis így a harc során jobban tudtak tájékozódni a különböző egységek között és hatékonyabban meg tudták őrizni a harcrendben elfoglalt helyüket.²¹ Arrhianos e leírását erősíti meg Ammianus Marcellinus jóval későbbi beszámolója II. Constantius (337–361) 357-os diadalmenetéről, valamint a Kr. u. 3. században készített, a németországi Niederbieberben talált *draco* is.²² A császári *triphuson* megjelentek a sárkányos zászlók is. A nyitott szájukon a levegő szabadon be tudott áramlani, és ennek hatására olyan látványt nyújtottak a korabeli szemlélőknek, mintha dühösen sziszegnének (*ira perciti sibilantes*).

A sárkányos zászlót a steppei népek mellett a dákok is használták, vagy legalábbis nomád szövetségeik, ugyanis nem kevesebb, mint húsz ilyen eszköz vehető észre Traianus császár oszlopán (Kr. u. 113). Decebal dák király katonái ezt tartják a kezükben.²³ Ennek is sárkányformája van, nyitott farkához hasonló állkapoccsal, amelyből számos fémfog nyúlik ki. A dákok a *dracóra* kétségtelenül mint a hadsereg egy speciális védelmező szimbólumára tekintettek, és igen fontos szerepet játszott a vallási életben is. A *draco* egy bizonyos fajta vallási szinkretizmust mutat a farkas és a sárkánykígyó között. A *draco* képmása a Kr. e. 4. században tűnt fel először a Budureasca mellett felfedezett kerámia töredékeken.²⁴ Conrad Cichorius szerint az Arrhianos által skítának említett *draco* dák lehetett, éppen ezért a sárkányos zászló valamikor a Kr. u. 2. század elején jelenhetett meg a római hadseregben.²⁵ Ezt a két teóriát egyesítette, egyfajta fejlődési utat feltételezve Franz Altheim. A dák és a germán népek a *dracót* valószínűleg a szarmata népektől vették át.²⁶ Biztos adataink azonban nincsenek sem ennek az elméletnek, sem a szarmata hatás hangoztatóinak alátámasztására.

A „*draco*” katonai szerepe a római hadseregben

A korabeli forrásokat megvizsgálva rendkívül összetettnek látszik a sárkányos zászló római fejlődési útja. A *dracót* először a Kr. u. 2. század elején adaptálhatták elsősorban a szarmata segédcsapatok révén. Arrhianos első kézből tapasztalhatta meg a szarmata-alán népek hadviselési szokásait, minthogy Kr. u. 135-ben Cappadocia *legatus Augusti pro praetore*jaként összecsapott a római területeken portyázó alánokkal.²⁷

Az *auxiliaris* csapatok először nem is harc közben alkalmazták a *dracót*, hanem a lovassági játékaik és gyakorlataik (*hippika gymnasia*) során.²⁸ Igen valószínű az, hogy a *dracót* csak bemutatták a gyakorlatok során, mert szokatlan és igen lenyűgöző volt. A célpontot jelentő lovascsapat

²⁰ Arr. *Takt.* 35.3–4.

²¹ Brzezinski–Mielczarek 2002. 38.

²² Amm. Marc. 16.10.7. vö. Prudentius, *cath.* 5.53–56. A niederbieberi *draco* és annak modern változata a mainzi múzeumban tekinthető meg.

²³ A 75. jeleneten a behódoló dákok között feltűnik a sárkányos zászló is, Sidebottom 2008. 19–20.

²⁴ Sîrbu 1997. 89.

²⁵ Milner 1997. 20.

²⁶ Altheim 1938. 85.

²⁷ Cass. Dio 69.15.1, vö. Bosworth 1977. 217–255, Pelham 1896. 625–640.

²⁸ Fields 2006. 25–26, Simkins 1979. 37. A római katonai gyakorlatok és parádék jellegét részletesen tárgyalta művében Hyland 1993. 1–197.

hordozta a *dracót*. Ezt a zászlót mindegyik egység megkapta azért, hogy fenntartsák a sorrendet és a rendet a gyakorlatokon és a csatában. A római lovasok ezeken a gyakorlatokon sajátították el a harctéri manőverezés és a dárdahajtás megfelelő gyakorlatát.²⁹ Arrhianos a lovassági gyakorlatozás pontos és teljes körű leírását adja művében.³⁰ Két egység váltogatta a rohamozás és a védekezés gyakorlatát, ahogyan azt az aktuális harc éppen megkívánta. A lovas katona legfontosabb jellemzői közé tartozott az, hogy képes volt a lehető leggyorsabban és megfelelő pontossággal eldobni hajtófejeit.³¹

A római hadseregben tehát a nomád segédcsapatok fokozottabb megjelenéséhez kapcsolható a *dracones* tényleges harctéri alkalmazása. Az alánok erőteljes nyomást fejtettek ki az Al-Duna nomád népeire a Kr. u. 2. század végén, akik előlük kitérve Pannonia területére támadtak. A szarmata törzsek két csoportra szakadtak. A roxolanok a mai Románia területére szorultak, míg a iazygok a Duna–Tisza között telepedtek le. A betörést követő háborús krízist Marcus Aurelius császár (161–180) oldotta meg, aki személyesen vette át a seregek irányítását.³² Több nagyobb hadjáratot vezetett a betörő markomannok, kvádok és roxolanok ellen 168–175 és 177–180 között. A császár a 168–175-ös háború utolsó szakaszában már csak a szarmatákkal küzdött. 173–174 között a iazygok betörték Pannoniába, azonban a rómaiak győzelmet arattak felettük a Duna jegén.³³ Aureliusnak végül 175-re sikerült megtörnie a barbárok ellenállását.³⁴ A békekötésben megállapodtak arról, hogy 8000 szarmata lovas katonát besoroznak a római hadseregbe.³⁵ A szarmaták nagyobb része Britanniába került, azonban csak a mai Ribchester környékéről kerültek elő biztos leletek, melyek jelenlétükre utalnak.³⁶ A hazájuktól távol került lovasok magukkal vitték régi szokásaikat, harcmódjukat és természetesen katonai eszközeiket is. Az angliai Chester városában talált sírkövön látjuk ennek igazolását. Az itteni római erődből előkerült sírsztélén vélhetően egy szarmata lovas alakja vehető ki, aki egy sárkányos zászlót tart a kezében.³⁷ A sírkő valamikor a Kr. u. 2. és a 3. század között keletkezhetett. Az ábrázoláson csak a *draco* vége, a vékony ruhaanyag vehető ki tisztán, a sárkány bronzfeje nem.

A közvetlen kapcsolat tehát a Kr. u. 3. század elejére bizonyosan adott volt. A római népességből felálló egységekben a *draco* azonban valamikor a 3. század folyamán nyerhetett csak teret. A katonai használatára ebben a században kevés feljegyzés áll rendelkezésünkre, a Kr. u. 4–5. század körül készült műben, az *Epitoma rei militaris*ban azonban annál többször említik a sárkányos zászlót. Vegetius külön római tisztséget említ, akinek kötelessége a sárkányos zászlót hordozni háborúban: „*Signiferek* azok, akik a jelvényeket hordozzák, akiket most *draconarius*oknak neveznek.”³⁸ (ford.: Várady László). Forrásaink a *draconarius* legkorábban a 273-as események kapcsán említik, amikor is más jelvényhordozókkal, a trombitásokkal és a kürtösökkel kifosz-

²⁹ Arr. *Takt.* 34–44. caput között részletesen tárgyalja a lovasság kiképzésének gyakorlatát.

³⁰ Gilliver 2008. 19–20.

³¹ Arr. *Takt.* 37.3, Fields 2006. 26, 62.

³² Cass. Dio 72.3–16.

³³ Cass. Dio 72.12.7.1–5.

³⁴ Mócsy–Fitz 1990. 40. A békét 175 körül köthették meg, ugyanis a 176-os esztendőben már Aurelius és Commodus diadalmenetéről értesülhetünk, *Hist. Aug. vita Marci* 17.3.

³⁵ Cass. Dio 72.16.

³⁶ Richmond 1945. 15–29.

³⁷ Istvánovits–Kulcsár 2001. 161; Dixon–Southern 1992. 60–61; Brzezinski–Mielczarek 2002. 39. Ezzel szemben Wright és Richmond a lovas eredetét illetően a „nem ismert” mellett foglalt állást, Wright–Richmond 1955. 137.

³⁸ Veg. *Mil.* 2.7: *Signiferi qui signa portant, quos nunc draconarios vocant.*

tották a palmyrai Napisten templomát.³⁹ Ez a katonai rang nagy megtiszteltetésnek számított, és csak a legbátrabb és legrátermettebb katonák érdemelhették ki. A zászló fontos katonai jelképpé vált, amely a csapatok közötti összetartozást fejezte ki, éppen ezért elvesztését nagy szegýennyek tartották. A zászlók és a *legiós* sasok hordozóinak nagy bátorságot kellett mutatniuk, ugyanis ezt elvárták tőlük.⁴⁰ Miként a *centurió*knak, nekik is vezetniük és bátorítani kellett a katonákat.⁴¹ Az ellenség gyakorta igyekezett megszerezni ezt az eszközt, ellenben a *draconarius* szinte fegyvertelen volt. Bal kezükben vitték a lándzsájukat, fejük és mellük teljesen védtelen volt.⁴² A *draco* eredeti funkciója valószínűleg megmaradt a római hadseregben. Emellett azonban kiegészült más használattal is. Alkalmazásával a római csapatok hatékonyabban meg tudták őrizni a harcrendben elfoglalt helyüket.⁴³ A kommunikációs nehézségek nagyban befolyásolták a csapatok megfelelő irányítását. A római hadviselésben gyakran használtak hangszereket vagy egyéb, mindenhol látható eszközöket, a késő római korra leginkább a *draconest* és a *vexillát*.⁴⁴ Vegetius szerint a rendezettség fenntartásának különféle eszközei lehettek. A katonai jeladásnak három fajtáját különbözteti meg: hangjelek (*vocalia*), félhangjelek (*semivocalia*) és néma jelek (*muta*). A néma jelek között megemlítette a sasokat, a lobogókat (*dracones*), a zászlókat, lovassági zászlócskákat és a tollakat. Bárhova irányítja ezeket a parancsnok a csata forgatagában, ugyanoda vonulnak a jelvényüket kísérő katonák is.⁴⁵ A *dracót* tehát nemcsak a lovas íjász alakulatok használták a 4–5. századra, hanem valamennyi egység, hogy így könnyítsék meg a tájékozódást és a hadvezér utasításainak minél gördülékenyebb végrehajtását. Éppen ezért komoly nehézségeket okozott az, ha a zászlók összekavarodtak egymással, vagy ha az ellenség megszerezte őket.⁴⁶ Kezdetben csak a lovasok használták, azonban ahogyan az a későbbi császár Galerius (293–311) 290-es perzsák felett aratott thessaloniki diadalívén is látszódik, a gyalogos katonák között is elterjedt Kr. u. 311-re. A rómaiaknak már *cohorsonként* is rendelkezésre állt: „A *draconariusok* *cohorsonként* lobogókat is visznek a csatában.”⁴⁷ (ford.: Várady László).

A sárkányos zászló mint a császári hatalom jelképe

A sárkánykígyó és a kígyó motívum fontos szerepet játszott az ókori hatalomfelfogásban. Az uralkodók születésénél, avagy hatalomra kerülésük előtt álmukban isteni jellegű kígyók jelentek meg. A különféle jóslatokban is gyakran szerepelt ez az állat. Ez a jelkép a római politikai gondolkodásra valószínűleg hellenisztikus hatásra terjedt el. Ismertek Nagy Sándor hatalmának előjelei, amelyek először a nagy római államférfi, Scipio Africanus életrajzaiban ismétlődtek meg.⁴⁸ Ez a képzet Polybios közvetítésével jelent meg, amely a későbbi íróknál gyakorta feltűnt.⁴⁹

³⁹ *Hist. Aug. vita Aureliani* 31.7.

⁴⁰ Gilliver 2008. 137.

⁴¹ *Vö. Caes. Gall.* 4.25; *Caes. civ.* 3.91.

⁴² *Veg. Mil.* 1.20.

⁴³ Brzezinski–Mielczarek 2002. 38.

⁴⁴ Nicasie 1997. 205. Vegetius említi a hangszerek közül a trombitát (*tuba*), a sarvat (*cornu*) és a kürtöt (*bucina*), *Veg. Mil.* 2.22, valamint 1.5.

⁴⁵ *Veg. Mil.* 3.5: *Tria itaque genera constat esse signorum, vocalia semivocalia muta.(...) Muta signa sunt aquilae dracones vexilla flammulae tufae pinnae; quocumque enim haec ferri iusserit ductor, eo necesse est signum suum comitantes milites pergant.*

⁴⁶ MacDowall 1995. 13; *vö. Caes. Gall.* 2.25; *Tac. hist.* 3.22.

⁴⁷ *Veg. Mil.* 2.13: *Dracones etiam per singulas cohortes a draconariis feruntur ad proelium.* Vegetius kicsit fentebb azt is megemlítette, hogy a főkapu mögött felálló első *centuriák* és *cohor*sok közvetlenül a sátrak mellett állították fel a lobogókat és a zászlókat (*dracones et signa*), *Veg. Mil.* 1.23.

⁴⁸ Spencer 2009. 251–274.

Ezt a csodálatos születést foglalja össze röviden a *De viris illustribus*ban a 4. századi Aurelius Victor:⁵⁰ Scipióról úgy hitték, hogy Iuppiter fia, mivel egy kígyó jelent meg az édesanyja ágyában. Az rátekeredett a csecsemő Scipióra anélkül, hogy kárt tett volna benne.⁵¹ Ez a mesés megmenekülés egyre gyakrabban tűnt fel a császárkorban is a Kr. u. 2. század végétől, mintegy a császárok isteni származásának kifejezésére. Mialatt egy fogadóban aludt, Septimius Severus (193–211) fejére egy kígyó (*serpens*) tekeredett, de nem marta meg.⁵² Nagyon érdekes Severus Alexander (222–235) esete: „A születését megelőző éjszakán anyja azt álmodta, hogy bíborszínű kis kígyót (*dracunculum*) szült.”⁵³ (ford.: Terényi István).

A kígyó és a sárkánykígyó motívumot a Kr. u. 3. század végétől, a forrásaink tanúsága szerint már nemcsak a hatalom elvont szimbólumának tekintették, hanem a sárkányos zászló egyre gyakoribb használatával tényleges jelképpé is váltak. Az anyagi megjelenése egyéb, nem írott emlékeinkből is nyilvánvalóan kitűnik. Antoninus Pius (136–161) és Messius Decius (249–251) korabeli pénzérméken⁵⁴ a császár képmása mellett tökéletesen kibontakoznak a sárkányos zászló körvonalai. Ez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy ezt a katonai eszközt már a 2. század végétől kezdve is a császári hatalom szimbólumának tekintették. Ez a jellege csak fokozódott a Kr. u. 3. század folyamán. A *Historia Augusta* szerzőjének véleménye szerint Aurelianus 273-as, a közel-keleti Palmyra felett aratott győzelme után Rómába kerülnek a perzsa sárkányos zászlók (*Persici dracones*), a különféle tiarák (*t[h]iarae*) és az igen értékes bíborszínű ruhaanyagok (*genus purpurae*).⁵⁵ A bíborszín emlegetése kitüntetett szerepet játszott a köztársaságkori *consulok* hatalmának leírásában éppúgy, mint a latinok vallási életében.⁵⁶ A római uralkodók fontosnak tartották, hogy császárrá választásuk alkalmával magukat bíborszínű tógával ruházzák fel. A sárkányos zászlót valószínűleg már ekkor ilyen színű anyagból készítették el, ezzel is szorosabbra fűzve egymásba fonódását a császári hatalommal. A Kr. u. 353–354 között regnáló usurpator, Claudius Silvanus erőszakos úton kívánta magához ragadni a császári hatalmat. Ammianus Marcellinus erről így tájékoztat bennünket: „Ideiglenesen levétette a sárkányjelvényekről és zászlókról a bíbort (*cultu purpureo a draconum et vexillorum insignibus*), s császárrá kiáltatta ki magát.”⁵⁷ (ford.: Szepesy Gyula). A bíbor levétele a katonai jelvényekről és zászlókról csak egy dolgot jelenthetett, Silvanus császári köntöst akart varratni belőlük császári hatalma jelképeként. A *draco* tehát nem pusztán katonai eszköz lehetett már ekkor, hanem a hadseregek parancsnokai mellett hatalmi szimbólum is. Ez a szerepe figyelhető meg II. Constantius (337–361) és Iulianus (361–363) császár katonai és politikai pályafutásában. A fentebb már említett 357-es római győzelmi *triumphuson* nemcsak a császár személyes kísérete, a római nehézlóvaság és a legyőzött

⁴⁹ Gell. 6.1.1: *visum repente esse iuxta eam cubare ingentem anguem eumque his, qui viderant, territis et clamantibus elapsum inveniri non quisse*; vö. Liv. 26.19. 7–8. Ellenben Wissowa hívta fel a figyelmet arra, hogy a kígyó motívuma a *pater familias* geniusának megszemélyesítése a római vallásos tradícióban, így egy már létező római hagyomány meglétével is számolt a kutatás.

⁵⁰ Aur. Vict. *vir. ill.* 49.1–4.

⁵¹ Scullard 1930. 14–15.

⁵² *Hist. Aug. vita Sept. Sev.* 1.9–10. Macrianus Iunior (260–261) esetében is ugyanez történt meg, *Hist. Aug. vita Maximinorum Duorum* 30.1–2.

⁵³ *Hist. Aug. vita Alex. Sev.* 14.1–2.

⁵⁴ Mattingly–Carson 1923–1962. 52.

⁵⁵ *Hist. Aug. vita Aureliani* 28.5.

⁵⁶ Armstrong 1917. 21–31.

⁵⁷ Amm. Marc. 15.5.16.

népek jelentek meg, hanem a *draconarius*ok is, akik a magasba feltartva hordozták sárkányos zászlójukat.⁵⁸ Ezek a katonák viszont nem is akárhol meneteltek a győzelmi felvonuláson, hanem a császár közvetlen közelében: „Az elől haladó tarka menet után a császárt bíborfonalból szőtt sárkányok vették körül (*purpureis subtegmibus texti circumdedere dracones*), amelyek aranyozott és drágakövekkel díszített lándzsahegyekre voltak erősítve.”⁵⁹ (ford.: Szepesy Gyula). A bíbor szín éppúgy fontos eleme a *dracón*knak, a győzelmi menetnek, tehát a császár hatalma kinyilvánításának. A *draco* hatalmas jelképként történő használata valószínűleg a 4. század közepén érthette el virágkorát.

Több szempontból is érdekes adatokkal szolgálnak Ammianus Marcellinus és Zósimos munkáikban a Iulianus császárhoz kapcsolódó események leírásakor. Az első esetben a még csak társcsászár Iulianus a 357-es argenteratei ütközetben tüntette ki magát vitézségével és példamutatásával. A csata válságos szakaszában, kezében a bíborszínű sárkányos zászlóval (*per purpureum signum draconis*) megakadályozta, hogy a római lovasság megfutamodjon.⁶⁰ A harc hevében a menekülő katonák tisztán kivehették a zászló alakját császáruk kezében, aki az ellenség soraiba vetette magát. A másik részletben a császárrá választásának eseményei olvashatók. Láttuk, hogy a sárkánykígyó és a kígyó motívumok, valamint áttételesen a *draco* is hatalmi jelképnek számított ekkorra, azonban hordozójának a *draconarius*nak is ilyen szerepet kell tulajdonítanunk. A császárrá koronázásakor, minthogy nem volt alkalmas eszköz a táborban, egy Maurus nevű *draconarius* saját nyakláncát (*torquis*) helyezte parancsnokának fejére.⁶¹ Ezt a nyakláncot, amely kígyó alakú volt, a *draconarius* katonai sikereiért érdemelte ki.⁶² A kígyó uralkodói diadémként körülvette Iulianus fejét.⁶³ Alföldi szerint a *torques* alkalmazása uralkodói diadémként már a Kr. u. 200-as évekbe is visszatekinthetett.⁶⁴ Az így megkoronázott császári fej a hatalom és az erő szimbóluma volt.⁶⁵

Zósimos a *Historia Novában* (Kr. u. 5. század vége) együttesen utal a *draconarius* tisztség felelősségére, valamint a *draco* rendkívül nagy megbecsülésére. Iulianus Apostata 363-as perzsák elleni hadjáratának egyik eseményéről így számolt be: „...a többieket megfutamította, ugyanakkor erővel elragadott egy katonai zászlót, ami egy sárkány képmását viselte (δράκωντος ἑκτύπωμα φέρωντος), mivel a rómaiak a csatákban ilyet szoktak hordozni. (...) Visszaszerezte

⁵⁸ A sárkányos zászló már korábban, Gallienus császár (253–268) győzelmi felvonulásán is megjelent. *Hist. Aug. vita Gallieni* ii 8.6: „A másik oldalán ötven aranyozott lándzsa és száz zászló azokon kívül, amelyek az egyesületekké voltak, a sárkányos zászlók és a szentélyek szobrai (*dracones et signa templorum*), valamint az összes *legio* hadi jelvényei haladtak.”

⁵⁹ Amm. Marc. 16.10.7.

⁶⁰ Amm. Marc. 16.12.39.

⁶¹ Amm. Marc. 20.4.18. Sevillai Izidor ezt a fajta nyakláncot *serpentina*nak nevezte. – Isid. *Etym.* 31.12.

⁶² Amm. Marc. 20.4.18: *torquem, quo ut draconarius utebatur* vö. Veg. *Mil.* 2.7: *torques aureus solidus virtutis praemium fuit, quem qui meruisset praeter laudem interdum duplas consequabatur annonas*, valamint Prudentius, *perist.* 1.65: *aureos auferte torques, sauciorum praemia*. vö. Maxfield 1981. 67–100, valamint Steiner 1906. 22.

⁶³ Tertullianus szerint a *torques* a diadémok helyettesítői lehetettek. Tert. *De Corona* 15.2: „Miért olcsón vett vagy megtermelt kígyóként tekerődző koszorúval (*strophiole aut dracontario*) viszed kárhozatra fejedet, amely a diadém várományosa (*diademati destinatum*)?” (ford.: Ladocsi Gáspár). Vö. E. *Ion* 20–26, 1000–1009, Verg. *Aen.* 7.351–352, Nonn. *Dionysiaca* 44.120skk.

⁶⁴ Alföldi 1935. 52–54.

⁶⁵ Deonna 1954. 159; 163. vö. Ripa 1624–1625. 18. szerint „Dominio”, a hatalom és a szuverenitás jelképe az, amikor egy ember kígyóval körülövezett hajjal a kezében egy gömb alakú jogart tart.

(ti. Iulianus) a hadijelvényt (τὸ δὲ σημεῖον), melyet az ellenség elvett, azonnal a városba ment, ahol Surénas titkon meglepte a felderítő csapatot, és erővel bevette, majd felégette azt. Minthogy a felderítők parancsnoka, aki a saját biztonságát előbbre helyezte egy római lelki nagyságánál (τῆς Ρωμαϊκῆς μεγαλοφροσύνης), a zászlót az ellenségnél hagyta, azért leoldotta annak övét (τῆς ζώνης) és megvetéssel tekintett rá, együtt azokkal a hátralévőekkel, akik ebben a megfutamodásban csatlakoztak hozzá.⁶⁶

A részletből világosan látszik, hogy a *draco* hatalmi és morális szerepet is játszott a római hadseregben. Elvesztése hasonló körülménynek számíthatott, mint korábban Varus *aquiláinak* elvesztése. A pogány szimbólum ilyen megbecsülése a 4. század végén valószínűleg Iulianus vallási restaurációjához is kapcsolódott. A császár személyes közbelépése kellett ahhoz, hogy ezt a hadi jelvényt visszaszerezzék az ellenségtől. A gyáva parancsnoktól érdekes módon nem a *torquisét* vette el, hanem a katonai övét, amelyet valószínűleg hadi sikereiért érdemelt ki.

A sárkányos zászló és a „*draconarius*” tisztség eltűnése a késő római korból

A *draconarius* tisztség a Kr. u. 5–6. század folyamán elveszítette katonai jelentőségét. I. Constantinus uralkodását követően ugyanis a *militia* tágabb értelmezéssel bővült, ugyanis ennek jelentése egyúttal kiterjedt a polgári közigazgatásra a különböző császári hivatalokban, amelyeket ekkortól már katonailag szerveződtek meg. Időnként különbséget kell tenni a hadseregben folytatott szolgálat (*militia armata*) és a polgári vagy hivatali szolgálat (*militia cohortalis, palatina*) között.⁶⁷ A *draconarius* hivatalával sem volt ez másképpen. A polgári és a katonai közigazgatás éles különválasztásával nem maradt több, mint egy hivatalnok. Hivatalának neve a *schola draconariorum* volt, amely a polgári vezetők alá volt rendelve. Africa provinciában 534-ben például már a *praefectus praetorio Africae* gyakorolt felette hatalmat.⁶⁸ Egyetlen, Kr. u. 5. századi prusiasi feliratról ismert a tiszttviselő hivatali címe, a *magister draconum*.⁶⁹ A *magister draconum* valószínűleg az *optio signiferorum* megfelelője volt.⁷⁰ Nem egyértelmű azonban, hogy ez a személy az alatta lévő beosztottakat képezte ki és vezette-e a csatákban, vagy az egyesületének (*collegium scholae*) volt csupán a vezetője. Hivatali természetét támasztja alá a Kr. u. 6. század közepén alkotó Iohannes Lydus utalása a *de Magistratibus populi Romanibus*-ben. A hivatali tisztségek és rangok felsorolása során a *draconariusokról* is említést tett.⁷¹ A tisztség utolsó katonai jellegű felbukkanása az írott források között a Kr. u. 6. század végéről származik. Maurikios (582–602) a *Strategikonban* azt állítja, hogy a sárkányos zászló hordozói talán a késő

⁶⁶ Zós. 3.19.1–2: ...τρέψας δὲ τοὺς ἄλλους ἐγκρατῆς ἐγένετο στρατιωτικοῦ σημείου, δράκοντος ἐκτύπωμα φέροντος, οἷα φέρειν εἰώθασιν ἐν ταῖς μάχαις Ρωμαῖοι (...). τὸ δὲ σημεῖον ἀναλαβὼν τὸ παρὰ τῶν πολεμίων ἀφαιρεθὲν ἐπήλθε παραρρήμα τῆ πόλει καθ' ἣν ὁ σουρήνας ἀποκρῦπτων τὸν λόχον τοῖς κατασκόποις ἐπήλθεν, εἰλέ τε κατὰ κράτος καὶ ἐπυρπόλησε. τὸν δὲ τῶν κατασκόπων ἡγεμόνα, διότα τοῖς πολεμίοις τὸ σημεῖον ἀπέλιπε, τὴν σωτηρίαν τῆς Ρωμαϊκῆς μεγαλοφροσύνης ἐμπροσθεν ποιησάμενος, παρέλυσέ τε τῆς ζώνης καὶ ἐν ἀτιμία τὸ λοιπὸν εἶχεν ἄμα τοῖς κοινωνήσασιν αὐτῷ τῆς φυγῆς. A forrásként használt szövegkiadás: *Zosimi comitis et exadvocati fisci: Historia Nova*, ed. Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1887, (University of Toronto).

⁶⁷ Berger 1953. 582.

⁶⁸ *Cod. Iust.* 1.27.1.35. A hivatali jellegére az *ILS 8881*: δρακωνάρης ἐξ ὀφικίου τοῦ λαμπροτάτου ἡγεμόνος.

⁶⁹ ...Γεωργίου, | τοῦ λαμπροτάτου σχ<ο>αρίου καὶ μα | γίστερος δρακῶνον Εὐφῆ | μίας..., Ameling 1985. 120; vö. 126. A hivatal jellegét és funkcióit részletesen tárgyalja Speidel 1985. 283–287.

⁷⁰ Speidel 1985. 286.

⁷¹ *Lyd. Mag.* 1.46: δρακωνάριοι / δρακοντοφόροι.

6. századig is jelen voltak a bizánci hadseregben.⁷² Nem világos azonban az, hogy vajon ezen a helyen a *draconarius* anakronizmus, avagy még mindig voltak katonai funkciói.⁷³ A sárkányos szimbólum hordozója, úgy látszik, bizonyosan eltűnt a római hadseregből a Kr. u. 7. századra.

A *draco* kultikus és hatalmi szerepe is, párhuzamosan a kereszténység megszilárdulásával, emellett fokozatosan tért vesztett. Ennek a ténynek az alátámasztására az ókeresztény szerző, Prudentius által leírt érdekes történet (Kr. u. 401–403): „Otthagyják a császár zászlóit, és a kereszt jelét választják. A sárkányos zászlóik szélesebb anyaga helyett, melyeket hordozni szoktak, a jeles keresztet részesítik előnyben, ami legyőzte a sárkányos zászlót”.⁷⁴ A költemény Emeterius és Chelidonus mártírról szól, akik egy ismeretlen egység *draconarius*ai voltak. Később dezertáltak a keresztény hitért, amelyet itt egy kereszt (*lignum*) jelképezett.

Történeti összefoglalás

A sárkányos zászló használata igen széleskörűnek látszik a forrásaink alapján. Mielőtt a római hadseregben használni kezdték volna, már igen népszerű volt a steppei nomád és a keleti barbár államalakulatok hadviselésében. A rómaiak először a *dracót* is felvonultató barbár népek hadseregeiben találtak velük a Kr. u. 2. század folyamán. A sárkányos zászlót kezdetben nem is a római eredetű egységek alkalmazták, hanem az idegen segédcsapatok. A kutatók között vitatott, hogy vajon melyik nép *auxiliaris* csapatainak köszönhetően terjedt el. Egyesek úgy tartják, hogy már a 2. század elején megtörtént az átvétele a dák háborúk hatásaként, mások viszont a szarmata és alán törzsek elleni háborúk eredményének vélik az adaptációját. Arrhianos 135-ös alánok elleni háborúja, valamint a *Taktikének* a *hippika gymnasiára* vonatkozó közlései, valamint Marcus Aurelius háborúi és a 175-ös békekötésben foglaltak mind az utóbbit támasztják alá.

A sárkányos zászló történetében a Kr. u. 2. század végétől egy új aspektus figyelhető meg. A római történelemben hatalmi színezettel is gazdagodott eddigi harctéri szerepe. A Kr. u. 3. században élt császárok életrajzai kapcsán többször történik utalás a kígyó védelmező funkciójára. Ennek a jelenségnek első felbukkanásának időpontja erősen vitatott, ugyanis a *Historia Augusta* jóval később született, mint az általa közölt események. A sárkánykígyó ekkor még a hatalom elvont jelképét és attribútumát jelentették. A Kr. u. 3. század végétől intenzív fejlődés figyelhető meg mind a római katonai használata, mind pedig a hatalmi jelképként való alkalmazása esetében. Előbbiről a legfontosabb forrásunk a 4–5. századi szerző, Vegetius számos érdekes adatot közölt. A *draco* már nemcsak a segédcsapatoknál volt nélkülözhetetlen eszköz, hanem a római csapatoknál is. Másrészt a 273-ban Rómába került perzsa bíborszínű *dracones* átvételével, majd a katonai ékszerek (*torques*) és *dona militaria* keleti jellegű diadémként való használatával párhuzamosan a sárkányos zászló a császári hatalom tényleges szimbólumává vált. A *draco* hatalmi jellegű felhasználásának a Kr. u. 4. század közepét a virágkorának kell tartanunk, amint azt kimutattuk Iulianus Apostata argenteratei győzelmének, majd császárrá választásának, és 363-as perzsa hadjáratának bemutatása során. Hatalmi szerepének hanyatlása

⁷² Maurikios, *Strat.* 12.7.

⁷³ Dennis 1984. 140, vö. Grosse 1924. 359–372.

⁷⁴ Prudentius, *perist.* 1.34–36: *Caesaris vexilla linquunt, eligunt signum crucis | proque ventosis draconum, quos gerebant, palliis | praeferunt insigne lignum, quod draconem subdidit.* A forrásként használt szövegkiadás: Prudentius, Aurelius Clemens. *With an English translation* by H. J. Thomson. (Loeb Classical Library), vol. I–II. London, 2000–2005, Harvard University Press.

és későbbi eltűnés azonban már ekkor előrevetül a kereszténység térnyerésével. Prudentius a Kr. u. 5. század elején is utalt a hatalmi jellege csökkenésére. A *dracót* hordozó *draconarius*ok a keresztet választották vallási jelképüknek. A katonai használatában is változások figyelhetők meg. A *draco* hordozói a *draconarius*ok elvesztették katonai szerepüket és polgári hivatalnokokká váltak, amint az Lydus 6. század közepi hivatalnoklistájából és a *scholae draconariorum* polgári alárendeltségű irányításából kitűnik. Maurikios császár (582–602) még említi *draconarius*okat a bizánci hadseregben, azonban több mint valószínű, hogy ebben az esetben csupán archaizáló tendenciával van dolgunk. A római hadtörténelemből valószínűleg a Kr. u. 7. századra tűnt el.

IRODALOM

- ALFÖLDI, A.: Insignien und Tracht der römischen Kaiser. *RbmMitt* 50 (1935) 3–158.
- ALTHEIM, F.: *Die Soldatenkaiser*. Frankfurt am Main, 1938.
- AMELING, W.: *Die Inschriften von Prusias ad Hypium, IK 27*. Bonn, 1985.
- ARMSTRONG, M. E.: *The Significance of Certain Colors in Roman Ritual*. Menasha, 1917, George Banta Publishing Company.
- BERGER, A.: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* (Transactions of the American Philosophical Society, vol. 43. part 2). Philadelphia, 1953, The American Philosophical Society.
- BOSWORTH, A. B.: Arrian and the Alani. *Harvard Studies in Classical Philology* 81 (1977) 217–255.
- BRZEZINSKI, R.–MIELCZAREK, M.: *The Sarmatians 600 BC–AD 450*. Oxford, 2002, Osprey Publishing.
- COULSTON, J. C. N.: The draco standard. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 2 (1991) 101–114.
- DENNIS, G. T. (trans): *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*. Philadelphia, 1984.
- DEONNA, W.: Bijoux annulaires, et spécialement colliers, en forme de serpents. *Artibus Asiae* 17 (1954) no. 2. 265–281.
- DIXON, K. R.–SOUTHERN, P.: *Roman Cavalry: From the First to the Third century AD*. London, 1992, Barnes and Noble Books.
- FIELDS, N.: *Roman Auxiliary Cavalryman AD 14–193*. Oxford, 2006, Osprey Publishing.
- GILLIVER, C. M.: Battle. In Sabin, P. – van Vees, H. – Whitby, M. (eds): *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*. vol. 2, Oxford, 2008, Cambridge University Press. 122–157.
- GROSSE, R.: Die Fahnen in der römisch-byzantinischen Armee des 4–10. Jahrhunderts. *Byzantinische Zeitschrift* 24 (1924) 359–372.
- HYLAND, A.: *Training the Roman Cavalry: From Arrian's 'Ars Tactical'*. London, 1993.
- ISTVÁNOVITS E.–KULCSÁR V.: Szarmata viseletrekonstrukciók a Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításán. A viseletrekonstrukciók forrásai. *Ókor* (2003) 2. évf. 4. szám. 55–57.
- ISTVÁNOVITS E.–KULCSÁR V.: Sarmatians through the Eyes of Strangers. The Sarmatian Warrior. In *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th Centuries AD*. Aszód–Nyíregyháza, 2001. 139–169.
- MACDOWALL, S.: *Late Roman Cavalry*. Oxford, 1995, Osprey Publishing.
- MATTEINGLY, H. and CARSON, R. A. G.: *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. vol. 1–6. British Museum Trustees, 1923–1962.
- MAXFIELD, V. A.: *The Military Decorations of the Roman Army*. Berkeley and Los Angeles, 1981, University of California Press.
- MILNER, N. P.: *Epitome of Military Science by Vegetius*. Liverpool, 1997, University of Liverpool Press.
- MÓCSY ANDRÁS–FITZ JENŐ (szerk.): *Pannónia régészeti kézikönyve*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó.
- MODE, M.: *Heroic Fights and Dying Heroes – The Orlat Battle Plaque and the Roots of Sogdian Art*. 2003. http://www.cais-soas.com/CAIS/Art/sogdian_heroic_art.htm. Hozzáférés: 2011.08.26.14.10.
- NICASIE, M. J.: *Twilight of Empire: the Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople*. Rijswijk, 1997, Brill Academic Publishers.

- PELHAM, H. F.: Arrian as Legate of Cappadocia. *The English History Review* 11 (1896) no. 44. 625–640.
- RICHMOND, I. A.: The Sarmatae, *Bremetennacvm Veteranorvm* and the *Regio Bremetennacensis*. *The Journal of Roman Studies* 35 (1945) 15–29.
- RIPA, C.: *Iconologia*. éd. Padoue, 1624–1625.
- ROSTOVITZEF, M.: Vexillum and Victory. *Journal of Roman Studies* 32 (1942) 92–106.
- SCULLARD, H. H.: *Scipio Africanus in the Second Punic War*. Cambridge, 1930, Cambridge University Press.
- SIDEBOTTOM, H.: International Relations. In Sabin, P. – van Vees, H. – Whitby, M. (eds): *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*. vol. 2, Oxford, 2008, Cambridge University Press. 3–29.
- SIDNELL, P.: *War Horse: Cavalry in Ancient Warfare*. New York, 2006, Continuum International Publishing Group.
- SIMKINS, M.: *The Roman Army from Hadrian to Constantine*. Oxford, 1979, Osprey Publishing.
- SÎRBU, V.: *Imaginar și imagine în Dacia preromană*. Editura Istros, 1997.
- SPEIDEL, M. P.: The Master of the Dragon Standards and the Golden Torc: an Inscription from Prusias and Prudentius' *Peristephanon*. *American Philological Association (1974-)* 115 (1985) 283–287.
- SPENCER, D.: Roman Alexanders: Epistemology and Identity. In W. Heckel – L. A. Tritle (eds): *Alexander the Great: a New History*. Oxford, 2009, Blackwell Publishing. 251–274.
- STEINER, P.: Die dona militaria. *Bonner Jahrbücher* 114–115 (1906) 1–98.
- Z. TÓTH CSABA: Az orlati csontlemezről. http://www.ztothcsaba.hu/3_asztalfiok.htm. Hozzáférés: 2011.08.26.14.10.
- Vermaat, R.: *The Draco, the Late Roman Military Standard*. 1999–2011. <http://www.lectio.org.uk/articles/draco.htm>. Hozzáférés: 2011.08.26.14.10.
- WRIGHT, R. P. – RICHMOND, I. A.: *Catalogue of the Roman Inscribed and Sculptured Stones in the Grosvenor Museum*. Chester, 1955.
- YATES, J.: Signa Militaria. In Smith, William (ed): *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, 1875, John Murray. 1044–1046.

GYÖRGY PALOTÁS

The Roman Dragon Standard (draco). Military Equipment or Symbol of Power?

The military insignia (*aquila, imago*) and the standards of various shapes and uses (*vexilla, dracones*) played a very important role in Roman military history. In this essay I wish to delineate a lesser-known but more interesting phenomenon with a novel problem raising approach. I would like to present the role and the importance of military insignia from two viewpoints. I focus on the very mysterious dragon standard (*draco*) of the 2–6th centuries AD, which was already studied repeatedly by the military historians of the Roman era. On the one hand, I expound on the military role, the usage and the nature of this instrument, based primarily on the works of the second-century *auctor* Flavius Arrhianos, and on the works of the late Roman military specialist Vegetius. On the other hand, I want to emphasize the power of the dragon standard which played an important role in not only military but political sense in the era of emperors (Constantius II and Julian the Apostate) in the 4th century AD.

HORTI GÁBOR

Diocletianus mélységi védelme és a ripa Sarmatica Valeria és Pannonia II provinciákban

A harmadik század végén és a negyedik század elején egy új korszak kezdődött, mely viszonylagos békét és nyugalmat teremtett a birodalom határain belül. Olyan folyamatok kezdődtek a Római Birodalomban, melyek megalapozták a későbbi uralkodók alatt használt, gazdasági és hadi rendszereket.¹ Az angolszász kutatás Diocletianus nevéhez köti az úgynevezett mélységi védelmi rendszer kialakítását a ripa Sarmatica mentén, mely egy újfajta, több rétegű védelmi hálózat volt.² Tanulmányomban ezt az állítást szeretném vizsgálni és fényt deríteni annak hitelességére.

A mélységi védelem fogalma és összevetése a lineáris védelmi koncepcióval

Első lépésként meg kell vizsgálnunk a mélységi védelem fogalmát, azt, hogy miben különbözött ez a korábbi, úgynevezett lineáris védelemtől, melynek kialakítását *Hadrianus*nak tulajdonítja a kutatás.³ Ezen felül fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy vajon határvédelmi szempontokból hol kezdődhetett a Római Birodalom, illetve mely más eszközöket vett igénybe a római vezetés határainak biztosítására? Végül pedig *Diocletianus* szerepét kell meghatározni a rendszer kialakításában.

A *Hadrianus*-féle határvédelmi koncepció a birodalom védelmét egy keskeny vonal mentén határozta meg, mely elválasztja egymástól a romanizált és a barbár lakosságot. A teljes haderőt a *limes* vagy *ripa* mentén állomásoztatta a központi vezetés, míg a belső területek védtelenül maradtak. A városok fal nélkül álltak és a hadsereg nem volt jelen ezeken a területeken. A második század kezdetén a külpolitikai és határviszonyok lehetővé tették, hogy ez a védelmi koncepció sikeresnek bizonyuljon, ugyanis ekkor még nem volt nagyszámú, szervezett ellenséges haderő a római határok mentén, a kisebb portyázó csapatok pedig fennakadtak a határvonal erődítésein. A római diplomácia sikeresen megosztotta és saját szolgálatába állította a különböző határ menti törzseket.⁴

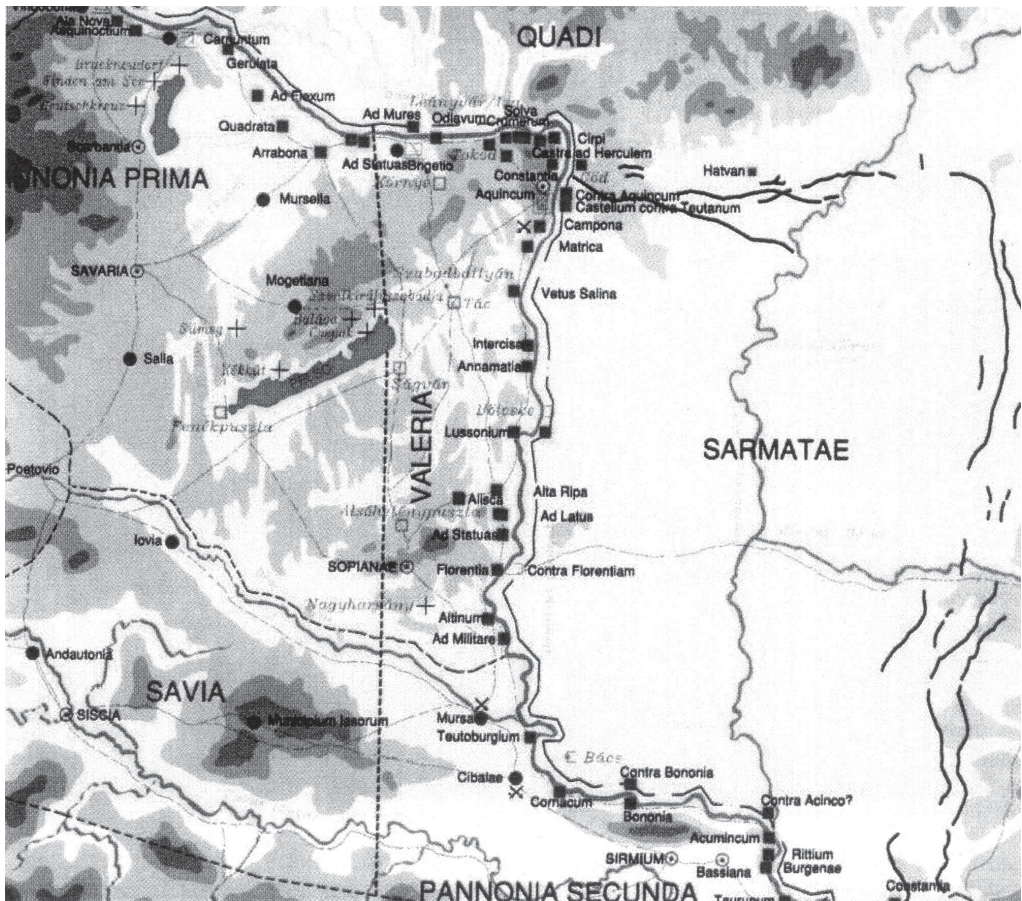
A harmadik század változást hozott, mivel a Birodalmat fenyegető törzsek létszámban, felkészültségben is jóval felülmúlták elődeiket és addig soha nem látott mértékben terheltek a birodalom határvédelmét, amely a harmadik század folyamán összeomlott. Barbár törzsek

¹ Kovács 2001. 141.

² Williams 2000. 91–102.; Southern 2002. 134–168.

³ Williams 2000. 91; Southern 2002. 14–17.; Zahariade 1976. 385–398.

⁴ A bekezdéshez: Williams 2000. 92.; Vaday 2003. 213–216.; Southern 2002. 14–17.; Zahariade 1976. 385–398.

hatoltak egészen a provinciák belső területeire, mivel nem volt sem haderő, sem erődítés, ami megállíthatta volna őket a belterületeken. A kiváló római úthálózat pedig gyors mozgást tett számukra lehetővé, így könnyedén és nagy távolságokat tehetek meg, nagy bosszúságot okozva jelentősen lassabb üldözőiknek.⁵

Aurelianus és *Gallienus* idején már elkezdődött a hadsereg megreformálása. A haderőt átcsoportosították, nagymértékben növelték a lovas haderő létszámát és igyekeztek a gyalogságot minél mozgékonyabbá tenni. Ezt az tette lehetővé, hogy a katonáknak nem kellett tábornok építeni, mivel a harcok nagy része már római földön zajlott és bármely város szolgálhatott állomáshelyül, így az ehhez szükséges faanyagot és felszerelést nem kellett magukkal vinni. A katonáknál lévő ellátmány mennyisége is lecsökkent, mivel nem szakadtak el a hadsereg ellátórendszerétől. *Aurelianus* és *Gallienus* így létrehozhattak egy sokkal mozgékonyabb haderőt, mely hatékonyan bizonyult a betörő ellenséggel szemben. Azonban az általuk bevezetett stratégiának is megvolt a hátulütője, mivel a harcok mélyen a római területek belsejében zajlottak, így a római lakosság ki volt téve a háborúk viszontagságainak.⁶

⁵ A bekezdéshez: Williams 2000. 13–15., 92.; Southern 2002. 66–134.

⁶ Williams 2000. 92.; Southern 2002. 83–94., 120–124.

A mélységi határvédelmi rendszer többek között erre a problémára is megoldást jelenthetett. A stratégia alapvetően két komponensű. A mozgékony központi seregek⁷ képezték a védelem gerincét, melyeket „barbár” betörés esetén megfelelő módon és gyorsasággal tudott koncentrálni a központi vezetés.⁸ Azonban ahhoz, hogy ezek a csapatok még időben a veszélyeztetett területre érjenek, a betörő ellenséges csapatok mozgását le kellett lassítani.⁹ A feladatra kiválóan alkalmasnak bizonyultak azok az új tervek alapján épült erődítések, melyeket a harmadik század végén állítottak hadrendbe és további módosításokkal használtak a későbbi évtizedek során.¹⁰ A mélységi védelmi rendszernek így sikerült ötvöznie a harmadik századi hadseregreformokat a korábbi statikus határvédelem nyújtotta előnyökkel.¹¹ A harcok ugyan még mindig római területen zajlottak, de az ellenséges csapatokat az esetek többségében sikerült a határvédelmi sávban tartani, így a provinciális élet tovább folyhatott és a lakosságnak nem kellett állandó félelemben élnie, mivel a folyamatos fenyegetettség megszűnt.¹²

Feltehetjük a kérdést, hogy mi is valójában a mélységi védelem és hány rétegre tagolható. A védelmi rendszer rétegei, ahogy az elnevezés is sugallja, több szintben, vagyis mélységben helyezkedtek el. Azonban ennek rétegződése függött a természeti viszonyoktól is. Az európai területeknél a Római Birodalom határvonala jól kivethető, természetes határok mentén épült ki. Téves lenne viszont az a következtetés, mely szerint itt nem volt szükség a határvédelem mélységben való kiépítésére és a központi vezetés megmaradt a „jól bevált” lineáris védelmi stratégiánál. A folyami határok mentén is több rétegű erődítésvonalról beszélhetünk, viszont kiépülésének és rendszerbe helyezésének keltezése bizonytalan.

A rétegződést tekintve az első vonalat a Római Birodalom befolyási övezete, az úgynevezett kliensterületek képezhették. A birodalmi vezetés ugyanis úgy használta a területei szomszédságában élő törzseket – törzsi szövetségeket, mint ütközőterületeket a betörések felfogására.¹³ Ez a rendszer addig volt működőképes, míg Róma fenn tudta tartani erőfölényét és biztosítani tudta a másik szerződő fél számára azokat az előnyöket, melyeket megígért. A következő réteget az úgynevezett ellenerődítések képezték, vagyis a folyami határok ellenség felőli oldalán elhelyezkedő erődítmények.

Maguk a folyók is a védelem hatékony részét képezték.¹⁴ Fagyponthoz felett a folyókön való átkelés nehézségeket okozhatott a betörő csapatoknak, mivel átkelés közben jelentősen megnő a harci alakulatok sebezhetősége, valamint figyelembe kell vennünk az őrző római folyami flottát is. A befagyott folyamokon valamelyest könnyebb lehetett az átkelés, azonban ez is számos veszélyt hordozott magában.

A következő réteget a Birodalom területén található erődítések láncolata képezte, melyet a határerődök, a záró zónát alkotó belső erődítmények és erődített városok együtt képezték.¹⁵

⁷ A központi seregeket lovas és gyalogos csapatok megfelelő arányú kombinálásával hoztak létre: Williams 2000. 93–94.; Southern 2002. 88–90.

⁸ Williams 2000. 93–94.

⁹ Williams 2000. 93–94.

¹⁰ Az új típusú erődök szerkezeti változásaihoz: Williams 2000. 93–94.; Southern és Dixon 1996. 127–147.; Gudea 1974. 179.; Lander 1980. 1051.; Atanassova–Georgieva 2005. 248.; Szilágyi 1952. 214.; Gróf–Gróf 2006. 20–21.; Petrikovits 1971. 200–201.; Wilkes 1986. 3, 59–60.; Shelagh Gregory 1996. 190–193.; Nagy 1946. 37–62.; Johnson 1983. 31–55.

¹¹ Williams 2000. 93–94.

¹² Williams 2000. 93–94.

¹³ Visy 2000. 124.

¹⁴ Hodgson 1995. 66.; Zahariade 1976. 386.

¹⁵ Johnson 1983. 82–245.

Ezen felül az úthálózat mentén olyan erődítések helyezkedtek el, melyek fő feladata a gyors mozgású ellenséges csapatok megfékezése és feltartása, amíg a nagyobb csapattestek megérkeztek a felmentésükre. Vereség esetén az erődítések menedékkül szolgáltak a római csapatok számára.

Az új típusú erődítések szerkezeti szempontokat tekintve alapvető változást hoztak a harmadik században, lehetővé téve a római csapatok számára, hogy huzamosabb ideig elviseljék az ostromállapotot.¹⁶

A ripa Sarmatica

A *ripa Sarmatica* (Valeria és Pannonia II szakaszai) védelmi rendszerének vizsgálatakor a fenti szempontoknak megfelelő öt réteget határozottan elkülöníthetjük. Kérdéses azonban az, hogy ez milyen mértékben köthető *Diocletianus* uralkodásához.

Az első szempont a mélységi védelem elemzésekor a kliensterületek vizsgálata. A szarmata területek biztosítására azokat külön védelemmel látták el (valószínűleg a római hadvezetés és hadmérnökök hathatós segítségével), ez volt az úgynevezett Ördögárok vagy Csörsz-árok.¹⁷ Ez a földsánc rendszer a szarmata területeket volt hivatott védelmezni, viszont közvetett módon a római határszakasz védelmét is szavatolta. Azonban ez a védelmi réteg későbbre datálható *Diocletianus* uralmánál és megépítését inkább *Constantinus* vagy *II. Constantius* nevéhez lehet kötni.¹⁸

A szarmata szállásterület ütközőzónaként funkcionálhatott a Római Birodalom előterében.¹⁹ Ennek ellenére ez a népcsoport számos alkalommal okozott gondot a Birodalom története során, hiszen a rövid békés időszakokat leszámítva, több alkalommal támadtak római területekre a második századtól kezdve. Nem volt ez másképp a harmadik század végén sem. *Diocletianus* négy alkalommal vette fel a *Sarmaticus* jelzőt, vagyis legalább négy alkalommal vezetett hadjáratot a szarmata területekre.²⁰ Ugyan sikerült pacifikálnia a szarmata törzseket, de teljesen nem tudta elhárítani a lázadás veszélyét és a Birodalom szolgálatába állítani őket.²¹ A kliensviszony talán csak a Kr. u. 332-es békekötéskor vagy még később formálódhatott újjá.²²

A következő védelmi réteget a Duna bal partján épült római erődítmények képezték. A szakirodalom szerint *Diocletianus* szermélyesen építtetett erődítéseket erre a területre.²³ „Ezek közé az erődök közé sorolható az *Aquincum*, *Bononia*, *Ulcisia Vetera*, *Castra Florentium*, *Intercisa* és *Onagrinum* erődítéseivel szemben levő erődítmények.”²⁴ Azonban az angolszász szakirodalom ebben a kérdésben már elavult szakmunkákra hivatkozik.²⁵ A legfrissebb

¹⁶ Az erődítmények elemzésével és a szerkezeti újításokkal ebben a tanulmányban nem kívánok foglalkozni. Az új típusú erődök szerkezeti változásaihoz: Williams 2000. 93–94.; Southern és Dixon 1996. 127–147.; Gudea 1974. 179.; Lander 1980. 1051.; Atanassova–Georgieva 2005. 248.; Szilágyi 1952. 214.; Gróf–Gróh 2006. 20–21.; Petrikovits 1971. 200–201.; Wilkes 1986. 3., 59–60.; Shelagh Gregory 1996. 190–193.; Nagy 1946. 37–62.; Johnson 1983. 31–55.

¹⁷ Vaday 2003. 216.

¹⁸ Bertók 1995. 165., 167.; Mráv 2009. 58.; Mráv 2009B. 389.; Mráv 2011. 7.; Tóth 2009. 31–61.; Visy 1989. 23.; Vaday 2003. 216.

¹⁹ Vaday 2003. 213–216.

²⁰ Southern 2002. 144.; Williams 2000. 76–77.

²¹ Southern 2002. 144.; Williams 2000. 76–77.

²² Bertók 1995. 168.; Visy 1989. 31.

²³ Southern 2002. 144.; Williams 2000. 76–77.

²⁴ Idézet: Williams 2000. 76. További utalások: Southern 2002. 144.; Williams 2000. 76–77.

²⁵ Főként az 1960-as és 1970-es években alkotó szerzők munkáira hivatkozik a szakirodalom: Southern 2002. 374–393.; Williams 2000. 231–235.

információk szerint az ellenparti erődítmények építése, ahogy a Csörsz-árok is, későbbre tehető *Diocletianus* uralmánál.²⁶ A keltező leletek alapján az itt épült erődítmések többsége *Constantinus* és *II. Constantius*, illetve *Valentinianus* alatt nyerte el végső formáját, amellyel már részét képezhették a mélységi védelemnek.²⁷

A Duna, mint természetes akadály képezi a védelmi rétegek következő szakaszát, majd ez után a folyó jobb partján épült erődítményláncolat következett, mely szintén több rétegű volt.²⁸ Az első vonal közvetlenül a folyó partján helyezkedett el, mely több nagyobb és kisebb erődítményből, valamint egy sor őrtoronyból állt.²⁹ A *ripa Sarmatica* mentén, *Valeria* és *Pannonia II* provinciákban két feltételezett legiótábor volt, *Aquincum* és *Singidunum*.³⁰ A legiótáborok elhelyezkedése speciális helyzetű más provinciákhoz (például kis-ázsiai provinciákhoz)³¹ képest, mivel a szokott háttérbeli elhelyezés helyett mindkét tábor a Duna mentén helyezkedik el. Ez azonban nem zárja ki, hogy valamely belső erődítmény területén nem létezett egy központi sereg, melyet mozgósítani tudtak veszély esetén, erről azonban nem áll rendelkezésre információ. A jobb parti erődítmények láncolata a második század óta funkcionált, folyamatosan épült, bővült.³² *Diocletianus* *Valeria* és *Pannonia II* provinciabeli tartózkodásakor valószínűleg rekonstrukciós munkálatokat végeztetett, azonban a teljes védelmi rendszer kialakítása nem köthető a nevéhez.³³ Későbbi rekonstrukciós időszakok a Kr. u. 320-as években, valamint *Valentinianus* idején voltak.³⁴

A folyami határ menti erődökön kívül több olyan belső erődítmény, illetve erődített város vagy egyéb létesítmény található, amely felvehetette a harcot, esetleg megállíthatta a betörő ellenséges erőket, amíg a felmentő seregek megérkeztek. *Valeriában* és *Pannonia II* provinciában ilyen volt például Alsóhetény, Tác, Fenékpuszta, Környe és Ságvár.³⁵ A belső erődök átépítése oly módon, hogy megfeleljenek az új típusú védelmi rendszernek, későbbre tehető *Diocletianus* és az első *tetrarchia* uralmánál, és semmiképpen sem tehető korábbra *Constantinus* idejénél.³⁶

Összefoglalás

A *ripa Sarmatica* vizsgálata alapján nem tartható az az álláspont, mely szerint *Diocletianus* uralkodása alatt láttak napvilágot azok a katonai reformok, melyek következtében a Római Birodalom védelmi rendszere gyökeres változásokon ment keresztül. A legfrissebb szakirodalom cáfolni látszik az angolszász kutatás nagyobb összefoglaló munkáit, melyek a korábbi, már elavult szakirodalomra hivatkoznak. Valóban megtörtént az átalakulás és a lineáris védelmi rendszerek kiépítése, mely egy folyamatként írható le és *Diocletianus* mindenképpen a része

²⁶ Bertók 1995. 165., 167.; Mráv 2009. 58.; Mráv 2009B. 389.; Tóth 2009. 31–61.; Visy 1989. 23.; Visy 2000. 128–129.; Visy 2003. 141.

²⁷ Bertók 1995. 165., 167.; Mráv 2009. 58.; Mráv 2009B. 389.; Tóth 2009. 31–61.; Visy 1989. 23.; Visy 2000. 128–129.; Visy 2003. 141.

²⁸ Bertók 1995. 165.

²⁹ Visy 1989. 39–121.; Visy 2003. 15–129.; Visy 2000. 55–122.; Visy 2003B. 47–203.

³⁰ Visy 1989. 31.

³¹ Williams 2000. 91.

³² Bertók 1995. 168.; Tóth 2009. 31–61.

³³ Bertók 1995. 168.; Tóth 2009. 31–61.

³⁴ Bertók 1995. 168.; Tóth 2009. 31–61.; Visy 2003. 141.

³⁵ Tóth 2009B. 28–156.

³⁶ Tóth 2009B. 65–71.

volt ennek a folyamatnak, hiszen maga is végeztetett újjáépítéseket a *ripa* mentén. De a rendszer végső kiépülése már *Constantinus*, illetve utódai nevéhez köthető. A *ripa Sarmatica* védelmi létesítményei és a védelem eszközei mélységben tagolttá váltak, nem pusztán a Római Birodalom belterületei felé, hanem a szarmata törzsi területek felé is, viszont az ott található védelmi létesítmények végső fejlettségi szintjének és a rendszer teljes kiépülésének az ideje is inkább a negyedik század középső harmadára tehető.

IRODALOM

- ATANASSOVA-GEORGIEVA, I.: *Razkopki i proucvanija-Kactra Martis*. Sofia, 2005.
- BERTÓK GÁBOR: Late Roman Counterfortifications on the Left Bank of the Danube. In W. Groenmann-van Wateringe – B. L. van Beek – W. J. H. Willems – S. L. Wynia (szerk.): *Limes XVI, Actes des XVI. Internationalen Limeskongress in Rolduc 1995*. Oxford, 1997, Oxbow Monograph, 165-172.
- GREGORY, S.: Was There an Eastern Origin for the Late Roman Fortifications? Some Problems for Research on Forts of Rome's Eastern Frontier. In David L. Kennedy (szerk.): *The Roman Army in the East*. Ann Arbor, 1996, 169-209.
- GRÓF PÉTER és GRÓH DÁNIEL: *Altum Castrum, Visegrád római emlékei*. Visegrád, 2006, Magyar Nemzeti Múzeum Nyomdája.
- GUDEA, N.: Befestigungen am Banater Donau-Limes aus Zeit der Tetrarchie. In D. M. Pippidi (szerk.): *Actes du IXe congres international d'etudes sur les Frontieres Romaines*. Mamaia, 1974, 175-180.
- HODGSON, N.: Relationship Between Roman River Frontiers and Artificial Frontiers. In W. Groenmann-van Wateringe – B. L. van Beek – W. J. H. Willems – S. L. Wynia (szerk.): *Limes XVI, Actes des XVI. Internationalen Limeskongress in Rolduc 1995*. Oxford, 1997, Oxbow Monograph, 61-66.
- JOHNSON, S.: *Late Roman Fortifications*. London, 1983, BT Batsford Ltd.
- KOVÁCS PÉTER: Adatok a Tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. *Antik Tanulmányok* 65 (2001) 141-168.
- LANDER, J.: Typology and Late Roman Fortification: the Case of the 'Diocletianic Type'. *Roman Frontier Studies* 3 (1980) 1051-1060.
- MRÁV ZSOLT: A *Valeria ripensis* provincia határán létesített későrómai kikötőerődök keltezéséhez. In Gaál Attila (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd, római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd, 2009, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 51-71.
- MRÁV ZSOLT: Castellum contra Tautantum. Egy késő római erőd azonosításához. In Gaál Attila (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd, római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd, 2009, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 371-421.
- MRÁV ZSOLT: *Dunakeszi, Late Roman Fortlet along the Danube – késő római kikötőerőd*. Budapest, 2011, VERANO Kft.
- NAGY LAJOS: *Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse*. Budapest, 1946, Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézetének Kiadása.
- PETRIKOVITS, H. VON.: Fortifications in the North-western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A. D. *The Journal of Roman Studies* 61 (1971) 178-218.
- SOUTHERN, P. – DIXON, K. R.: *The Late Roman Army*. New Haven and London, 1996, Yale University Press.
- SOUTHERN, P.: *The Roman Empire, From Severus to Constantine*. New York – London, 2002, Routledge.
- SZILÁGYI JÁNOS: Roman Garrisons in the Northern Pannonian-Quad Frontier-Sectors of the Empire. *Acta Archaeologica* 2 (1982) 189-220.
- TÓTH ENDRE: A késő római kor katonai építészete a Dunántúlon. *Archeológiai Értesítő* 134 (2009) 31-61.
- TÓTH ENDRE: *Studia Valeriana, Az alsóhetényi és ságvári erődök kutatásának eredményei*. Budapest, 2009, VERANO Kft.

- VADAY ANDREA: Roman Presence in the Barbaricum. In Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 213-222.
- VISY ZSOLT: *A római limes Magyarországon*. Gyomaendrőd, 1989, Corvina Kiadó.
- VISY ZSOLT: *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó.
- VISY ZSOLT: Fortifications along the Ripa Pannonica. Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 47-150.
- VISY ZSOLT: Roman Towns along the Ripa Pannonica. Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 151-163.
- VISY ZSOLT: The Limes Road Along the Danube. Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 43-46.
- VISY ZSOLT: *The Ripa Pannonica in Hungary*. Budapest, 2003, Akadémiai Kiadó.
- VISY ZSOLT: Towers and Fortlets. In Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 164-180.
- WILKES, J. J.: *Diocletian's Palace, Split, Residence for a Retired Emperor*. Sheffield, 1986, University of Sheffield Printing Unit.
- WILLIAMS, S.: *Diocletian and the Roman Recovery*. New York – London, 2000, Routledge.
- ZAHARIADE, M.: The Structure and the Functioning of the Lower Danube Limes in the 1st – 3rd Centuries A.D., A Few Problems. In Fitz Jenő (szerk.): *Limes, Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 30. 8.-6. 9. 1976)*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 382–398.

GÁBOR HORTI

Defense-in-depth under Diocletian and the ripa Sarmatica in Valeria and Pannonia II

The defense-in-depth system was a lately developed security mechanism which was put into operation around the end of the 3rd and the beginning of the 4th centuries. The origins of the system date back to earlier times, to the reign of *Aurelian* and *Gallienus*, and some of its elements to the 2nd century as well. The basic concept behind the structure is to use several isolable defensive lines as a multi-layered shield, in case of aggression. The *ripa Sarmatica* was the border line between the Sarmatian tribal territories and the Roman Empire. It clearly consisted of five distinct layers, the Devil's Dyke, the tribal lands, the Roman forts on the left bank of the Danube, the river itself and finally the fortifications on Roman land. The Anglo-Saxon research points out that *Diocletian* was responsible for the construction of the defense-in-depth system along the *ripa Sarmatica*, but their sources are obsolete. Recently published studies reveal that although the defense-in-depth system existed and was in use during late Roman times, the mechanism was clearly not the work of *Diocletian*.

A lex Irnitana új kiadása

Hiánypótló munka a német ókortudományban?

JOSEPH GEORG WOLF:

Die Lex Irnitana.

Ein römisches Stadtrecht aus Spanien.

Texte zur Forschung 101. Darmstadt, 2011,
Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 160.

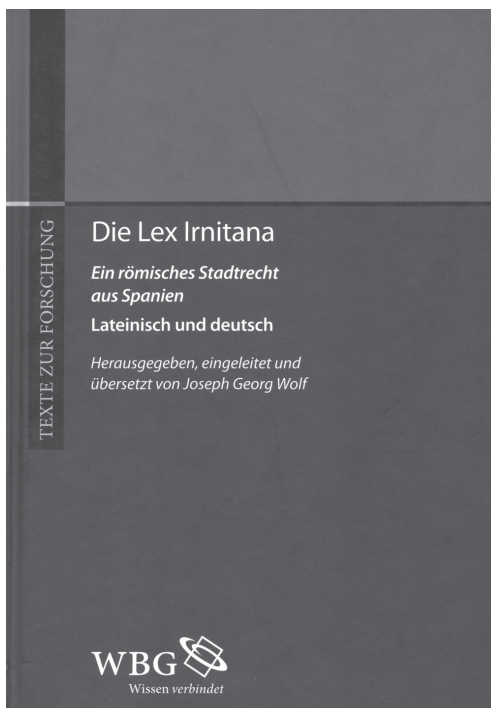
Joseph Georg Wolf a német ókortudomány egyik régi adósságát törlesztette nemrég megjelent lex Irnitana kiadásával és fordításával, mivel az éppen harminc éve megtalált és először huszonöt éve publikált szövegnek az angol, spanyol, francia és olasz mellett eddig még nem volt teljes német fordítása.¹

A kötetben a válogatott bibliográfia után egy rövid bevezetőt olvashatunk, amely röviden összefoglalja a mykénéi, phoinikiai, görög és karthagói jelenlétet az Ibér-félszigeten, majd a római hódítást, különös tekintettel az urbanizációra és a Flaviusok polgárjog-adományozására (13–20.). Ezt követően részletesebben olvashatunk a lex Irnitánáról, a szöveg jellegéről és jelentőségéről, ezzel kapcsolatban pedig a Flavius-kori municipiumok működéséről (20–34.). Majd a korábbi fordításokról és kiadásokról, valamint Wolf fordítási elveiről, ti. hogy nem „szabad fordítást” ad, hanem ahol lehet, ragaszkodik a latin szöveg struktúrájához, részben fordítási segédletnek szánva a szöveget (34–35.).

A szövegen belüli eligazodást egy tartalmi összefoglaló (37–43.) és egy *Register* segíti (153–159.), az előbbi közli a latin fejezetcímeket sorban, német tartalmi összefoglalással, az utóbbi pedig a fontosabb címszavak, témák előfordulását adja meg, ennek köszönhetően egy adott kérdés szabályozása a szövegben könnyen megtalálható.

A kötet legnagyobb része maga a fordítás párhuzamos latin szöveggel (46–141.), amit képanyag (145–148., egy térkép továbbá képek a bronztablák-

¹ Németül korábban csak a lex Irnitánával átfedéseket mutató lex Salpensana és Malacitana volt olvasható: mindkét törvény Freis 1984. 116–128., csak a Malacitana Spitzl 1984. 15–27.

ról) valamint a lex Irnitana elveszett, II. táblájához tartozó töredékek kiegészítése (149–152.) zár.

A *Bevezető* és főleg a jegyzetek apró szépség-hibája a számos helyesírási hiba, amely többnyire a spanyol szavak hangsúlyozásának időnkénti elhagyásából ered, Julián González Gonzalezként (11.), Gonzálezként (18.) és Gonzálezként (34.) is szerepel, de pl. a Genetivából is Genitiva lesz (17.), a Hasdrubal Pauly-szócikkból pedig Hastrubal (15. 12. jegyzet). Mindemellett az érdeklődő olvasó haszonnal forgathatja majd a Bevezetőt, különösen azért, mert többnyire a szerző korábbi dolgozataiból épül fel, így a tárgyalat részletkérdések alapos tanulmányozásán alapul. Mindezek ellenére néhány pontatlanság előfordul, például Wolf elköveti azt a hibát, melyet a szakirodalom többsége is: implicit módon a lex Salpensana és a lex Malacitana szövegét

a 80-as évek elejére, míg a lex Irnitanaét a 90-es évek elejére keltezi (19.). Ez utóbbi keltezés helyes, mivel a 10. tábla végén található Domitianus-levél, amely 91. április 10-én kelt, és október 11-én olvasták fel, a törvényszöveggel együtt lett félévsve, s így terminus post quem-mel szolgál a törvény számára. De éppen ez az adat teszi lehetetlenné a lex Salpensana és a lex Malacitana szövegének keltezését, hiszen ez utóbbi törvényeket hagyományosan éppen az alapján keltezték 83 vége elé, hogy hiányzik belőlük Domitianus 83 végén felvett Germanicus jelzője. Mivel azonban e jelző a biztosan 91. október 11. után felvett lex Irnitanaéból is hiányzik, nem használható fel az egyes törvények keltezésére.² További kronológiai pontatlanság, hogy a málagai töredékeket nem 1861-ben (20.), hanem 1851-ben találták.³

Nem fogadható el az a megjegyzése sem, hogy a *ius civile* (az a jog, amellyel a római polgárok egymás között pereltek) *per definitonem* érvényes a latin municipiumok polgárait (27.), mivel egyrészt vitatott, hogy csak jogi *fictio* révén alkalmazták-e a *ius civile* szabályait, vagy ténylegesen megillette őket.⁴ Másrészt ez utóbbi esetben sem *per definitonem* rendelkeztek vele, mivel egy latin municipium lakosságának jelentős része nem római polgár (*civis Romanus*) – bár idővel azzá válnak –, hanem latin (*Latinus*), s mint ilyet, alapesetben nem illeti meg a *ius civile*, amely a római polgárok sajátja.⁵

A Bevezető rövid terjedelme értelemszerűen nem teszi lehetővé az összes vitás pont megfelelő kidolgozását, ahol azonban a szerző olyan kérdésben foglal állást, amely nagy mértékben megosztja

a modern kutatást, ott éppen a várható szélesebb olvasóközönség miatt helyesebb lett volna ezt röviden jelezni. Például a municipiummá válás és a törvény közötti kapcsolat esetében, ahol Wolf azt a nézetet képviseli, hogy a municipiummá válásnak előfeltétele volt a törvény (18-19), míg az újabb szakirodalom jelentős része szerint ehhez elég volt *Vespasianus edictuma* is – ráadásul valószínűleg ez utóbbi vélemény a helyes.⁶

Anyanyelvi kompetencia híján nem tisztem a német *fordítás* stílusát, nyelvhelyességét megítélni, hasonló okból az egyes latin terminusok fordítására sem térek ki részletesen, annak ellenére, hogy helyenként kételyeim vannak ezek helyességét illetően.⁷ Tartalmilag Wolf a fordításban azt adja, amit a Bevezetőben ígér: ahol lehet, követi a latin mondatok rendjét és többnyire szó szerint fordít. Bár a fordításban elég gyakran találhatók apróbb pontatlanságok, ezek többnyire nem zavarják össze érdemben a lényegi mondanivalót. A 31. caputban például a *quod-ként* (amely) szereplő *quot* (ahány, amennyi) szót nem ismeri fel,⁸ és a *quod* jelentésével fordítja. *Quo anno pauciores in eo municipio decuriones conscriptiue, quam LXIII, quod ante h(anc) l(egem) rogatum iure more eius municipi fuerunt, <erunt>*⁹ ~ *In einem Jahr, in dem es in diesem municipium weniger Dekurionen oder conscripti gibt als 63 – was, bevor dieses Gesetz verabschiedet wurde, nach Recht und Sitte dieses municipium <ihre Zahl> war (61.).* Míg a *quod*dal egyrészt grammatikailag sem helyes a mondat (ti. a *quod* egyesszámban áll, míg a *fuerunt* állítmány T/3.), és a fordításban is be kell szúrni egy kiegészítést (*ihre Zahl*), addig a *quot* kielégíti mind az értelmi, mind a nyelvtani felté-

² Erre már Stylow 1986. 302. 39. jegyzet felhívja a figyelmet.

³ Vö. Rodríguez de Berlanga 1853., bár Rodríguez de Berlanga 1864. 72. tévesen 1852-t ír, de pl. a 333–334. oldalakon már helyesen 1851 szerepel.

⁴ Richardson 1996.

⁵ Vö. pl. „*Sic enim et ius, quo populus Romanus utitur, ius civile Romanorum appellamus: Romani enim a Quirino Quirites appellantur. Sed quotiens non addimus, cuius sit civitatis, nostrum ius convocamus. / Így azt a jogot, mellyel a római nép él, a rómaiak polgári jogának nevezzük, más szóval ius Quiritiumnak, amelyet a Quirisek használnak – a rómaiakat ugyanis a Quirinusról quiritesnek nevezik. Sőt mikor külön nem tesszük ki, hogy melyik államéről van szó, a saját jogunkat értjük ...*” Ford. Mészöly G. Inst. 1.2.2.

⁶ Ehhez lásd: García Fernández 1995., hasonló véleményen pl. Stylow 1999.

⁷ Pl. a 29. caputban szereplő *iustus tutor* nem annyira „becsületes, derék” (rechtschaffener Vormund, 59–61.), mint inkább a legitimus tutorhoz hasonló „törvényes, jogos, jog szerinti” gyám (vö. González 1986. 207., Kaser 1971. 357.), *Freis* fordításában rechtmäßiger Vormund. (A rechtschaffen mellék-név jelentéséhez lásd: Drosdowski 1994. 2726. s.v. rechtschaffen.)

⁸ A t–d felcserélése a szövegünkben meglehetősen gyakori, erről részletesebben lásd: az ebben a kötetben szereplő tanulmányomat.

⁹ Wolf ezt az értelmi kiegészítést sem teszi meg, jöllehet ennek hiányában hiányozna az állítmány.

teleket. A coniunctivusszal álló, többnyire célhatározói értelmű vonatkozó mellékmondatok fordítása is gyakran egyszerű vonatkozó mellékmondat lesz, a célhatározói értelem érzékeltetése nélkül: *Eisque aedilibus seruos communes municipum eius municipii, qui is appareant, limocinctos habere liceto. ~ Und den Ädilen soll erlaubt sein, Sklaven, die gemeinschaftliches Eigentum der Bürger dieses municipium sind <und> ihnen zu Diensten stehen, als Diener zu halten (47).*¹⁰ Itt valójában arról van szó, hogy „az aedilisek tarthassák maguk mellett a szolgálkat, azért hogy ők (a szolgálk) (az aedilisek) rendelkezésére álljanak,” nem pedig „azokat a szolgálkat tarthassák maguk mellett, akik (úgy általában) a polgárok rendelkezésére állnak”, mivel az utóbbi esetben nem lenne oka az *appareant* (álljanak rendelkezésre!) *coniunctivus*nak.¹¹

Az azonos terminusokat, amennyiben azonos értelemben állnak, célszerű lett volna ugyanúgy fordítani, pl. a *iuri dicundo praesse* szerepel der *Gerichtsbarkeit* vorstehen (81.) és der *Rechtsprechung* vorstehen (91.) alakban is, a *hac lege* pedig unter diesem *Stadtrecht*-ként és gemäß diesem *Stadtrecht*-ként is (mindkettő 67.). Pontatlan viszont az *idem ius eademque condicio esto* dasselbe *Recht* und dieselbe *Amtsgewalt*-ként való fordítása (51.), mivel ez utóbbi a *ius potestasque esto* bevett fordítása, és a *condicio* ebben az esetben nem felel meg sem a latin *potestas*nak, sem a német *Amtsgewalt*nak.

Helyenként a német fordítás nem követi a latin szövegben jelzett módosításokat: a 41. *caput*ban mind a latin szövegben, mind az apparátusban szerepel a *hac lege* betoldás (64., 66.), a fordításból viszont hiányzik (65.). A 64. *caput*ban a 25. sorból kirekeszti az *aut non s(ine) d(olo) m(alo) sunt erunt* kifejezést (92.) mint hibás ismétlést (*irrtümliche Wiederholung*), a fordításban viszont szerepel (93.).

Az ún. *Domitianus* levélben szereplő *LEGE LATI SCIO* értelmezésekor – ahogy több más helyen is – hiányzik a González 1986-os kiadását követő szövegkritikai vonatkozású irodalom felhasználása, ugyanis Wolf e kifejezést *late scio*-ként értelelmezzi, és „Ich weiß sehr wohl-nak” (nagyon jól

tudom) fordítja (141.), ahogyan González illetve Crawford is teszi.¹² Mourgues azonban rámutatott arra, hogy a *late scio* kifejezés „nem létezik a latinban”,¹³ a többi kiadó így már egységesen *lege lata-ra* javítja („a meghozott törvényben”),¹⁴ a témával foglalkozó egyes kutatók pedig – Lebeket¹⁵ követve – inkább az eredeti *lege Lati* („a latin jogról szóló törvényben”) olvasatot fogadják el.¹⁶ A fentiek fényében tehát mind a *late scio* olvasat, mind az *Ich weiß* sehr wohl fordítás egyértelműen hibás. Ráadásul ebben a részben a keltezés is hibásan szerepel: az április Idusa előtti 4. nap nem 9., hanem 10., míg az október Idusa előtti 5. nap nem október 4., hanem 11., a rómaiak ugyanis a határnapot is számolták.¹⁷

A fenti hibák azonban nem okoznak drasztikus értelmezésbeli különbségeket, sajnos azonban ennek ellenkezőjére is van példa, igaz, jóval kisebb számban. Pl. a 79. oldalon két ilyen jellegű félreértéssel is találkozunk: az 51. *caput* lényege Wolf fordításában az, hogy a választásokat vezető *magistratus*nak – amennyiben kevesebben pályáztak, mint kellene, vagy a megfelelő számú pályázó közül kevesebb jogosult a pályázásra – írásban ki kell hirdetnie, hogy kik pályázhatnak és ezen kívül, hogy hány pályázó hiányzik még.¹⁸ Valójában arról van szó, hogy ha nincs elég megfelelő pályázó, akkor *annyi* megfelelő ember nevét írja ki (azaz

¹² González 1986. 181. és 199. (I know full well that), González eredetileg még *LATE*-t olvas, azonban a táblán *LATI* szerepel, amelyet legújabban Crawford 2008. 182. is megerősített (a helyes változat az *Erratum*ban!).

¹³ Mourgues 1987. 78. 3. jegyz.

¹⁴ D’Ors 1986. 93. (*lata*-t olvas); d’Ors – d’Ors 1988. 87.; González 1990. 96.; Lamberti 1993. 372.; González 2008. 60.

¹⁵ Lebek 1993. 160–164.

¹⁶ Pl. Stylow 1999. 233–234.

¹⁷ Hibás a keltezés a 20. oldal 48. jegyzetében is, ott április 9. és október 10. szerepel.

¹⁸ Dann soll der, der die Komitien abhalten muß, ... die Namen derer öffentlich ... bekannt machen, ..., denen nach diesem Stadtrecht erlaubt ist, sich um dieses Amt zu bewerben, <und außerdem> wie viele <Kandidaten> an der Zahl fehlen. / Tum is, qui comitia habere debet proscritto ... *tot* nomine eorum, quibus per h(anc) l(egem) eum honore petere licebit, *quod* (=quot) derunt (=deerunt) ad eum numerum...

¹⁰ Hasonló probléma a 20. *caput*ban (48) is, vagy részletesebben lásd: lent az 51. *caput*nál.

¹¹ Hasonló hiba pl. az 55. *caput*ban (83) a *qui suffragia custodiant, diribeant* mellékmondatnál is.

kötelezze pályázásra), *amennyi* ahhoz kell, hogy elegendő pályázó legyen. Úgy tűnik, itt ismét a *quot* jelentésű *quod* fel nem ismeréséből keletkezett a probléma. Az 52. caput fordításából pedig úgy tűnik, mintha csak aediliseket és quaestorokat választanának, duumvireket nem: *dann soll der andere*¹⁹ *der Duumvirn die Komitien für die Wahlen <und> Nachwahlen der Ädile und ebenso der Quästoren nach diesem Stadtrecht abhalten. ~ Tum alter ex his (sc. duumviris) comitia Ilvir[is]*²⁰ *item aedilibus item quaestoribus rogandis subrogandis h(ac) l(ege) habeto. Wolf az egyébként helyes és a rogandis subrogandis gerundivumokkal egyező Ilviris-t Ilvir-re javítja és az alter-re vonatkoztatja (bár nem teljesen így fordítja), így ennek következtében a duumvirek eltűnnek a megválasztandó magistratusok közül, pedig mind az eredeti szöveg, mint az item határozószó, mind pedig a józan paraszti ész amellett szól, hogy ott kell lenniük.*²¹

A fentiekhez hasonló hibáktól eltekintve mégis azt mondhatjuk, hogy a fordítás többnyire pontos.

Éles ellentétben áll a bevezető és a fordítás színvonalával a *latin szöveg gondozása*. Elvi probléma, hogy míg a mai epigráfiai gyakorlat rendszerint arra törekszik, hogy már magában a szövegben minél pontosabban meg tudja jeleníteni a felirat eredeti állapotát és javításait, Wolf ezt a szempontot teljesen figyelmen kívül hagyja, a leideni rendszert nem alkalmazza, és a saját jelöléseivel²² sem mindig következetes.²³ A szövegből kimaradt betűket jelölő kurzív írásmód esetében sem a szövegből, sem az apparátusból nem derül ki, hogy ezek azért maradtak-e ki, mert fel sem vették őket, vagy azért, mert utólag kitortek, korrodálódtak, pedig ennek alkalmanként komoly jelentősége lehet.²⁴ Az is elő-

fordul, hogy az ebbe a csoportba tartozó javítások is az apparátusba kerülnek.²⁵ Továbbá nem egyértelmű, hogy mi alapján tesz különbséget az „evidens hiány” és a „tisztá konjektúra” között (35).²⁶ Ezen felül nem adja meg, hogy a lex Malacitana esetében melyik kiadás szövegét követi.

Annak ellenére, hogy Wolf elismeri, hogy a latin szöveg nagyon bonyolult felépítésű (31.), úgy tűnik, mintha szándékosan nehezebbé még tovább az olvasást. Egyrészt nincs modern központosítás, ami – különösen a bonyolultabb caputok esetében – az ilyen jellegű szövegekben kevésbé jártas olvasóknak komoly nehézséget jelenthet, másrészt a hibákat többnyire az apparátusban javítja, a főszövegben pedig nincs jelölve, hogy hibás a szöveg, sőt, az apparátus is gyakran átcsúszik egy másik oldalra.²⁷ Ezenfelül, ha egy adott caputban sok azonos jellegű hiba van, a főszövegben lévő javítás hiánya miatt szinte lehetetlen követni, hogy mi módosul a szövegben és mire.²⁸ E kritika jogosságát jelzi, hogy mind a modern központosítás elhagyásának, mind a csak az apparátusban lévő javításoknak nem az adott oldal alján levő elhelyezkedésének tulajdonítható hiba található Wolf fordításában is.²⁹ Az előbbire példa a 49. caput hibás fordítása

²⁴ Pl. a 62.41 *de decreto decurionum* esetében nem mindegy, hogy utólag tört ki, vagy eredetileg sem volt ott, mivel a lex Malacitana párhuzamos helyéről is hiányzik.

²⁵ Pl. a 67.43-ban a PER HAC LEGE kifejezést az előszóban ígért HANC LEGEM helyett az apparátusban javítja.

²⁶ Pl. miért evidens hiány a 85.12-ben a *fiat sine*, és tisztá konjektúra 86.45-ben <EA>M REM?

²⁷ A modern központosítás elhagyásában és a szöveg főszövegben történő javításának mellőzésében Fernández – del Amo kiadását követi, azonban az ő céljuk nem egy közérthető kiadás létrehozása volt, hanem az, hogy a szűkebb szakma számára biztosítsanak egy olyan kiadást, amely a lehető legnagyobb hűséggel mutatja be a szöveg régészeti környezetét, valamint paleográfiai és epigráfiai sajátosságait – még ha az adott szavak hibásan is lettek felvéve. Szélesebb olvasóközönség számára készült kiadásban ennek így nincs értelme.

²⁸ Pl. a 134. oldalon található, de főleg a 130. és 132. oldalon lévő szövegre vonatkozó apparátusban a *diffindo* ige különböző alakjaival kapcsolatban 8 javítás szerepel.

¹⁹ Az ezt megelőző rész fordítása is hibás, de erre itt nem térek ki.

²⁰ Wolf jelölése (78), a leideni rendszer szerint Ilvir[is] lenne.

²¹ A 49. és 45. caputban található, hasonló félreértéseket lásd: lent.

²² Evidens hiányok pótlása nála dőlt betűvel, a tisztá konjektúrák <> zárójellel, a felesleges ismétlések kizárása [] zárójellel. A többi javítás az apparátusban (35).

²³ Nem jelöli a hibás központosítást a 19.29–30 AT.MINISTRANDI esetében, a 26.43 EX.QUE esetében stb. A 79.49-ben MISSIONE, míg az apparátusban MISSION<E> stb. (A továbbiakban az első szám a caputot, a második a sort jelöli.)

(77.), ahol a 34. sorban található edicito imperativustól teszi függővé az utána következő imperativusokat, ami grammatikailag természetesen nonszensz, de a helyes központoszás valószínűleg felhívta volna erre Wolf figyelmét is.³⁰ Az utóbbira a 45. caput 16. sorának hibás legatosque (és követeket) olvasata a 68. oldalon, amelyet Wolf a 72. oldalon lévő apparátusban javít ugyan legatoque-ra (küldje követtségbe!), de a 69. oldalon mégis „követek”-ként fordítja. Az ilyen jellegű hibák azért is meglepőek, mert a fenti problémás helyek a korábbi kiadásokban helyes modern központoszással illetve javítással szerepelnek (kivéve persze Fernández – del Amót, ahol értelemszerűen nincs központoszás és javítás). Más helyeken is az lehet az olvasó érzése, hogy Wolf nem használja fel teljes körűen a korábbi kiadásokat és szövegkritikai jellegű eredményeket.³¹

Számos olyan eredeti hiba is maradt, amelyek javítását nem találjuk meg az apparátusban,³² ráadásul újabb, az eredeti szövegben nem lévő hibák is keletkeztek, ezek többnyire véletlen hibának tűnnek,³³ de van, ahol Wolf szándékos javítása csak ront a szövegen.³⁴

A klasszikus nyelvi normáktól eltérő, de lényegében nem hibás olvasatok magyarázata is felemásra sikerült: a cuius-cuius-t, eiius-eius-t, maiior-maior-t magyarázza az apparátusban, de az apud-apud, haut-haud, it-id, quod-quot jellegű eltéréseket nem.³⁵ Valójában ez utóbbira lenne igazán szükség, mert az it-id (megy-az), quod-quot

(amely-amennyi) esetében mindkét alak értelmes, de más-más jelentésű latin szó, így fennáll a tévesztés lehetősége, ahogy az magánál Wolfnál is bekövetkezik a quod-quot esetében.

A *Függelékben* (149–152) Wolf a lex Irnitana II. táblájához tartozó töredékek átírását közli, majd néhány megjegyzéssel az evidens kiegészítéseket. A könyvnek ebben a részében látszik a legjobban, hogy a korábbi szövegkritikai eredmények megfelelő felhasználásával sokkal jobb és naprakészebb lehetett volna a latin szöveg egésze, ugyanis e töredékekről Lamberti,³⁶ de különösen Lebek³⁷ is bővebb rekonstrukciót ad, és D’Ors³⁸ bizonyos megállapításait is figyelembe lehetett volna venni – annak ellenére, hogy alapvető kiindulópontja hibás. Főleg Lebek eredményeinek kritikus felhasználása egy szinte teljes kiegészítéshez vezetett volna, amely bár hipotetikus, de legtöbb pontján meglehetősen valószínű.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a bevezető és a fordítás többnyire alapos és a fentiekben részletezett hibák ellenére általában jól használható. Ellenben azoknak, akik a latin szöveg új, „németesen” alapos kiadását várták, csalódnuk kellett. A latin szöveg egyrészt nem elég megbízható, másrészt az eredeti íráshibák körülményes jelölése és a modern interpunkció hiánya miatt az ilyen jellegű szövegekben járatlan olvasó számára nehezen olvasható; a szakemberek viszont nem Wolf hiányos apparátusú és több helyen hibákkal terhelt kiadását fogják használni.

ILLÉS IMRE ÁRON

²⁹ Jobban mondva, ha modern központoszást alkalmaz és közelebb van az apparátus, akkor e hibákat könnyebben észrevehette és javíthatta volna.

³⁰ A kiadók az edicito után többnyire pontot tesznek, ez egyértelműen jelzi, hogy a továbbiak nem ettől függnék, pl. González 1986. 161., Lamberti 1993. 302.

³¹ Lásd: pl. a II. tábla töredékeinek kiegészítését lent, vagy a late scio értelmezést-olvasatot fent.

³² A 19.8-ban nem javítja a conscriptusue-t conscriptiue-re, 25.19 redditurum-át nem javítja rediturum-ra, a 25.29 eaeque-jét nem javítja eaque-ra, a 81. rubricájában SPECTAcula áll a SPECTAculorum helyett (Fernández – del Amo 1990. 97. spect[acu]lla) stb.

³³ Pl. 47.1-ben Fernández del Amónál helyesen adhibeto, Wolfnál a hibás adhibito. 67.26-ban nedotiumue a negotiumue helyett stb.

³⁴ Lásd: fent az 52. caput Ilviris-ének javítását.

³⁵ Pl. a 126 oldal apparátusában javítja a maiiore és

maioremue kifejezéseket maiore és maioremue alakra, de pl. a 86.21-ben az apud-ot nem magyarázza.

³⁶ Lamberti 1993. 269.

³⁷ Lebek 1994. 270–292., Lebek rekonstrukciója sem hibátlan, lásd: pl. Weiss 2001.

³⁸ D’Ors 1993. szerint a duumvirek jogával és hatalmával kiterjedt jogkörük miatt több caput is foglalkozott, és a ránk maradt töredékek nem a 19-et közvetlenül megelőző, azaz a 18., hanem az ez előtt lévő, a II. tábla középső hasábjában elhelyezkedő 17. caputhoz tartoztak. Ennek azonban egyértelműen ellentmond, hogy Fernández – del Amo 1990. 34. oldalán közölt fényképen világosan látszik, hogy a töredékek a tábla jobb alsó sarkához illetve jobb széléhez tartoznak, így nem lehettek a középső hasábjában, csak a jobb szélsőben.

IRODALOM

- CRAWFORD, M. H.: The Text of the Lex Irnitana. *Journal of Roman Studies* 98 (2008) 182. (+ Erratum!)
- D'ORS, A.: *La ley flavia municipal. (Texto y comentario)*. Roma, 1986.
- D'ORS, A.: Una aproximación al capítulo „de iure et potestate duumvirorum” de la ley municipal. *IURA* 44 (1993) 149–164.
- D'ORS, A. – D'ORS, J.: *Lex Irnitana. (Texto bilingüe)*. Santiago de Compostela, 1988.
- DROSDOWSKI, G.: *Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in acht Bänden*, 2., völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenreaktion unter der Leitung von Günther Drosdowski. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 1994.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. – DEL AMO Y DE LA HERA, M.: La lex Irnitana y su contexto arqueológico. Sevilla, 1990.
- FREIS, H. (szerk. és ford.): *Historische Inschriften zur römischen Kaiserzeit von Augustus bis Konstantin*. Darmstadt, 1984.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, E.: Sobre la función de la „lex municipalis”. *Gerión* 13 (1995) 141–153.
- GONZÁLEZ, J.: The Lex Irnitana: a New Copy of the Flavian Municipal Law. *Journal of Roman Studies* 76 (1986) 147–243.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J.: *Bronces jurídicos romanos de Andalucía*. Sevilla, 1990.
- GONZÁLEZ, J.: The Lex Irnitana. In J. González: *Epigrafía jurídica de la Bética*. Roma, 2008, L'Erma di Bertschner, 11–124. (A JRS cikk új kiadására javított latin szöveggel és spanyol fordítással.)
- KASER, M.: *Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt*. München, 1971, C. H. Beck.
- LAMBERTI, F.: *Tabula Irnitanae, municipalità e ius romanorum*. Napoli, 1993, Jovene.
- LEBEK, W. D.: Le Lex Lati di Domiziano (Lex Irnitana): le strutture giuridiche dei capitoli 84 e 86. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 97 (1993) 159–178.
- LEBEK, W. D.: Domitians Lex Lati und die Duumvirn, Aedilen und Quaestoren in Tab. Irn. Paragraph 18-20. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 103 (1994) 253–292.
- MOURGUES, J.-L.: The So-called Letter of Domitian at the End of the Lex Irnitana. *Journal of Roman Studies* 77 (1987) 78–87.
- RICHARDSON, J. S.: The Reception of Roman Law in the West: the Epigraphic Evidence. In Hermon, E. (szerk.): „*Pouvoir et imperium*” (IIIe av. J.C. – Ier ap. J.-C.). Napoli, 1996, Joven. 65–75.
- RODRÍGUEZ DE BERLANGA, M.: *Estudios sobre los dos bronceos encontrados en Malaga, á fines de octubre de 1851*. Málaga, 1853.
- RODRÍGUEZ DE BERLANGA, M.: *Monumentos históricos del municipio Flavio Malacitano*. Málaga, 1864.
- SPITZL, TH.: *Lex municipii Malacitani*. München, 1984, C. H. Beck.
- STYLOW, A. U.: Apuntes sobre epigrafía de época flavia en Hispania. *Gerión* 4 (1986) 285–311.
- STYLOW, A. U.: Entre edictum y lex a propósito de una nueva ley municipal del término de Ecija. In J. González (szerk.): *Ciudades privilegiadas en el Occidente romano*. Sevilla, 1999, 229–237.
- WEISS, A.: Limocincti in Irni. Zur Ergänzung des Duumvirnparagraphen 18 der lex Irnitana. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 135 (2001) 284–286.

Zsoltárok és imák a sivatagból

LUKE DYSINGER: *Psalmody and prayer in the writings of Evagrius Ponticus*.
Oxford, 2005, Oxford University Press, p. 245

A késő antik Egyiptom és sivatagi szerzetesség világába ad betekintést Luke Dysinger Evagrius Ponticus-monográfiája. A szerző az Egyesült Államokban élő bencés szerzetes, eredetileg orvos végzettségű, a patrisztikus teológia doktora, egyetemi oktató.

Evagrius Ponticus a 4. századi sivatagi remeteség meghatározó teoretikusa. A későbbi keleti szerzetesi hagyomány fontos forrása lett annak ellenére, hogy az 553-as konstantinápolyi zsinaton órigenistának bélyegezték. A személyével kapcsolatos kutatás egyik irányzata az 5. századi szír szerzetességet sajátos irányba elvivő, eretnek sivatagi teológusként tekint rá, míg a másik vonal a 4. századi sivatagi kereszténység jellemző vonásai alapján igyekszik megérteni írásait. Luke Dysinger monográfiája az utóbbi szempont szerint közelít az evagriusi corpushoz.

A sivatagi remeték egyik alapvető imaformája a zoltározás volt, amely napjuknak jó részét kitette. Dysinger ezt a gyakorlatot teszi vizsgálatának tárgyává.

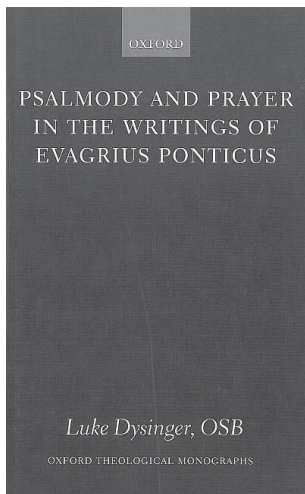
A könyv első nagy egysége először ismerteti Evagrius életét, majd végigvezeti az olvasót a remete írásain, egyesével kiemelve azok sajátos voltát, illetve a kutatásban elfoglalt helyét, szerepét. Dysinger kiemeli Evagrius Ponticus nemrégiben kiadott szentírás-magyarázatainak fontosságát, illetve javasolja ezen műveknek, illetve a bölcsességi irodalom tartalmi és formai követelményeit követő rövid, elmélkedésre szánt evagriusi mondatgyűjteményeknek (kephalaia) együttes használatát, a műfaji jellegzetességeket figyelembevételét.

Az első nagy fejezet harmadik részében a pontusi teológus rendszerének ismertetésekor egy mindennapi gyakorlatból születő tanítást vázol fel a könyv szerzője, véleménye szerint nem egy sivatagi filozófus elméleti rendszerével állunk szemben.

A monográfia második nagy egysége részletesen foglalkozik a sivatagi zoltáros imaforma jellemzőivel. Dysinger ismerteti a sivatagi hagyomány elemeit, Athanasius pátriárka, Palladius írásait, illetve Johannes Cassianus témára vonatkozó utasításait. Az első kettő a zoltáros imaforma forrásának tekinthető, a második kettő pedig az evagriusi zoltározás forrásának, hiszen mindkét személy a pontusi teológus azon tanítványai közé tartozott, akik több éves kapcsolatban álltak mesterükkel.

A harmadik nagy egység az evagriusi corpus zoltározásra vonatkozó szöveghelyeit ismerteti. Azt a következtetést vonja le a szerző, hogy a zoltározás Evagrius szerinti legfontosabb célja az egész ember (test, lélek és intellektus) imára való felkészítése.

A könyv negyedik és ötödik fejezete a zoltározásnak a testre és lélekre gyakorolt hatását elemzi. A negyedik fejezete ismerteti azt az 1. század vége óta meglévő keresztény hagyományt, mely Krisztusra mint a lélek orvosára tekint, aki a szenvedélyektől meggyötört testet és lelket a gyógyulásra segíti. Dysinger megvizsgálja, hogy hogyan található meg ez a kép az evagriusi teológia forrását képező szerzők, így a kappadókiai atyák, Athanasius és Origenes munkáiban. Evagrius kapcsán azt állapítja meg a szerző, hogy igen fontos volt számára Krisztusnak mint orvosnak a metaforája a nehéz körülmények, illetve a szenvedések elviselésében, melyet a kor orvostudományának gondolkodásmódját felhasználva úgy tekintett mint a betegség gyógyulását elősegítő körülmények (pl. magas láz) egyikére. A pontusi remete

tisztában volt a sivatagi aszkézis negatív hatásaival, hangsúlyozza Dysinger, egyenesen a csábítások közé sorolja a túlzott aszkézist sugalló gondolatokat. Evagrius Ponticus gyakran használta korának orvosi ismereteit az általa tapasztalt testi-lelki jelenségek értelmezésekor. Platón nyomán a zsoldtározás egyik pozitív következményének tartotta a hangosan recitált zsoldtár dallamának dühre és méltatlankodásra gyakorolt hatását.

Az ötödik fejezetben a zsoldtárrészletek, tágabb értelemben pedig szentírási szakaszok speciális sivatagi felhasználásáról olvashatunk. Ez

az antirrhésis („ellentmondás”) gyakorlata, mely során a szerzetes a benne felsejlő helytelen gondolatokat megfelelő szentírási részeket hangoztatva hessegeti el.

A monográfia hatodik fejezete az intellektus és zsoldtározás, illetve a szemlélődő ima kérdéskörét teszi vizsgálatának tárgyává. Tárgyalja Evagrius hármas felosztású szentírási exegézisét, Krisztus szerepét a zsoldtározásban, illetve a zsoldtáros ima lehetséges gyümölcseit a szerzetest körülvevő világ megértésében.

BARA PÉTER

Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor
Majd' halálra ítéelve
Dokumentumok
Mindszenty József
élettörténetéhez

Közlöny Centrum
1072 Budapest, Rákóczi út 30.
(bejárat a Dohány u. és Nyár u. sarkán)
Tel.: 321-63971, 267-2780, fax: 321-5275

Jogi Könyvesbolt
1085 Budapest, Somogyi B. u. 6.
Tel./fax: 318-8411

Közlönypont hálózat
www.kozlonypont.hu

Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor
Majd' halálra ítéelve
Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez

Vethetünk-e még valami új papírra Magyarország utolsó hercegprímásáról, aki életjálmán meg részvényt személyes szabadságától megfosztva élte? Különbözőképp korlátozott, életviteli huszonhét évesen a Károlyi-kormány és a kommunista, a Szálasi-féle nyilas-kereszties totalitárius rendszer idején, majd a Gero és Rákossi fémjelű diktatúrában. Alig pár napot telt szabadon '56 európai teli napjában, hogy azután tíz éveket éljen menekülten-étárságban a budapesti amerikai követségen, s végül kénytelen távozni szülőföldjéről.

Élete 83 esztendejének közel egyharmada valamilyen kényszerpályán, szőkre szabott mozgásterben telt el, minden harmadik nap valamilyen jogfosztással volt teli. Mindszenty József hercegprímásának alig több mint három szabad éve alatt az emberi szabadságjogok igen következetes szűzölója volt. Csodákozhatunk-e azon, hogy egyre korszakbá válva, térben és időben a való világ fő folyamataitól elzárva, a korábbi és későbbi társadalmi formációkban, politikai berendezkedések széles tartárjában mindenképpen tapasztalva megkeseredett, esetenként ankróniszitássi vált elveit, való igazsággal? A történelem szárgódott el mellette, vagy az elvtelen kompromisszumok gyűrtek maguk alá? Vajon, ő nem értette-e meg a XX. század fő folyamatait, vagy az e századon véres nyomokat hagyó akarmokok nem értékék meg őt? E dokumentumok elemzésével talán mértékadó válaszok születhetnek ezekre a kérdésekre is.

Ára (CD-melléklettel): 12 600 Ft

A könyv megvásárolható a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó boltjában, vagy megrendelhető az alábbi szelvényen.

Megrendelem a **Majd' halálra ítéelve** c. könyvet példányban. Ára: 12 600 Ft.

A megrendelő (oig) neve: _____

Címe (város, irányítószám): _____

Utca, házszám: _____

Ügyintéző neve, telefonszáma: _____

A megrendelt példányok ellenértékét a postaköltséggel együtt, a szállítást követő száma kézhez vétele után 8 napon belül a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadónak átutáljuk.

Dátum: _____

oigzerző aláírás

Kérjük, hogy a károsszt megrendelését a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó 1394 Budapest 62. Pf. 361 postacímre, illetve a 318-6688-as vagy a 318-8411-es faxszámra küldje vissza. Megrendelését feladhatja a www.mkh.hu/kozlonybolt internetcímen is.

Tudnivalók szerzőink és szerkesztőink részére

Tisztelettel kérjük szerzőinket, hogy írsaikat az alábbi instrukciók figyelembe vételével juttassák el a szerkesztőség címére.

A szöveget lehetőség szerint számítógéppel szedjük be, és egyáltalán ne használjunk szövegstílusokat {*alapértelmezett* vagy *formázás törlése*}. A szerző ne formázza a szöveget, se a címeket, se a főszöveget, se a járulékos részeket. Se oldalszámozást ne használjon a dokumentumban, se más technikai kellékeket. Különösen fontos, hogy a webhivatkozások ne tartalmazzanak formázást {így: <http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2004/2/2004-2-8.html> – aláhúzás, színiemelés nélkül, a hiperhivatkozás törlésével}. Amennyiben a szövegben speciális karakterek, betűk találhatóak, a szerző ezt külön jelezze. A szöveget .rtf formátumban juttassuk el a szerkesztőségnek.

A szerző emelje felső indexbe a jegyzet-számokat. Ügyeljünk arra, hogy az tapadjon a vonatkozó szóra¹, és kövesse a tagmondatot,² illetve a mondatot záró írásjelet.³ (Zárójeleket⁴) viszont – sőt a gondolatjeleket is⁵ – mindig előzze meg a jegyzetszám. A szerző a szövegben bátran alkalmazza az általa használni kívánt kiemeléseket: tulajdonneveknél a pusztakiemelés (*Kossuth Lajosról, Szilágyi Mihályal*), közneveknél a *toldalékkal* együtt való kiemelés a megszokott forma. A főszövegben az egyszerű számokat betűvel írjuk {100 helyett száz}, az indokolatlan rövidítéseket {db helyett darab; ui. helyett ugyanis; pl. helyett például} mellőzzük, a közkeletű mértékegységek jele helyett az adott szót használjuk {m helyett méter}.

Párbeszédés szövegnél a különböző alanyok szövegeit (pl. kérdés – felelet) új sorral válasszuk el, és az egyes szövegeket gondolatjellel kezdjük. A szövegrészek elején félkövér

kiemeléssel és az első említés után rövidítéssel különböztessük meg a kommunikáció résztvevőit: **Belvedere Meridionale**, később **B. M.** vagy a **szerző neve**, illetve az interjúalany teljes neve, később a monogramja.

Ha a szerző írását többszintű belső címekkel {*bekezdéscím* vagy *fejezetcím*} tagolja, a hagyományos sorszámozással { 1 1.1 1.1.2 } jelölje azok hierarchiáját. A folyóirat a sorszámkokat nem őrzi meg, de az áttekinthetőség miatt ezek fontosak. Egyszintű belső címeket nem kell sorszámozni.

A szöveghez tartozó *illusztrációkat* kérjük önálló fájlként, optimálisan 300 dpi felbontással szkennelve, képaláírással és a forrás megjelölésével mellékelni. Mivel a lap nem közöl színes ábrákat, ezért grafikonoknál és más ábráknál mellőzzük a színes jelek használatát. Ehelyett használhatjuk a szürke árnyalatait és/vagy grafikus jeleket. A szövegdokumentum ne tartalmazzon illusztrációkat, igény esetén annak helyét viszont lehet jelölni: {3. *ábra*}. A mellékletek a szövegdokumentummal együtt legyenek egy könyvtárba (mappába) foglalva, és elektronikus fájlküldés esetén a mappa legyen tömörítve.

Kérjük a szerzőket és szerkesztőket, hogy az írásmű készítésekor ne használják a szövegszerkesztő programok beépített lábjegyzeteit, korrektúráját, fejléc {*élőfej*} és lábléc {*élőláb*} elemeit. Az azokkal megformált írásművekben a hivatkozásokat és formázásokat szüntessék meg. A szükséges változtatásokat manuálisan hajtsák végre. A szerzők számára itt javasolt szempontokat a szerkesztők is vegyék figyelembe. A folyóirat lábjegyzetelést használ, de a jegyzetek a kéziratban a főszöveg után, az irodalomjegyzék előtt szerepeljenek.

Tanulmány esetében kérjük, hogy a szer-

ző mellékeljen művéhez angol nyelvű rezümét. Ennek terjedelme kb. 1000-1500 karakter legyen. A szerző neve mellett kérjük feltüntetni beosztását, munkahelyét, tudományos fokozatát és e-mail címét.

Az alábbiakban bemutatjuk a bibliográfiai tételek leírásának elvárt formáit:

Egyszerűs mű: SZERZŐ: {kiskapitális} *Cím. Alcím.* {dőlt} Megjelenés helye, megjelenés ideje, kiadó. {Ügyeljünk a sorrendre és a tagolásra!}

Példa: LÁZÁR KATALIN: *Népi játékok*. Budapest, 1997, Planétás Kiadó.

Többszerzős művek esetén: SZERZŐ – SZERZŐ: *Cím. Alcím.* Megjelenés helye, megjelenés ideje, kiadó. {A kiadók neve nagybetűs!}

Példa: NÉMETH ANDRÁS – BORECZKY ÁGNES: *Nevelés, gyermek, iskola. A gyermekkor változó színterei*. Budapest, 1997, Eötvös József Könyvkiadó.

A folyóiratcikk leírása:

SZERZŐ: {kiskapitális} *Cím. Alcím.* {nem dőlt} *Folyóirat címe.* {dőlt} Megjelenés éve. Szám. Oldaltól oldalig.

Példa: JUHÁSZ ÁGNES: A raguzai mindennapok egy kézműves szakma tükrében: cipőkészítők a XIII. század végén – XIV. század elején. *Belvedere Meridionale* 2009. 1–2. sz. 64–72.

Egy könyvfejezet vagy gyűjteményes kötet tanulmánya:

SZERZŐ: {kiskapitális} *Cím. Alcím.* {nem dőlt} In {nincs utána kettőspont!} Gyűjteményes kötet szerző: *Gyűjteményes kötet címe.* {dőlt} megjelenés helye, megjelenés ideje, kiadó. Oldaltól oldalig.

Példa: KÖPECZI BÉLA: Kitekintés: Erdély útja 1918 után. In Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története*. III. kötet. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó. 1733–1778.

Internetes hivatkozás: SZERZŐ: *Cím. Alcím.* Webcím. Hozzáférés dátuma.

Példa: Lippai Péter: A küldetésorientált vezetés történelmi tapasztalatai. *Hadtudomány* 2004. 2. sz. <http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2004/2/2004-2-8.html>. Hozzáférés: 2009.07.02.18.12.

Ha a cikk végén közölt felhasznált irodalomban utalást teszünk a hivatkozásra, az a következő formában szerepeljen.

Példa: LÁZÁR KATALIN: *Népi játékok*. Budapest, 1997, Planétás Kiadó. (továbbiakban: LÁZÁR 1997.) A jegyzetapparátusban használt hivatkozás: LÁZÁR 1997. 23.

A felhasznált irodalomban a bibliográfiai tételeket a szerzők és szerkesztők nevének betűrendje szerint soroljuk jegyzékbe. Ha egy szerző több művel szerepel, akkor azok sorrendjét a megjelenés éve határozza meg. Kiadási helyet ne rövidítsük {*Bp.* helyett *Budapest!*}

ELIT, ELITEK A LOKÁLIS KISTÉRSÉGI TÁRSADALOMBAN

PÁSZKA IMRE

MEGRENDELHETŐ:

TERJESZTES@BELVEDERE.MERIDIONALE.HU

A KIADÓ TOVÁBBI KÖTETEI:

WWW.BELVEDERE.MERIDIONALE.HU/KOTETEK/

BELÉNYI GYULA

**AZ ÁLLAM
SZORÍTÁSÁBAN**

*Az ipari munkásság
társadalmi átalakulása Magyarországon
1945–1965*

MEGRENDELHETŐ:
TERJESZTES@BELVEDERE.MERIDIONALE.HU
A KIADÓ TOVÁBBI KÖTETEI:
WWW.BELVEDERE.MERIDIONALE.HU/KOTETEK/